

Олександр ГУРЖІЙ

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ
У СФЕРІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
(1648–1764)**

Національна академія наук України
Інститут історії України

Олександр Гуржій

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ
У СФЕРІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
(1648–1764)**

Київ – 2025

УДК 32:35(477)332.2«1648/1764»

Гуржій О. І.

Політика українських гетьманів у сфері поземельних відносин (1648–1764). Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 258 с.

Відповідальний редактор: *Смолій В. А.*, академік НАН України, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти: *Ресніт О. П.*, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

Чуткий А. І., доктор історичних наук, професор.

В книзі схарактеризовано аграрну політику всіх українських гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького і кінчаючи Кирилом Розумовським, проаналізовано як вона змінювалася в умовах війни і збройних конфліктах понад 100 років. Виявлені й описані найхарактерніші риси діяльності володарів булави у ставленні до селянського й козацького землеволодіння, власності можновладців, монастирів і міст. Зміст наповнено яскравими епізодами протистояння старшинської верхівки царським сановникам у їхніх намаганнях захопити якомога більше земельних багатств України, поневолити місцевих жителів. Через призму боротьби за землю простежено ті складнощі, часом трагічні, котрі мали місце в Гетьманщині протягом усього її існування.

Книга зацікавить фахівців істориків, правознавців, а також широке коло читачів, адже вона багато в чому розкриває загальну суть міждержавних українсько-російських відносин, витоків жажливих негараздів, які існують нині між обома народами.

Друкується за ухвалою вченої ради Інституту історії України НАН України (*протокол № 2 від 27 березня 2025 р.*).

ISBN 978-617-14-0392-5

© Гуржій О. І., 2025

З М І С Т

Передмова	4
Розділ I. Богдан Хмельницький – реформатор ранньомодерних міжстанових взаємин	8
Розділ II. Найкоротше гетьманування Івана Виговського та його невдала спроба реставрації польських порядків ..	36
Розділ III. Контрверзи Юрія Хмельницького й Якіма Сомка	49
Розділ IV. Павло Тетеря у ролі захисника монастирських володінь	64
Розділ V. Суспільно-політичні хитання Івана Брюховецького	74
Розділ VI. Петро Дорошенко та його спроби зміцнення козацької власності	95
Розділ VII. Нові тенденції в законодавстві й практиці за правління Демка Многогрішного	106
Розділ VIII. Від «малодіяльного» Михайла Ханенка до «провідного аграрника» Івана Самойловича	128
Розділ IX. Традиційність і нові віяння в діяльності Івана Мазепи	140
Розділ X. Іван Скоропадський у процесі формування великої власності росіян, обезземелення козаків і посполитих в Україні	165
Розділ XI. Своєрідність наказного гетьманства Павла Полуботка	185
Розділ XII. Данило Апостол і його заходи реанімування козацько-селянського землеволодіння	208
Розділ XIII. Кирило Розумовський: остання боротьба за владу та землю	231
Ліквідація української автономії й її наслідки (замість післямови)	251

ПЕРЕДМОВА

У книзі на основі аналізу численних документальних матеріалів і значно менш представленої спеціальної літератури комплексно простежена еволюція аграрної політики практично всіх гетьманів, починаючи від її засновника в роки Національної революції Богдана Хмельницького до останнього вищого репрезанта української автономії Кирила Розумовського. Такий підхід дозволив масштабніше, через призму діяльності керівників Української держави, розглянути чимало недостатньо вивчених питань, а то й доволі суперечливих історичних проблем. Власне висвітлено роль кожного володаря булави в процесах формування та обмеження великих земельних фондів у монастирів, старшин і міст, визначено як змінювалося їхнє ставлення до володіння рядових козаків і селян, а також до такого загальнонародного явища як займанщина – довільного набуття угідь на ґрунті звичаєвого права.

Вартує відразу звернути увагу на той факт, що практично весь період існування Гетьманщини, і в цьому полягає його особлива відмінність, насичений «переплетінням» українського законодавства з російським. Причому спостерігався то надмірний вплив останнього, то помітний супротив йому з боку старшинського правління: царизм інколи мусив іти на значні поступки в цьому питанні. Часом складалося враження, що тенденції в розвитку соціальних і поземельних відносин в Україні ніби «наздоганяли» відповідні процеси в Російській державі / імперії. Наприклад, показовими в цьому аспекті можуть бути поетапна заборона селянських переходів і відчуження монастирських земель, дозвіл росіянам на купівлю угідь у «Малоросії», а українцям у Московії тощо. Більшість таких явищ знайшло всеосяжне відображення в особистій політиці володарів булави, котра декларувалася через їхні уні-

версали, «листи», накази, інструкції тощо. Однією з пріоритетних для вирішення була земельна проблема, яка перманентно загострювалася. Водночас вона турбувала й царський уряд. Так, Соборне уложення 1649 р. закріпило право обміну помістями та дозволило їхній обмін на вотчини, але заборонило продавати такі маєтки без дозволу вищої влади. Понад 100 статей законодавчого акту прописали нормативи набуття та відчуження помістних і вотчинних маєтків¹. Така ситуація мала місце і в межах Війська Запорозького, але його законодавство стосовно цього виглядало набагато простіше, демократичніше. Проте деякі офіційні правила обох країн збігалися в своїй суті, зокрема стосовно заборони продажу або закладання т. зв. служилих (рангових) маєтностей. Інша прикметна подія сталася в Московії в першій половині 80-х років XVII ст., коли проводилося масштабне межування земельних володінь з метою виявлення в їхніх господарів відповідних правових документів на законність². Щось дуже схоже намагалися чинити царські сановники в Гетьманщині у вигляді численних загальнонародних переписів, слідств і описів. За правління Петра I, від 1701 р., започаткувалося реформування монастирської власності. Під наглядом чиновників новоствореної світської установи – Монастирського приказу – з обителей стали збирати грошові й натуральні податки. Тоді ж було заборонено монастирям володіти вотчинами та різними угіддями³. У 1764 р. у Російській державі цей процес у своїй основі завершила нова реформа у вигляді т. зв. секуляризації

¹ Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 3: Акты Земских соборов. Москва, 1985. С. 163–191.

² Герман. История межевого законодательства от Уложения до Генерального межевания. Москва, 1893; Тихонов Ю. А. Феодальная рента в помещичьих имениях Центральной России в конце XVII – первой четверти XVIII в. (владельческие повинности и государственные налоги) // Россия в период реформ Петра I. Москва, 1973. С. 199–214.

³ Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. Москва, 1977. С. 73–103.

(відчуження земель у обителів). З кінця 20-х років XVIII ст. таке явище почало ширитися на території українських територій*, а завершилося воно 1786 р. У 20-х же роках царський уряд дозволив купцям імперії набувати поселення за гроші для заснування «фабрик» і «заводів»**, чим було закладено підґрунтя для посесійного права та формування якісно нових відносин, а у перспективі – буржуазних. В другій половині XVIII ст. по всій імперії впроваджувалася *політика суцільного міжусування* як посилений засіб врегулювання поземельних конфліктів і упорядкування землеволодіння. На теренах Гетьманщини подібні завдання ставилися під час проведення «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр.* і «Генерального опису Лівобережної України» 1765–1769 рр.⁴

Вивчення «переплетіння» українського і російського законодавств і з'ясування їхньої домінанти в соціально-економічному розвитку / занепаді Гетьманщини дозволило більш чіткіше зрозуміти природу та поетапність встановлення в демократичному Війську Запорозькому кріпосного права та знищення національних збройних сил, як народні господарства опинилися в залежності нової генерації панства. Рівно 100 років тому відомий історик В. Мякотин зазначив про те, що доволі суперечливим в науковій літературі є питання походження кріпосного права в Україні. А воно «само по собі здатне привернути увагу дослідника. Насправді, в усій історії європейського селянства, можливо, не існувало іншого такого трагічного моменту, як історія малоросійського селянства XVII–XVIII ст.»⁵.

* За гетьманування Данила Апостола.

** Офіційна назва сільськогосподарських ферм і промислових підприємств у XVII–XVIII ст.

* Лише в одному Київському полку, на відміну від інших 9 лівобережних полків, «Слідство…» завершилося в 1731 р.

⁴ Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків, 1970. С. 83–115.

⁵ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Т. 1. Вып. 1. Прага, 1924. С. 5.

Від себе додамо: певною мірою це стосується і козацтва. В «могутньому пориві», звільнившись від засилля католицької влади Польщі, вони менше ніж через 130 років опинилися в схожій ситуації, але вже під гнітом царату Російської імперії.

Одним з основних завдань наукового пошуку стало дослідження різних видів функціонування привілейованої земельної власності, джерел її зростання та характеристика козацько-селянського землеволодіння, зокрема й сільських і міських громад (общин). Причому здійснювалося це головним чином на підставі гетьманської документації – універсалів, розпоряджень, інструкцій тощо. Унікальною в цьому контексті виявилася ситуація навколо законодавчої бази наказного володаря булави Павла Полуботка. По-перше, вона виявилася не менш обширною й різноплановою за діловодство інших очільників держави, хоча його правління на цьому ранзі було досить коротким; а по-друге, практично всі акти по управлінню країною підписувалися ним спільно з генеральними старшинами, що набуло певного специфічного колориту в законодавстві.

Свого часу автор працював у багатьох українських і зарубіжних архівосховищах, було зібрано великий документальний матеріал і складено відповідну картотеку з означеної теми, але поява в останні роки кількох унікальних тематичних збірок документів і універсалів володарів булави набагато спростили написання цієї праці*. Користуючись слушною нагодою автор висловлює щире подяку всім упорядникам за їхню трудомістку та неперевершену роботу з опрацювання й публікації першоджерел гетьманської доби, яку свого часу започаткували відомі вчені І. Крип'якевич, М. Петровський, Ф. Шевченко, І. Бутич і деякі інші.

* Посилання на використані збірки “Універсали українських гетьманів...” наводяться з належними коментарями на сторінках даної книги.

Розділ І.
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – РЕФОРМАТОР
РАНЬОМОДЕРНИХ МІЖСТАНОВИХ ВЗАЄМИН

Національна революція середини XVII ст. і особисто гетьман Богдан Хмельницький зумовили кардинальні перетворення в українському суспільстві. Відомий дослідник соціальної свідомості народних мас того періоду та діяльності володаря булави В. Смолій зазначив: «Це насамперед соціальні результати: знищення великого землеволодіння польських магнатів і шляхти, істотне послаблення феодально-кріпосницької залежності безпосередніх виробників від своїх власників, помітні зміни в класово-становій структурі феодального суспільства, перерозподіл власницьких інтересів у сфері промислового виробництва тощо... Не менш важливе значення мали зміни, які сталися в глибинах психології селянсько-козацьких мас»⁶. Безпосередньо Б. Хмельницький у внутрішній політиці здійснив «грандіозний соціально-економічний переворот», адже більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також вони набули можливість вписуватися до козацького стану. Крім того, наголосили В. Смолій і В. Степанков, за правління володаря булави було зроблено важливий крок на шляху до утвердження в Україні селянської (по суті – буржуазної) власності на землю⁷.

⁶ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ, 1985. С. 14.

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., доп., перероб. Київ, 1995. С. 598.

Саме конкретизації питань стосовно козацько-селянського землеволодіння та земельної власності українського панства в політиці Б. Хмельницького і присвячена ця студія.

Глобальність і масовість повстання, котре розгорнулося на українських теренах, його перші успіхи, спонукали багатьох магнатів і шляхтичів до втеч. «Відхід» одного з них – І. Вишневецького – практично зруйнував весь сталий порядок на значній території. А тому повсталому багатотисячному люду не знадобилося щось особливо і руйнувати, лише захоплювати й «умертвляти» місцевих можновладців, управителів і ін.⁸ Таке сталося на Лубенщині. Схожі події охопили також маетки Конецькольських і Жолкевських на Полтавщині. Причому бунтівники, – як зазначав очевидець, – «и тех де их маетностей города все побрали, а которые де их были крестьяне и те де с ними стали в козаки ж»⁹. У районах Сіверщини масовості додали чутки, ніби загони Хмельницького мали тут усіх селян «верстати» в козаки, а польських урядників і державців «побивати»¹⁰. А заможні шляхтичі Бороздни, Рубці, земляни Богуші, Пироцькі, Бакуринські та ін. перейшли на бік володаря булави¹¹.

Фактично Національна революція українського народу середини XVII ст. розпочалася як «звичайне» козацько-селянське повстання, якими була насичена вся перша половина цього століття. Багато в чому збігалися й суспільно-політичні вимоги бунтарів і форми соціальних протестів¹². Революція

⁸ Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Ч. 3. Киев, 1896. С. 134–138.

⁹ Акты ЮЗР. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. С. 216.

¹⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии Т. 1. Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 4.

¹¹ Лазаревський А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малороссийском дворянстве и о статутных судах. Харьков, 1898. С. 7.

¹² Див.: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989.

визрівала й набувала масштабності в умовах жорсткого кріпацтва, колонізації місцевого населення та гноблення польською шляхтою й магнатами Української православної церкви. На підкорених Речі Посполитій українських землях панували нормативні положення Литовського статуту і лише в окремих великих містах магдебурзького права. Причому вони продовжували знаходити своє відображення в пам'ятках місцевого законодавства протягом другої половини XVII – XVIII ст.¹³ Революційні події доволі поступово почали змінювати середньовічні поземельні устрої, що, безперечно, позначилося й на поглядах Б. Хмельницького стосовно земельної власності та володіння. На думку В. Барвинського, це сталося тоді, коли різні верстви населення «зішлися в одній вимозі – скинення чужої їм влади, що утискала природні прояви національного життя; за дивною випадковістю роздратування довго накопичуваного гніву співпало з рухом, який збурих Богдан Хмельницький на захист класових інтересів козацтва. Всупереч бажанню самого Богдана, його протест був дружно підтриманий народними масами, його демонстрація набула характеру загальнонародної боротьби, і йому довелося таким чином брати на себе невластиву роль. Народні маси повели його за собою і нав'язали йому думку, що він бореться за інтереси свого народу, що в його руках лежить доля України»¹⁴.

І дійсно, на самому початку повстання проти влади Речі Посполитої гетьман не замислював глобальних загальнонаціональних реформувань, не ставив завдань стосовно докорінних змін у земельній власності, що існувала на той період. Показовими в цьому контексті є гетьманські умови про можливе при-

¹³ Гуржий А. И. Третий Литовский Статут в памятниках украинского права второй половины XVII–XVIII вв. // Третий Литовский Статут 1588 года. Материалы республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. Вильнос, 1989. С. 157–163.

¹⁴ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Харьков, 1909. С. 33.

мирення між воюючими сторонами, складені під Замостям 5 (15) листопада 1648 р. і направлені у Варшаву через посольство Захарія Хмельницького та ксьондза Андрія Мокрського. Перший був представником від козацтва, а другий з ордена регулярних каноників. Найперше, що звертає на себе увагу, це обумовлення, в разі укладання угоди, передачі гетьману в Україні староства, «яке він собі вподобас, а до цього староства 20 миль землі» (пункт 3). Крім того, ставилася вимога, щоб у подальшому козаків судили «правом литовських татар», яке на той час за своєю суттю прирівнювалося до правових норм шляхти¹⁵.

Отже, за таких умов не передбачалися суттєві зміни ні у великій земельній власності, ні в козацько-селянському землеволодінні. Адже персонально гетьман України мав стати повновласним магнатом-господарем цілого староства з підлеглими йому селянами. Водночас вартує зазначити: напередодні війни лише на території Наддніпрянщини (майбутньої Гетьманщини) налічувалося близько 1400 приватних маєтків, більшість з яких, особливо на Лівобережжі, належала польським магнатам, шляхті та католицькому духовенству¹⁶. Одним з найбагатших річпосполитських володарів України вважався князь Ярема Вишневецький, якого Б. Хмельницький намагався в першу чергу витіснити за межі «козацької території». Так, у проєкті угоди з польськими комісарами від 14 (24) лютого 1649 р. він категорично наполягав на тому, «щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, ні терпіти в Україні» (пункт 3)¹⁷.

¹⁵ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1998. С. 45, 46, № 1.

¹⁶ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (ЗНТШ). Т. 130. Львів, 1920. С. 79.

¹⁷ Мызык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепропетровск, 1983. С. 64. № 1; Універсали Богдана Хмельницького. С. 47. № 2.

Цілком очевидно, що в разі реалізації цього акту, в Наддніпрянщині міг би розпочатися процес перерозподілу великої частини земельних багатств. Схожу постановку питання бачимо й в остаточно сформульованих «Вимогах Запорозького Війська до Яна Казимира і польського уряду про умови примирення», датованих 24 лютого і підписаних Б. Хмельницьким у Переяславі¹⁸.

7 (17) серпня 1649 р. у таборі під Зборовом чи не вперше в ході Національної революції було визначено незалежний статус козацького стану, звільнено від «жодних стацій» (повиностей) і окреслено його автономну територію. Остання починалася від Дністра, охоплювала населені пункти Берлинці, Бар, Старий Костянтинів і досягала Случі, а за нею від Прип'яті до Дніпра, далі від Любича до Стародуба, аж до «московської границі з Трубецьким». Причому чисельність козацького стану, правда, «на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій», мало визначити самостійно українське керівництво¹⁹.

Отже виходило так, що вільне козацтво, якби займалося в перспективі власним господарством, то воно мало б звільнятися від виконання «послушенства». Це пропонувалося старшинами затвердити на офіційному рівні. Від початку Хмельниччини, згідно повстанської практики, що склалася, а також нормативним актом, козак, який служив у війську і набував землю, офіційно мав звільнитися від виконання «загальнонародних повинностей». Втім уже в наказі Б. Хмельницького ковалинським і дівичлинським* козакам від 30 травня 1652 р. зазначені певні виключення, адже мова в даному випадку йшла про землі Київського Пустинного Микільського монастиря, на

¹⁸ Універсали Богдана Хмельницького. С. 52. № 4.

¹⁹ 1649, серпня 7 (17). Табір під Зборовом. Вимоги Запорозького Війська, передані Яну казимиру // Там само. С. 55. № 5. Про датування документа див.: Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1961. С. 126–127. № 67.

* Ковалин і Дівички – села на Переяславщині.

яких «осіли» козаки. Коли духовенство монастиря пред'явили гетьману документи на свої права та привілеї, надані раніше, то він наказав з усіх козаків, хто «на кгрунте монастирском оседлост маєт», збирати десятину «на монастир зо всего збожа, также покотелсчизну и очкове». Тобто визначалася сплата за користування землею у вигляді «снопової десятини» з урожаю, а якщо на ній особа займалася винокурінням, то з десяти казанів виготовленої продукції один передавався на користь місцевим священнослужителям, якщо бджільництвом – то відповідно певну кількість медозбору. В разі невиконання таких зобов'язань, козаку загрожувало «карання войскове»²⁰.

Отже, на той момент земля продовжувала становити власність монастиря, а козак лише міг користуватися нею, поки сплачував податки чи виконував повинності. Фактично цей документ зрівняв у статусі залежних селян з козаками.

Водночас Б. Хмельницький не тільки охороняв давні права та привілеї Української православної церкви, а й брав у свою «протекцію» городян великих міст, їхні маєтки та угіддя (рибні лови, пасовиська, ліси тощо). В першу чергу це стосувалося Києва, котрого він визначав як «место наше столечное», де місцеві жителі «от войска лядского понесли... великое спостошене». В гетьманському універсалі від 8 червня 1652 р. киянам була надана «всіляка оборона», а будь-кому заборонялося утискати їх постоями та поборами. За дотриманням такої настанови мав наглядати київський полковник, а в разі його відсутності, то наказний очільник полку. Порушника такого розпорядження «позволялося шибеницею карати»²¹.

²⁰ 1652, травня 30 (9 червня). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького ковалинським і дівичлинським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві десятину, покотельщину та очкове // Універсали Богдана Хмельницького. С. 127. № 58.

²¹ 1652, червень 8 (18). Під Кам'янцем-Подільським. Універсал Богдана Хмельницького про захист міста Києва від військових переходів і постоїв // Універсали Богдана Хмельницького. С. 128. № 59.

Принципово важливим, на наш погляд, є універсал Б. Хмельницького від 18 (28) червня 1652 р. про захист міського уряду, старшин і шляхти Ніжина. Безпосередньо в ньому йшлося стосовно «військової опіки» їхнього майна та будинків, як «их самих, жони и дети их», а порушників цього указу за найменшу провину передбачалося суворо карати. Причому поширювалося розпорядження не лише на панство міста, котре «тут з нами позостало», а й цілого регіону («Неженсчизни»), який зазнав від польських жовнірів спустошення «добр своих», а тому населення і пішло проти них воювати²². Тим самим документ санкціонував недоторканість і спадковість власності, й зокрема земельної, української соціальної верхівки. В його змісті, очевидно, слід звернути увагу на типовість підходів гетьмана у вирішенні питання про земельну власність можновладців, які пристали на його бік у ході Національної революції.

Щось схоже бачимо і в одному з перших «листів» гетьманських, наданих православному Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві у с. Валки, тим більше, що той мав на свої права та вигоди князівські грамоти. В даному випадку підтримка спрямовувалася «для выживления иноков», які зазнали значних утисків при попередній владі²³.

Враховуючи «великие недостатки иноков» Лубенського Мгарського монастиря, а також у подяку за щоденні молитви того за благополуччя Війська Запорозького, Б. Хмельницький надав місцевій «братії» для «слушного» виживання у власність млин у с. Тишки на Лубенщині. При цьому на-

²² 1652, червня 18 (28). Табір під Баром. Універсал Богдана Хмельницького про взяття під захист Івана Шинявського, старшини і шляхти ніжинської, а також їхнього майна // Там само. С. 129. № 60.

²³ 1652, липня 19 (29). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання двох млинових кіл у с. Валках Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві // Там само. С. 130. № 62.

казувалося, щоб орендарі, котрі на той час ним користувалися, мали того «попустити» та не чинити жодних перешкод²⁴.

Водночас слід було розуміти, коли у власність передавався млин, то до нового господаря переходила і певна територія навколо нього. А це, в свою чергу, породжувало суперечки за землю з сусідами, які межі її могли бачити по-своєму.

Про гетьманське ставлення до монастирських посполитих йдеться в універсалі про надання Київському Межигірському монастиреві с. Чернин (Київщина) від 20 грудня 1653 р. Цей документ цікавий тим, що в ньому чи не вперше не лише надаються землі православному духовенству на правах «вічної» власності, а й призначаються разом з підданими, медова данина, рибні лови, сіножаті, бортництво та пущі, «з давных часов до того села належачими». За порушення своєї волі, Б. Хмельницький вже традиційно погрожував суворим військовим каранням. Причому універсал примушував селян офіційно перебувати «во вшелякой повинности... и послушными месцу святому». Місцевим отцю ігуменові та монахам дозволялося власноручно чинити самосуд над неслухняними «для певнешое и лепшее вери»²⁵.

Отже, законодавчий акт фактично повертав підданих у часи їхньої залежності до початку Національної революції.

Не менш ретельно гетьман оберігав права та привілеї на всілякі угіддя і міст, безпосередньо магістратів і ратуш, намагався примножувати їхні статки. Так, у «захисному» наказі на земельну власність Київському магістрату від 2 червня 1653 р. він заборонив міщанам і козакам передмістя столиці

²⁴ 1653, січня 22 (1 лютого). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві млина на Тишках // Там само. С. 132. № 64.

²⁵ 1653, грудня 20 (30). Корсунь. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві села Чернин // Там само. С. 137, 138. № 69.

Пріорки користуватися «кгрунтами» та сіножатами, як у їхньому районі, так і в межах Оболоні. Бо керівництво міста має на них права з давніх часів. А тому «жаден силомоцне, так з козоков, яко и поспулства (тобто: міщан і селян. – *О. Г.*) оные собе привлащаючи косит, аби се не кусил, сим писанем нашим сурове розказуем». Причому особлива увага зверталася на козаків, які через надію на свої військові привілеї могли наважитися в першу чергу порушити цей наказ. Цікаво, що в юридичному сенсі власність на землю магістрата не отожднюється з правом на неї всіх київських громадян. У разі завдання урядникам «наименшей кривды або перешкоди», мав відповідати персонально київський полковник і суворо карати свавільників.

Принципово зазначити: на період офіційно оформленого (усно і письмово) «союзу» урядів України з Московією 1654 р., у Б. Хмельницького в основному сформувалися погляди на юридичний статус і права на землю всіх станів в українському суспільстві. А тому в домовленнях з царем, з боку гетьмана йшлося головним чином про необхідність загального підтвердження соціально-економічного становища населення, котре склалося на той час. З документів 1648–1654 рр. цілком очевидним є задум Б. Хмельницького власно керувати в середині країни, без втручання у внутрішні справи царату (за незначним виключенням). Зокрема, в пункту 2 «Наказу» своєму послу до Москви Филонові Горкуші від 21 березня 1654 р. він наполягав, щоб той від імені всієї старшини добивався в уповноважених царя «вольностей» козацьких, шляхетських, «духовних і всякого чину» та відразу взяв привілеї, «как о том пространее в листех, к ним писаных и собрано есть»²⁶.

²⁶ 1654, березня 21 (31). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького послові в Москву Филонові Горкуші добиватися від царя підтвердження прав українського народу та передати відомості про воєнні дії // Там само. С. 141. № 73.

Про схожу позицію гетьмана йдеться і в інших договірних документах того року²⁷. В так званих Березневих статтях – міждержавних українсько-московських угодах – зафіксовано таке: 1) «Именный козацких чтоб никто не отнимал, которые землю имеют и с тех земель пожитки чтоб при тех имениях добровольно были, так же бы и вдов после козаков остальных дети такие ж вольности имели, как предки и отцы их»; 2) «Кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность (повинність. – О. Г.) обыкновену...отдавать»²⁸.

Отже, в першому випадку мова йде про незалежну земельну власність, набуту за військову службу в збройних силах України, котру можна було передавати в спадок, навіть по жіночій лінії. І хоча «вольність» служилої землі, як у подальшому засвідчила практика, мала доволі умовний характер і ієрархічну структуру, тим не менш її статус кардинально різнився від посполитського землеволодіння та власності соціальної еліти, включаючи сюди і духовенство. Селянин же володів землею до того часу, поки за неї виконував «звикли» послушенства. В разі передачі її новому господарю, з нею залишався обов'язок відбування «роботизн» чи сплати поборів, не важливо чи на користь держави чи якійсь конкретній особі. В подальшому, потрапивши в анексію до Московії, на українських селянських землях почалася поширюватися концепція: «Земля панська, а мого (посполитського) володіння». А тому, за тих умов, жодна з названих форм користування землею, як би вони юридично не наближалися до приватної власності, ще не могли свідчити про наявність буржуазних відносин. Лише скасування революційним шляхом або через викуп повинностей, податкових зобов'язань, «цензи», ренти тощо, могло призвести до формування якісно нових взаємин у народному господарстві.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького. С. 331–334. № 239, 240.

²⁸ Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским: Изд. О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 2, 4.

Як бачимо, за Б. Хмельницького в політично-економічному та законодавчому сенсі найбільш залежною землею виявилася лише в селян (у вигляді «володінь», угідь, «держань», наділів і «грунтів»).

Після Переяславської ради гетьман особливо пильну увагу приділяв монастирям, масштабно наділяючи їх різними маєтностями. Очевидно, тим самим сподівався посилити підтримку українського духовенства, значна частина якого опинилася в потужній опозиції до нього через угодницьку політику з московським царем. Остання небезпідставно очікувала з боку Кремля всіяких негараздів для себе, насамперед, у сфері послаблення духовної влади та майнового становища²⁹. В цьому аспекті в першу чергу виділялися монастирі столиці.

Так, 21 травня 1654 р. Б. Хмельницький «рукою власною» видав наказ про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу. Законодавчий акт передбачав, щоб «вцале вшелякие пожитки доходили» отцю Василевичу і «жаден жебы кгрунтов тамошених и сеножат не займовал». І знову ж таки оберігання прав тамтешнього духовенства він поклав на київського полковника П. Яненка-Хмельницького*, а в кінці приписав: «Притом вашей милости господа Богу поручаем»³⁰. Невдовольнившись таким змістом документа (і це доволі цікаво виглядало!), вже наступного дня Б. Хмельницький видав «додатковий» універсал про послушенство та підданство міщан Вигурівщини тому ж самому ігуменові. Тут йшлося вже не

²⁹ Эйнгорн В. Очерки по истории Малороссии в XVII веке. Т. 1. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899.

* Київським полковником був протягом 1654–1656, 1657–1659 рр.

³⁰ 1654, травня 21 (31). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького київському полковникові про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу // Універсали Богдана Хмельницького. С. 144. № 75.

лише про передачу монастиреві «кгрунтів» і сіножатів, а й ставків, озер, полів і інших угідь, «которых перед войною де-дичныи панове и их наместники заживали, з арендами вшеля-кими, так пивними, яко медовими и горелчаными». Отже, під управління Ф. Василевича повністю перейшов цілісний сіль-ськогосподарський комплекс від попередніх господарів-панів Вигурівщини. Передбачалося і «спадкове» право на володіння містечком для намісників ігумена. Козаки на рівні з міщанами зобов'язувалися сплачувати показанщину (десяту частину – казан – із загального об'єму виготовлених спиртних напоїв)³¹.

Вартує зазначити, що надаючи універсали на угіддя чи їхній захист, Б. Хмельницький звертав увагу на неприпустимість порушення межових кордонів сусідніх маестностей. Наприклад, в універсалі пану Євксентію Жеребилі про захист того хутора та млина від чужих претензій у вигляді постойв і відбирання припасів, гетьман спеціально прописував, мовляв, ці угіддя нічийї землі не захоплюють, а «особливо церкви Божой манастиря Печерского»³². Показовим у цьому контексті є гетьманський універсал стосовно пасіки Київського Печерського монастиря від 22 травня 1654 р. Зацитуємо основну частину змісту цього документа: «Пане полковнику черкаський*! Якосмо не раз писали до вашей милости, так и тепер жадаем через сее писание наше, абисте пасеку тую, належачую до монастиря Печерского, *от инших кгрунтов чужих отграничили*, потрафляючи в тое, абы тая пасека так тепер zostавала в околнностях своих, яко за дав-ных веков кгрунта ей принадлежали, и жебы не в чом добрам монастыским не было ущербку от людей тых, которые свои там имеют кгрунты, а хто бы що монастырского посел, таковой зараз

³¹ 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про “послушенство” і підданство міщан Вигурівщини ігуменю-ві Київського Михайлівського монастиря // Там само. С. 145, 146. № 77.

³² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Т. 147. С. 72–73.

* Тоді ним був Яків Пархоменко (1653–1658).

зжени ваша милость не чинячи инчей». Принциповим є той факт, що для розмежування церковних маєтностей, спеціально долучили архимандрита печерського³³.

Як бачимо, у даному випадку мова йшла, по-перше, про постійну підтримку з боку Б. Хмельницького монастирських прав на землю – «не раз писали»; по-друге, за обителю визнавалися всі угіддя, котрі їй належали з давніх часів; по-третє, на найвищому законодавчому рівні проголошувалася їхня недоторканість на майбутнє.

Того ж року універсали про підтвердження прав на маєтності та захист від свавільників отримали Київський Видубицький, Козелецький Георгіївський, Максаківський, Спасо-Преображенський, Ніжинський Ветхоріздв'яний Георгіївський Красноострівський і Ніжинський Благовіщенський Красноострівський монастирі. Причому Максаківський монастир отримав два універсали на шість (!) сіл «з млинами... и иншими всеми пожитками и, принолежностями», які перед тим були йому надані ще від польських королів і шляхтичів. Більше того підтвердження прав на них обитель отримала і від царя, а тому, як наголосив гетьман, «мы спречными быти не маем». Тим самим воля царя, очевидно, визнавалася зверхньою. Хоча далі в тексті документа постає певна рівність привілеїв, наданих як царем, так і володарем булави: щоб наданню тому ніхто «не приворочали, и воле его царского величества и нашої спречными не были...»³⁴.

³³ 1654, травня 22 (червня 1). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького черкаському полковникові відмежувати пасіку Київського Печерського монастиря та повернути останньому його землі // Універсали Богдана Хмельницького. С. 146. № 78.

³⁴ 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на села Холми, Ядугин, Прачі, Високе, Красностав і Максаки // Там само. С. 154. № 86; 1654, жовтня 11 (21). Біла Церква. Наказ Богдана Хмельницького ніжинському наказному полковникові не чинити перешкоди Максаківському Спасо-Преображенському монастиреві у володінні селами // Там само. С. 154. № 86.

Появу цих двох актів у один день, фактично однотипного змісту, важко пояснити, хоча в них і містяться деякі відмінності. В першому гетьман узагальнено звертається з наказом до всієї старшини та «черни Войска его царского величества Запорозкого», конкретно називає надані монастирю населені пункти, визначає відповідальним за їхню «безпеку» місцевого наказного полковника. В другому маємо персональне звернення до полковника ніжинського, наказного гетьмана Івана Нечипоровича (Золотаренка) та принципову згадку (на відміну від першого документа) про підтвердження привілеїв духовенства царем.

Видавав Б. Хмельницький універсали на міські угіддя безпосередньо духовним особам. Так, 27 липня 1654 р. він передав у володіння переяславському протопопові отцеві Григорію ґрунти з березняком за селами Попівка та Руда, якими опікувався магістрат, а тамтешня громада використовувала для своїх потреб (поблизу Переяслава). На той час ці землі вважалися «вільними», поки протопоп їх, «обнявши для пожитку своего, и окопал» (тобто позначив)³⁵.

Цей акт, очевидно, слід вважати одним з перших офіційно зафіксованих документів, де гетьман, порушивши права міської й сільської громад, передав їхні права на землі духовній особі. Було наказано, щоб віднині до них «жодною живою мерою жаден так з людеи переяславских (городян. – *О. Г.*), яко из поповских (селян. – *О. Г.*) наименшее sprawy не мел...», а отець Григорій їх «заживал».

Вартує зазначити, що серед гетьманських документів переломного 1654 р. можна помітити лише два «захисні» універсали українській шляхті, причому обидва надані мешканцям с. Насташка (Білоцерківщина) 15 січня та 14 жовтня.

³⁵ 1654, липня 27 (серпня 6). Табір під Фастовом. Універсал Богдана Хмельницького переяславському протопопові отцеві Григорієві на міські ґрунти з березняком за селами Попівці і Руда // Там само. С. 150, 151. № 83.

Цікавим є те, що володар булави, «не маючи особливий респект (увагу. – *О. Г.*) на шляхту обывателей настатских, здавна» йому «зычлыхых», звільнив від служби в збройних силах і постоїв, а також заборонив будь-кому втручатися в їхнє господарство («попасов в домах их не одправовал»)³⁶.

В кінці року Б. Хмельницький «закріпив» за Ніжинським Ветхоріздв'яним Георгіївським Красноострівським і Ніжинським Благовіщинським Красноострівським монастирями права на володіння селами та угіддями, котрі перед тим їм надав полковник І. Золотаренко³⁷. Така акція засвідчила той факт, що в своєму полку вищого рангу посадовці мали всі підстави на свій розсуд роздавати угіддя в різні руки. Проте для міцності таких надань потрібна була й санкція (підтвердження, закріплення) володаря булави, причому письмова.

Після активних бойових дій 1648–1654 рр. проти Речі Посполитої володар булави продовжив наполегливо опікуватися монастирськими маєтностями та збагаченням духовенства. Зокрема, універсалом від 6 квітня 1655 р. він дозволив священикам Київської капітули* в ратушному м-ку Бровари збирати («ситити») мед щорічно по дві кадки**. Проте передба-

³⁶ 1654, січня 15 (25). Насташка. Універсал Богдана Хмельницького про звільнення настатської шляхти від військової служби та постоїв військ // Там само. С. 140. № 71; 1654, жовтня 14 (24). Рокитне. Універсал Богдана Хмельницького про звільнення шляхти села Насташка від військових постоїв // Там само. С. 156. № 88.

³⁷ 1654, листопада 22 (грудня 2). Корсунь. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Ніжинським Ветхоріздв'яним Георгіївським Красноострівським монастирем наданого йому ніжинським полковником містечка Мрин з приналежними до останнього селами // Там само. С. 158. № 90; 1654, не раніше листопада 4 (14). Підтвердження Богданом Хмельницьким універсалу ніжинського полковника Івана Золотаренка про дозвіл Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастиреві побудувати млин на річці Сеймі у Нових Млинах // Там само. С. 159. № 91.

* Зібрання духовних осіб при митрополиті або монастирях.

** Кадка, кадь – міра меду, яка становила від 60 до 90 літрів.

чалася при цьому і певна умова: якщо хтось з місцевих священиків буде займатися бортництвом деінде або збирати понад дві кадки меду, тоді гетьманське надання скасовувалося³⁸. Ймовірно, таке обмеження було зумовлено бажанням Б. Хмельницького уникати зловживань з боку духовенства в містечку, котре знаходилося під управлінням ратуші.

Звертає на себе увагу універсал володаря булави від 28 квітня 1655 р. про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою – матір'ю князя Є. Вишневецького, двоюрідною сестрою митрополита П. Могили. Як відомо, родина Вишневецьких мала великі статки та численні маєтки в Лівобережній Україні, котрі в ході Національної революції зазнали значних пограбувань, а їх землі захопив повсталий люд на правах займанщини. Причому княжну в документі названо «славное памяти Раина», яка «з побожности своее поля, сеножати и иншие кгрунта до вживаня монастыреви Мгарскому надала и привилеем своим подтвердила». Законодавчий акт не лише закріпив право монастиря на землю, а й зобов'язав селян, «которые на грунтах монастырских сидят», відбувати всілякі повинності³⁹. І це при тому, що тамтешні селяни – учасники революційних подій – вкрай негативно сприймали своє «привернення» до виконання повинностей, на землі яку вони захопили, вели своє господарство та вважали власною.

До кінця цього року Б. Хмельницький видав ще 10 універсалів на володіння селами, окремими угіддями, заснування млинів тощо Батуринському Крупицькому Михайлівському,

³⁸ 1655, квітня 6 (16). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл священикам Київської капітули ситити мед // Універсали Богдана Хмельницького. С. 160. № 92.

³⁹ 1655, квітня 28 (травня 8). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Лубенським Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою // Там само. С. 160, 161. № 93.

Прилуцькому Густинському Троїцькому*, Лубенському Мгарському, Київському Михайлівському Золотоверхому та Київському Братському монастирям⁴⁰.

Доволі своєрідним у 1655 р. виявився гетьманський універсал київському полковнику Павлові Яненку–Хмельницькому. З його змісту видно, що Б. Хмельницький практикував взяття грошей на військові потреби, а замість повернення боргу жалував у особисту власність цілі села. «...Доносим, – зазначається в документі, – иж на потребу войсковую взялисмо осм тысячей золотых полских у пана Павла Яновича Хмельницкого, за которую суму пустилисмо ему в спокойное уживаня** маестности пана Грузевича, то есть чотиры села: Бугаювку, Берково, а за Припетю рекою два села, то есть Масаны и Борщувку з млинами, ставами, полями, сеножатми и з даню медовою, и з деревом бортним и зо всеми кгрунтами и пожитками». Після смерті полковника всі ці маєтності передавалися у спадок його дітям і вдові. Цікаво: перед тим вони належали панові Івану Грузевичу, який на той час помер. Полковник міг за власним бажанням управляти новим надбанням як особисто, так і доручити цю справу будь-якій особі – наміснику. Для більшої міцності й «ліпшої віри» володар булав на документі поставив військову печатку та власноручний підпис⁴¹.

Наведений приклад передачі маєтностей новому господарю в черговий раз засвідчує умовність і ієрархічність земельної власності за середньовічної доби та раннього модерного часу. Адже означені маєтності за бажанням вищої посадової

* 5 універсалів.

⁴⁰ Там само. С. 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167 та ін.

** Спокійне “уживання” означало, як правило, довічне володіння.

⁴¹ 1655, червня 15 (25). Київ. Універсал Богдана Хмельницького про надання Павлові Хмельницькому у користування сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка // Універсали Богдана Хмельницького. С. 169, 170. № 102.

особи в Україні були відчужені від спадкоємців одного пана і передані іншому, і знову ж таки – з правом спадкового наслідування.

Про те, що це був непоодиноким випадок свідчить і надання у «вічне» володіння колишніх панських земель у м. Вороньків і с. Рогозове наказному полковникові Якимі Сомку (Сомковичу), який до скарбу військового віддав «певну суму» коштів⁴².

1656 р. володар булави розпочав з надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиходи та Базар. Це стало чи не найбільшим його одноразовим пожалуванням. Така щедра акція здійснена, як зазначив гетьман, за те, що «щоденне за нас и всее Войско Запоржское отдается хвала Божия». Ставало вже «традицією», що села переходили «зо всеми пожитками, ставами, млинами, сеножатми и иншими енералетер* доходами и приналежностями, так яко и пред тим подданій повинности звикли били отбувати». Козаки, зрозуміло, на відміну від посполитих, звільнялися від залежності духовенства. В універсалі чи не вперше чітко прозвучало, що козаки завжди до війська ходити зобов'язані, бо то є їхня повинність і послушенство. Тим самим володіння землею безпосередньо пов'язувалося зі службою в збройних силах. А якби посполитий «послушним бить не хотел и подданства не отдавал», таких місцевий полковник міг би «на горло карать»⁴³.

⁴² 1655, червня 26 (липня 6). Під Баром. Універсал Богдана Хмельницького Якимові Сомковичу на користування панськими землями у Воронькові і Рогозові за суму, внесену до військового скарбу // Там само. С. 171, 172. № 105.

* Енералітер – загалом, взагалі.

⁴³ 1656, січня 9 (19). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородка і Сарновичі, Обиходи і Базар // Там само. С. 177. № 109.

Б. Хмельницький підтримував і судові рішення, в яких йшлося про надання (повернення) панських маєтків монастирям⁴⁴. Продовжувалося виділення місць під забудову млинів для духовенства⁴⁵. Посилювалася і охорона монастирів, їхніх ґрунтів і полів⁴⁶. 21 березня 1656 р. помітно розширилася підвладна територія Київського Межигірського монастиря за рахунок містечка з давньою історією Вишгород із сусідніми селами Петрівці та Мощани. Причиною такого пожалування стало те, що «самого отца Варнави Лебедевича, ігумена тамошнего, и всей братии его в том монастыре мешкаючи, през войну литовскую от ляхов спустошенных, же ни отколь живности не мают и приспособить не могут». А тому їм і передавались названі містечко та два села у володіння «зо всеми пожитками и приходами». Тамтешнє міщанство нарівні з селянством зобов'язувалися виконувати «вшелькое послушенство и повиности» на користь ігумена⁴⁷.

Про загальне ставлення Б. Хмельницького до маєтків родовитих шляхтичів – «людей значних», які від початку війни щиро пристали на службу до Війська Запорозького, довідуємося з універсалу від 31 березня 1656 р. Цим актом всій шляхті Любецького повіта на чолі з сотником Савою Унучкою були підтверджені права на землі їхні «добри власни отчисти» (спадкові), надані привілеями ще польсько-литовськими королями. В подальшому вона могла ними розпоряджатися, «так якобы найспокойне добр своих заживали»⁴⁸.

⁴⁴ Там само. С. 178, 179. № 111.

⁴⁵ Там само. С. 180. № 113; с. 181. № 114; с. 185. № 120.

⁴⁶ Там само. С. 185. № 119.

⁴⁷ 1656, березня 21 (31). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві містечка Вишгород з селами Петрівці і Мощани // Там само. С. 183. № 117.

⁴⁸ 1656, березня 31 (квітня 10). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав на володіння любецького сотника Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, які служать у Запорозькому Війську // Там само. С. 184. № 118.

Вартує наголосити на тому, що гетьманські надання, як утім і інших старшинських високопосадовців, рідко коли враховували інтереси та права місцевих жителів. А тому між останніми і приватними особами та монастирями спалахували гострі суперечки за землі, котрі траплялося переростали в збройне протистояння. В процесі революційних перетворень, повсталий простий люд, захопивши маєтності колишніх панів, вважав, що вся рухомість і нерухомість у них перейшла їм у власність по справедливості, бо все те набувалося за рахунок їхньої праці на панів-господарів. Така селянсько-козацька уява про «справедливість» і права на землю проіснувала всю другу половину XVII ст. і ледь не все XVIII ст.: після «згону ляхів». Так, у кінці XVIII ст. між жителями с. Покошич і духовенством Новгород-Сіверського монастиря виникла суперечка за угіддя, котрими заволоділи мешканці села, але не мали на те жодних письмових документів, а тому вони пояснили: «...Когда, при помощи Божией, малороссияне з гетманом Богданом Зеновием Хмельницким кровию своею освободили Малую Россию от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийскаго монарха..., в ту пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая, потамясть, покамясть они первое – под полки, а в полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне и в оных под свои жилища, двори, дома и футори осягли и по-займали; чрез займы... и что хотели в тех займах строили, гаи возвращили и сади заводили, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели к устроению мельницу места, там оние строили...»⁴⁹.

Проте еволюція поземельних відносин у Гетьманщині мала більш прозаїчний характер, ніж це зображено в оповіді покошицьких мешканців. Про це переконливо свідчать події,

⁴⁹ Цит. за: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. Киев, 1908. С. 18–19.

пов'язані з паном Олифіром Радченком, який мав значні заслуги бо від самого початку революції служив у Війську Запорозькому. Однак у його «власному» с. Поставбиці (Чернігівський полк), «зо всеми грунтами и принадлежностями до того селища принадлежащими», тамтешні обивателі «не-слушне и безпотребне» захопили та почали спустошувати і собі привласнювати. Б. Хмельницький розцінив такі дії як зухвалі, що порушили «природне право» попереднього власника, а тому наказав повернути землі для «спокійного заживання»⁵⁰.

Як бачимо, володар булави не сприймав як законні будь-які «займища» (захоплення) з боку повсталого люду, коли маєтності за давніми правами належали православним монастирям чи приватним особам.

Очевидно, вартує конкретно розглянути питання про ставлення Б. Хмельницького до шляхетських спадкових маєтностей, коли хтось з родичів переселявся в межі Речі Посполитої, а хтось залишався на службі у Війську Запорозькому. Так, представник шляхетського роду Микола Батуринський «под час войны з ляхами» опинився на боці повсталого люду, але згодом загинув у бою. Його сини Ян і Павло зібрали все рухоме майно, що лишилося по смерті батька в Чернігівському полку і перебралися за кордон, у Річ Посполиту. Менший же з братів Юрій не захотів іти з родичами і подався до Чигирина, де «прийняв» службу його царської величності «при гетьмані». Вірно прослуживши кілька років у війську, він попросив володаря булави «ствердити» універсалом усі куплені його батьком землі в Чернігівському полку. На своє прохання шляхтич отримав відповідний акт, у якому зазначалося: «...Видя его Юрія Бакуринского верніе и радителніе службы его царскому величеству Войску Запорожскому, приказуемо ему, Юрію Бакуринскому, сей наш уневерсал, написати, ствержаючи по

⁵⁰ 1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Олефіром Радченком села Поставбиці // Універсали Богдана Хмельницького. С. 194. № 129.

купле отца его села Великая Вес, Осняки, Репки, Гусинка, Буянки и Слободка *внов зачатая садить отцем его*, Николаем, на дуброве Свинопуское, остров Грабовский з займою на млин згожою млин верх Вира, прозиваемая Пилипча, млин на реце Глинянце, яко оніе села меють в себе ограниченіе з селами, дубровами, борами ему, Юрію Бакуринскому, и жене его в спокойное владеніе все вишшепрописанніе... сим нашим уневерсамом ствержаем...»⁵¹.

В документі звертає на себе кілька обставин: по-перше, чітко розписані успадкованні маєтності і їхні межі; по-друге, зазначено ким і у кого вони куплені, а саме – «в разной шляхти панов Быялтов и Пероцких» у полку Чернігівському; по-третє, доволі просто передаються як спадкові «займища» з осілим у них людом.

Серед пожалувань духовенству в 1656 р. звертає на себе увагу універсал Б. Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки та Хітці. Цікавий документ тим, що в ньому йде мова про дві сільські общини (громади) та їхні землі, де всьому поспільству суворо наказувалося отцю й братії обителі «в усьому бути помочными и абы не в чом им» не суперечили. Місцеві селяни не мали права відмовлятися від виконання необмеженої відробіткової ренти – «бо то есть воля наша, – наголосив гетьман, – жебы тое место святое помочь мело». Зрозуміло, що «роботизни вшелякі», без чітких визначень їхніх видів і обсягів, надавали можливості до постійного збільшення відробіток. Це мало здійснюватися під наглядом миргородського полковника Григорія Лісницького, «гетьманської маски» та «суворим каранням військовим»⁵².

⁵¹ 1656, червня 26 (липня 6). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про закріплення за Юрієм Бакуринским сіл Велика Вісь, Осняки, Ріпки та ін. // Універсали Богдана Хмельницького. С. 195. № 130.

⁵² 1656, червня 29 (липня 9). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки і Хітці // Там само. С. 196. № 131.

Отже, вже відтоді закладалося підґрунтя для посилення панщини, принаймні, стосовно монастирських селян, цілих громад.

Особливо володар булави негативно сприймав коли якась особа, прикриваючись його іменем, здійснювала насильницький акт і привласнювала чужі спадкові угіддя. Звертаючись до одного з таких порушників, він зауважив: «Ярмолу. Скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо наказуємо тобі, щоб ти цю луку згаданому Охримові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. *Нам нічого чужого не потрібно*»⁵³.

Доволі показово було побачити в діях практично ні в чому необмеженого при владі посадовця розуміння понять «моє» – «чуже» в тогочасних поземельних відносинах. Тобто: «моє» – це щось куплене або успадковане, «чуже» – незаконно привласнене (відчужене, захоплене) у подальшому таке розмежування понять у гетьмансько-старшинській практиці буде поступово стиратися, з огляду на власні побажання можновладців.

Для 1656 р. прикметними стали гетьманські надання сіл і окремих угідь у посесію – тобто володіння землею і людьми на ній на певних умовах. У спеціальній літературі чимало істориків це явище пов'язували здебільшого з підприємництвом XVIII–XIX ст.⁵⁴ У зв'язку з цим поступово формувалася

⁵³ 1656, липня 12 (22). Чигирин. Наказ Богдана Хмельницького Ярмолі повернути Охримові Троцю та Байбузисі сіножать // Там само. С. 197. № 132.

⁵⁴ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст.: Судьбы фабрики и промышленности. Т. 2. Одесса, 1922; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999.

група посесійних селян, хоча і не дуже численна⁵⁵. На думку Т. Дерев'янкін посесія за формою дуже близько наближалася до вотчини: основою її була та ж сама феодална власність з тією лише різницею, що власником ставав умовний держатель. А умовність ця набирала настільки формальності, що зрештою відмінність між ними повністю зникала⁵⁶.

На жаль Б. Хмельницький, надаючи пану Лаврентію Борозні в Стародубському повіті у посесію села Горськ, Ключи, Жовідь, а всього близько десятка населених пунктів разом з млинами, пустощами, «пляцями» тощо, не зазначив з якою конкретно метою та на яких умовах це зроблено⁵⁷. Схоже він учинив і з шляхтичами Мартином і Федором Воронами в тому ж таки повіті. А здійснив це володар булави, «взявши в протекцію нашу и наклонивши ухо до прозбы их». До шляхтичів у володіння потрапило кілька сіл, угідь, дворів і ін.⁵⁸

17 листопада 1656 р. гетьман України в умовах проведення бойових операцій взяв під оборону та протекцію маєтності литовського князя його милості Богуслава Радзивіла у м. Слуцьк. Про недоторканість і захист князя він сповістив не лише панам полковникам, осавулам, атаманам і «всьому товариству Війська Запорозького», а й ратним людям його царської величності. Очевидно, в цьому епізоді простежується особиста приязнь володаря булави до литовського магната.

⁵⁵ Полянський Ф. До питання про посесійну мануфактуру на Україні // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. Київ, 1954. № 2; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. Київ, 1975.

⁵⁶ Дерев'янкін Т. Назв. праця. С. 58.

⁵⁷ 1656, вересня 2 (12). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лаврентію Борозні сіл Горськ, Ключи, Жовідь та ін. // Універсали Богдана Хмельницького. С. 207, 208. № 139.

⁵⁸ 1656, вересня 2 (12). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького Мартинові і Федорові Воронам на володіння селами у Стародубському повіті // Там само. С. 208. № 140.

На відміну від литовських можновладців, він, як відомо, рідко проявляв щось схоже до польських. Особливо показовим у даному випадку є наказ «рукою власною» дотримуватися означених правил усім «своевольникам и спротивникам», включаючи і царських вояків. У іншому разі за «найменшую кривду и шарпанину» загрожувало покарання «на горле»⁵⁹.

16 квітня 1657 р. він підтвердив ще раз права Б. Радзивілла на маєтності, на їхню протекцію, котра охопила також м-ко Седлець (Пружанський повіт Гродненської губернії), його передмістя – Старе Село, м-ко Венгрів (Підляшшя). Щоб там ніхто «людem мешкаючим наименшее кривди и шкоды здырств и лупезств чинить не важился», – наголошувалося в документі⁶⁰.

Водночас продовжувалася передача угідь, які раніше належали Речі Посполитій, православному духовенству. Зокрема, в універсалі від 5 березня 1657 р. зазначалося: «... Иж за отпущене грехов наших, даем моц сим писанем нашим до уживаня сеножатеи тых, которые перед тым бернардыни лубенские держали, отцу игуменови и всей братии в монастыру Мгарском знайдуючойся...». Тобто, православне духовенство Мгарського монастиря шляхом займанщини набуло угіддя лубенських бернардинів, а потім отримало на їхнє закріплення гетьманський універсал⁶¹.

⁵⁹ 1656, листопада 17 (27). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького Війську Запорозькому про взяття під гетьманську оборону і протекцію маєтку князя Богуслава Радзивілла у м. Слуцьку // Там само. С. 215. № 148.

⁶⁰ 1657, квітня 16 (26). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про заборону робити шкоду в маєтностях Богуслава Радзивілла // Там само. С. 220, 221. № 155.

⁶¹ 1657, березня 5 (15). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіножатеи лубенських бернардинів // Там само. С. 217–218. № 152.

Про загальне позитивне ставлення до шляхтичів, які підтримали Б. Хмельницького в ході Національної революції, знаходимо таке пояснення в одному з його універсалів: «... Поневаж* Бог всемогутій наклонил шляхту до Войска Запорожского, мы их ласкове принявши, их маестности и грунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо...»⁶². Тобто: фактично служба на користь Війська Запорозького, за нових правил, повертала шляхтичам, які раніше знаходилися в межах Речі Посполитої, їхній попередній майновий і соціальний статус – поповнювала групу нової генерації українського панства, козацької старшини.

Як засвідчили першоджерела, протягом усієї першої половини 1657 р. аж до своєї смерті 27 липня (6 серпня), володар булави в своїй основі продовжував проводити у сфері поземельних відносин політику, котра концептуально сформувалася в нього в попередні роки, головним чином протягом 1648–1654 рр. Правда, були й деякі незначні нові нюанси.

Наприклад, у власноручно написаних документах Б. Хмельницького майже відсутня інформація про формування в нього особистої земельної власності та існування рангових маєтностей. Хоча з царських грамот відомо, що як рангове за ним значилося зокрема колишнє Чигиринське староство, а власними маєтностями були поселення Суботів, Новосілки, Медведівка, Кам'янка, Бірки, місто Гадяч з навколишніми селами та містечками: Котелва, Опішня, Куземин, Грунь, Черкаське, Зіньків, Лютенка, Веприк і ін.⁶³

При цьому слід розуміти, що на початковому етапі рангові маєтності представляли собою тимчасове («службове») володіння, бо приписувалися до певної посади в Гетьманщині. Їхне

* Оскільки, тому що...

⁶² 1657, червня 23 (липня 3). Чигирин. Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження володінь Катерини Грязної // Там само. С. 229. № 164.

⁶³ Акты ЮЗР. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 462–501.

більше, або менше надання, наприклад, старшині, володарі булави могли меркантильно використовувати в своїх інтересах. Свого часу К. Стецюк твердила, що Б. Хмельницький, а за ним і наступні гетьмани роздавали землі на ранги генеральній і полковій старшині⁶⁴. Проведений нами аналіз документів володаря булави не підтвердив наявності рангового землеволодіння у старшини в період правління Б. Хмельницького. На думку ж В. Барвінського, формування рангових старшинських маєтностей відбувалося за гетьманування І. Самойловича⁶⁵.

Таким чином, Б. Хмельницький у роки свого гетьманування розпочав активний процес формування земельної власності православних монастирів, української шляхти та старшин. Значною мірою це здійснювалося за рахунок маєтностей колишніх польських можновладців, частково шляхом підтвердження давніх пожалувань і спадкових земель. Відомі випадки «протекції» і «охорони» володінь польської шляхти та литовських магнатів, які пристали на бік володаря булави. Кілька поземельних актів гетьман видав на посесію, хоча і не визначив її види й умови. Це тим більше становить науковий інтерес, бо сучасні дослідники відносять таке явище до XVIII–XIX ст. Б. Хмельницький помітно опікувався правами на землю міст, магістратів і ратуш, а також окремих міських посадовців. Чітко розмежовував землеволодіння козаків, які служили у війську, та посполитих, зобов'язаних виконувати «звиклі» повинності. В найбільш залежне становище володар булави визначив монастирських селян. Набуття угідь шляхом займанщини він позитивно сприймав головним чином за монастирями та новою генерацією українського панства. А тому дозволяв собі вільно розпоряджатися займами посполитих, цілих сільських громад (общин).

⁶⁴ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. Київ, 1960. С. 92.

⁶⁵ Барвинский В. Назв. соч. С. 96.

Отже, Б. Хмельницький заклав підґрунтя розвитку основних напрямів у сфері поземельних відносин для всіх наступних гетьманів. Ним було видано офіційно зареєстрованих універсалів (наказів) на обдарування маєтностями та окремими угіддями, захист від «свавільників, підтвердження прав тощо: монастирям – 64, окремим духовним особам – 2, українським, польським і литовським можновладцям і шляхтичам – 36, містам – 10. Причому законодавчі акти географічно поширювались, правда, часто «крапково», на більшу територію визволеної України й охоплювали в конкретиці чимало десятків населених пунктів, а серед них і великі міста – Київ, Львів, Ніжин, Слуцьк і ін.

Розділ II.
НАЙКОРОТШЕ ГЕТЬМАНУВАННЯ
ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
ТА ЙОГО НЕВДАЛА СПРОБА
РЕСТАВРАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ПОРЯДКІВ

Як відомо, правління І. Виговського тривало всього близько двох років. На його нележку долю й неодноразовну діяльність припало розгортання громадянської боротьби за владу в країні та кровавої війни з Московією. Певна обмеженість першоджерел до останнього часу не дозволяла дослідникам заглибитись у вивчення діяльності володаря булави в сфері поземельних відносин. Навіть такі корифеї в цьому питанні, як О. Лазаревський, В. Мякотін і В. Барвінський, які в своїх працях присвятили сотні сторінок історії земельної власності та землеволодіння в Гетьманщині, практично не висвітлювали цей аспект, принаймні, спеціально та комплексно. М. Костомаров, В. Герасимчук, М. Грушевський, Т. Яковлева, Ю. Мицик і деякі інші історики переважно висвітлювали військово-політичну діяльність цієї, без перебільшення можна сказати, непересічної особистості.

Поступово, шляхом інтриг і хитрощів, прийшовши до вищої політичної влади країни в липні–жовтні 1657 р., Іван Остапович Виговський намірився багато в чому наслідувати Б. Хмельницького, зокрема в сфері поземельних відносин⁶⁶. Про це, наприклад, може свідчити його хронологічно перше пожалування «кгрунтами» та 6 озерами в с. Чигирин – Діброва (Дубріва)

⁶⁶ Нечуй-Левицький І. Український гетьман Іван Виговський // Руїна. Київ, 2015. С. 275–301; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ, 1998.

Лубенського Мгарського монастиря 27 серпня 1657 р., котрого так щедро обдаровував його знатний попередник. Безпосередньо в універсалі йшлося про таке: «...Од небожчика славной памяти его милости пана Богдана Хмельницкого..., тоє и мы сами, вступивши по небожчику на той уряд гетманства*, за згодою всех станов, старшини и черни поновляем...» маєтності монастирю Мгарському. Всім порушникам прав отців І. Виговський суворо пригрозив: «... Без фолкги (поблажливості. – О. Г.) вшелякой будем карати, не чинячи иначей»⁶⁷.

Вартує зазначити, що після правління Б. Хмельницького частково залишилися незайнятими землі єзуїтів і домініканців. Значну частину їх новообраний володар булави передав у держання Новгород-Сіверському Спасопреображенському монастирю, а саме в особі чернігівського єпископа Лазара Барановича. Цим актом він підтвердив права обителі на маєтності, котрі вона вже мала у своїй власності: «... Зо всеми маєтностями, кгрунтами, пожитками и прыналежностями так до монастыря належачими, яко и тыми, которые по езовитих и доминиканах позастали»⁶⁸.

В даному випадку увагу привернуло надання земель у формі «держання». Можливо, на той час гетьман остаточно ще не вирішив як саме слід йому чинити із землями, котрі

* 26 липня 1657 р., після місячного регенства, Чигиринська старшинська рада обрала його гетьманом до повноліття Ю. Хмельницького. А вже в жовтні того ж року козацька рада в Корсуні обрала Виговського володарем булави всього Війська Запорозького.

⁶⁷ 1657, серпня 27. Чигирин. Універсал Івана Виговського Лубенському Мгарському монастиреві на озера Чигирин-Дубрівські // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Далі: Універсали УГ. Київ–Львів, 2004. С. 51–52. № 6.

⁶⁸ 1657, серпня 29. Чигирин. Універсал Івана Виговського про надання чернігівському єпископу Лазару Барановичу Новгород-Сіверського Спасопреображенського монастиря з усіма його маєтностями // Там само. С. 52–53. № 7.

залишилися українцям у «спадок» після панування Речі Посполитої. В зв'язку з цим з'являється гіпотетичне припущення, що надалі передбачалося повернення їх попереднім господарям. Така ідея, очевидно, має право на існування, адже щось схоже І. Виговський збирався втілити (як побачимо нижче) в проєкті «Гадяцького трактату» – угоді з польською владою від 6 вересня 1658 р.

Серед перших, щедро обдарованих І. Виговським монастирів, значилася Різдва Богородиці обитель. Їй було пожалувано у власність м-ко Салтикова Дівиця «з пожитками», навколишніми селами, перевозом на р. Десна та озерами (Ніжинський полк)⁶⁹. Правда, 1663 р. у ході громадянської війни містечко зруйнували.

Інколи гетьман вдавався до пояснень з приводу того чи іншого свого пожалування. Так, в універсалі Межигірському Спасопреображенському чоловічому монастиреві, котрий ще з 60-х років XVI ст. став шпиталем для старих запорожців, він зауважив: «...Иж мы выдючи великий недостаток и зубожание общежителного монастыря Межигорского и самого отца Варнавы Лебедевича, ігемена тамошного, и всей братіи его, в том монастыре мешкающей, през войну литовскую от ляхов спустошенных, же ни отколь живности не мают и не могут приспособить, теды на выживание...». А тому духовенству було надано м. Вишгород, села Петрове та Мошчани «зо всеми пожитками и приходами»⁷⁰.

22 жовтня 1657 р. у Ніжинському полку в повну власність два села з «добрами», підданими, ґрунтами, полями, лісами, сіножатями та млинами отримав Омбиський Різдва

⁶⁹ 1657, жовтня 5. Корсунь. Універсал Івана Виговського Ніжинському Різдва Богородиці монастиреві на містечко Салтикову Дівицю з селами, до нього належними, перевозом на річці Десна й озерами // Там само. С. 56. № 11.

⁷⁰ 1657, жовтня 17. Київ. Універсал Івана Виговського Межигірському монастиреві на Вишгород з селами // Там само. С. 57, 58. № 13.

Богородиці чоловічий монастир. Перед тим ці землі належали дружині чернігівського скарбника Катерині Угорницькій⁷¹.

Зрозуміло, що набагато простіше справи стосовно земельної власності монастирів вирішувалися тоді, коли на них вже малися офіційно оформлені документи. Чим вище був ранг старшини долученого до їхньої видачі, тим менше виникало питань до законності таких актів. Так, чернігівський полковник Іван Вибельський «надал» місцевому П'ятницькому жіночому монастирю хутори Мохнотин, Янівка та Кашолка. Універсалом від 19 листопада 1657 р. володар булави закріпив ці маєтності за монастирем у вже традиційній формі і це, незважаючи на те, що на той час полковника було усунуто від посади. Тим не менш гетьман зазначив: «Теды и мы, оное надане ствердивши... зо всеми приналежностями на оный монастир привернувши мети хочем и суворо приказуем абы нихто з старшини и черни и всего посполства в уживаню тих футоров законницам... наименшее кривды и перешкоды чинит и трудности задават не важилса под срогым каранем войсковым...». За дотриманням таких правил мав відповідати новопризначений полковник Іоанікій Силич⁷².

При цьому вартує звернути увагу на той прикметний факт, що коли виникала суперечка або порушення прав земельної власності між монастирями, то влада гетьмана проявлялася у більш делікатній формі, ніж до цивільних або військових осіб. Тоді мова про сурове покарання вже не йшла. Зокрема, в січні 1658 р. «велебний в Бозі» ігумен Київського Пустинно-Микільського монастиря отець Олексій Тур (Турів), якого І. Виговський називав «наш ласкавий пане і приятелю»,

⁷¹ Там само. С. 59, 60. № 15.

⁷² 1657, листопада 19. Чигирин. Універсал Івана Виговського на підтвердження прав Чернігівського П'ятницького жіночого монастиря на маєтки, надані колишнім чернігівським полковником Іваном Аврамовичем // Там само. С. 63. № 20.

почав зазіхати на угіддя Києво-Михайлівського монастиря. У відповідь на скаргу ігумена останнього на протиправні дії, володар булави в легкій формі пожуривав О. Тура та зауважив, що той кривду чинить, а тому він хоче щоб той «перестал од того и болш шкоды оному не чинил ани о грунта Михайловские [не] втручался... бо на потом жебы вместо помочи горшая не была в.м. шкода». Тобто, в даному випадку не спостерігається сувора погроза чи покарання, а лише можлива відмова від доброго ставлення в майбутніх стосунках. Більше того, гетьман наголосив: «Але слушная реч ест и барзо добрая, гды каждый своим контентуется (вдовольняется. – О. Г.), а чужого не прагнет, о що и повтуре в. м. жадаем...»⁷³.

Отже, в наведеному прикладі чітко простежується намір І. Виговського примирити вище духовенство обох монастирів, змусити їх іти на компроміс у поземельних суперечках.

Типовий за змістом, без специфічних рис, стосовно універсалів монастирям 1657 р., отримала надання від І. Виговського на сс. Холопки та Баничі з млином на р. Клевень Глухівська Петропавлівська обитель 30 січня 1658 р.⁷⁴ Чергове пожалування на озера, стани та Чигирин-Дубровські уходи 19 березня 1658 р. набув Лубенський Мгарський монастир, про який вже мовилося вище⁷⁵.

Незважаючи на значну схожість з попередніми поземельними актами такого типу, ці універсали та накази привертають увагу тим, що вони стали чи не останніми перед загрозою іноземного вторгнення і початком громадянської війни в березні 1658 р. Зокрема, 29 березня І. Виговський сповістив старшину Миргородського полку: «...Верно желая, ведомо

⁷³ 1658, січня 7. Чигирин. Наказ Івана Виговського про заборону ігуменові Київського Пустинно-Микільського монастиря Олексієві Турові захоплювати землі Києво-Михайлівського монастиря // Там само. С. 64. № 21.

⁷⁴ Там само. С. 64. № 22.

⁷⁵ Там само. С. 68. № 27.

чиним, что имеючи мы подлинныя из разных сторон ведомости и оберегательства, что так ляхи, турки и татаровя, совокупясь с собою, мутьян и волохов снесши, кончае в наш край умышляют, хотячи обращень своих на нас умыслов доказать»⁷⁶. Гетьман закликав готуватися до збройного протистояння нападникам.

Помітно звуживши видачу універсалів приватним особам на маєтності й окремі угіддя протягом квітня–серпня через військово-політичні негаразди, володар булави тим не менш не перестав активно обдаровувати ними монастирі. Лише в квітні він видав поземельні акти відповідного змісту Прилуцькому Густинському, Київському Микільському Пустинному, Лубенському Мгарському (2 універсали) і Київському Видубицькому монастирям. При цьому цікавим є той факт, що в окремих випадках підвищилось значення надань, здійснених ще польськими королями. Так, в універсалі від 5 квітня 1658 р. Київському Микільському монастиреві не згадуються ніякі інші документи, крім королівських грамот. «... Иж ми видевши права и привилеи, – зазначив гетьман, – от королей з давных лет отцом никольским монастыря святого Николы Пустынного Киевского наданы, так же записы и правные переводы на маєтности, кгрунты, озера и перевозы...», а тому підтвердив законність власності обителі на них⁷⁷.

⁷⁶ 1658, березня 29. Чигирин. Універсал Івана Виговського полковникові і старшині Миргородського полку бути готовими до виступу проти ворога // Там само. С. 69. № 28; Список з белоруского писма // Акты ЮЗР. Т. IV. Санкт-Петербург, 1863. С. 105–106. № 60. I.

⁷⁷ 1658, квітня 5. Чигирин. Підтверджувальний універсал Івана Виговського Київському Микільському Пустинному монастиреві на володіння маєтностями, землями, угіддями, наданими обителі від польських королів і придбані у різних осіб // Універсали УГ. С. 70. № 30.

У травні не сталося жодного пожалування монастирям, а в червні–серпні універсали отримали Київський Пустинний Миколаївський (4), Чернігівський П'ятницький, Козелецький Троїцький, Канівський і Лубенський Мгарський (2) монастирі. Протягом вересня 1658 р. – серпня 1659 р. надання різного виду було здійснено стосовно Прилуцької Густинської, Козелецької, Лубенської Мгарської, Батуринської Крупницької Миколаївської обителів.

Незабаром втративши булаву, І. Виговський продовжив видавати поодинокі універсали, але вже у формі політичних закликів. Однак вони вже не мали попередньої законодавчої сили, а могли ще й поставити їхнього отримувача в незручне становище перед наступниками гетьманського правління.

Як бачимо, найчастіше поземельні акти від І. Виговського отримували православні обителі таких великих міст, як Київ, Чернігів, Лубни і деяких інших.

Серед старшин одним з перших отримав підтвердження на свої маєтності любецький сотник Сава Унучка. Гетьманський універсал від 26 жовтня 1657 р. затвердив за ним «отчини стоячие, яко ему власне приражоним правом належачие», поселення Бурків, Красновщизни, Познахівщизни та Суховерщизни. Тобто, за старшиною було визнане законом право спадковості на чотири обжиті місцевості і підданих на них⁷⁸.

До початку старшинських збройних міжусобиць у березні 1658 р. І. Виговський намагався знайти якомога більше підтримки серед особливо заслужених і авторитетних у Війську Запорозькому родин, наприклад, таких, як шляхтичі Стародубського полку Рубці та Борозни. Зокрема стосовно шляхтичів Михайла й Іллі Рубців він зазначив, що

⁷⁸ 1657, жовтня 26. Гоголове. Універсал Івана Виговського любецькому сотникові Саві Унучці про збереження за ним Бурків, Красновщизни, Познахівщизни і Суховерщизни // Там само. С. 61, 62. № 18.

ті справно служили в полкових експедиціях при Б. Хмельницькому та І. Золотаренкові, а тому отримали значні маєтності, котрими користувалися у формі «держання». А тому 25 лютого 1658 р. гетьман пожалував Рубцям «до спокійного уживання» с. Бабин, сл. Роженичі з млином, поселення Істобки, Полхов, Брахлів, «отчини» Ляхів, Курознів, Головська, Стровська та Кубасівська з усіма ґрунтами і приналежностями⁷⁹.

Як бачимо, вже на той час Рубці перетворилися на потужних землевласників. Схоже, в один день у Києві, сталося й з нащадком боярського роду, шляхтичем Лаврентієм Борозною, «до услуг войсковых згодного». Він здобув у володаря булави підтвердження на свої власні й «новозаведені» с. Горськ, Клюси, Куршиновичі, Ярцеве, Хоромне, поселення Медведєве з млином, Бахаєвське та ін.⁸⁰

Протягом квітня І. Виговський встиг видати ще два універсали на поселення чернігівському сотникові Ст. Каханенкові та обивателю Л. Носачевичу. А надалі суспільно-політична ситуація в країні різко почала змінюватися на гірше. Вже 14 травня 1658 р. з табору під Манжелією володар булави звернувся до всього «старшинського товариства», і конкретно до Полтавського полку, з закликом припинити ворожі дії проти нього. При цьому особливу загрозу для себе він вбачав з боку очільників полтавського війська. Ситуацію, що почала складатися володар булави описав так: «Не ведаем и до сего часа, с какого поднущения и чьим приводом, из Запорожья вышедши, на нас, войско все его царского величества, похвалки безвинные чините, пожитки наши и здоровья

⁷⁹ 1658, лютого 25. Київ. Універсал Івана Виговського Іллі та Михайлові Рубцям на маєтності в Стародубському полку // Там само. С. 66. № 24.

⁸⁰ 1658, лютого 25. Київ. Універсал Івана Виговського Лаврентію Борозні на села Горськ, Клюси, Куршиновичі, Ярцеве, Хоромне та інші // Там само. С. 67. № 25.

обещаючи отбирать. Нам хотя удже было и в доуку от частых слышати людей безвинных убойства, однакож... и до того времени были терпеливы, когда бы есте, пришедши до Кременчука и ближних иных городов и Чигирину, и нам пагубою не погрозили»⁸¹.

31 травня стався новий розгром опозиційного війська під Полтавою, а його очільник – персональний гетьманський ворог Мартин Пушкар загинув. Проте жорстокі покарання жителів Полтавщини за «свавілля» не лише не скорило протестний рух, а ще більше загостило збройну боротьбу. Провокаційні дії з боку Москви врешті призвели до об'єднання сил опозиції й царського війська з метою усунення І. Виговського від влади.

Втративши широкомасштабну підтримку українського населення й пішовши на розрив з Москвою, 6 вересня 1658 р. володарем булави було підготовлено один з варіантів т. зв. Гадяцького трактату. І хоча документ містив лише підпис гетьмана, без санкції польських комісарів (отже не набув двостороннього урядового узгодження), він містив одне з положень, яке апріорі мало докорінно змінити політику І. Виговського в сфері поземельних відносин, що в кінці кінців призвело б до остаточної втрати прихильності до нього більшої частини жителів України, навіть козацької верхівки. *«Стан Запорозького Війська, у тих воєводствах і добрах признається, в яких лишалися перед війною, наголошується в документі, – і тому Війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях... Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних*

⁸¹ Список с белоруских листов, что писал гетман Иван Выговский к старшине и к черни, а переписан тот лист в нынешнем во 166-м году, маія в 31 день // Акты ЮЗР. Т. IV. С. 119, 120.

податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень...»⁸².

Отже, стосовно «добр», тобто маєностей це означало: якщо мали повернутися порядки, котрі існували до Національної революції, то тим самим скасовувалися всі нормативні захоплення селянами та козаками земель і угідь польського панства в межах Війська Запорозького, а також передбачався черговий їхній переросподіл (повернення) на користь попередніх господарів. Правда, в завершеному вигляді ця українсько-польська угода, підписана під Гадячем 6 (16) вересня того ж року І. Виговським і урядом короля Яна II Казимира Ваза, мала дещо іншу, не таку загрозливу для українців, інтерпретацію цього положення⁸³.

Вартує звернути увагу на той факт, що в один з найбільш важких періодів міжусобної боротьби за владу, а саме з квітня 1658 р. до серпня 1659 р., коли почала набирати обертів війна з Московією, І. Виговський дивним чином переключився головню на пожалування монастирям, мало часу приділяючи розгляду поземельних відносин старшин, шляхтичів, а також городян (міщан). У зв'язку з цим доречно відзначити такі два моменти. По-перше, одним з останніх надань, за участь у військових «оказіях», стала передача слабинському сотникові Чернігівського полку Іванові Домонтовичу сіл Смолин і Максим у формі «держання та пожиткування» (10 серпня 1659 р.)⁸⁴. По-друге, виникають певні питання щодо доцільності повторного

⁸² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. Т. 87–89. Львів, 1909. С. 82–90.

⁸³ Маркевич М. Історія Малоросії: В 2-х т. Т. 2. Київ, 2003. С. 261–262.

⁸⁴ 1659, серпня 10. Чигирин. Універсал Івана Виговського слабинському сотникові І. Домонтовичу на села Смолин і Максим // Універсали УГ. С. 96. № 65.

підтвердження прав власності Л. Борозни на Горськ з усіма селами та «пожитками» до нього належними, якщо те саме було вже зроблено за півроку до того⁸⁵. Єдине пояснення такої акції може полягати, очевидно, в невпевненості суспільно-політичного становища і самого володаря булави, котрий на той час перебував у військовому таборі під с. Кам'яне.

В кінцевому результаті, поступившись у збройному протистоянні опозиції й Москві, у вересні 1659 р. І. Виговський змушено зрікся булави на користь Ю. Хмельницького, тим самим запустивши новий процес гетьманських пожалувань.

Стосовно перших заходів щодо городян, то І. Виговський універсалом від 11 жовтня 1657 р. закликав жителів Старого Бихова (нині місто в Могилівській області Білорусі) присягнути на вірність государю Олексію Михайловичу, при цьому запевняючи їх у збереженні всіх попередніх прав і привілеїв. Справа полягала в тому, що місто на той час перебувало в непевному стані, адже ще за Хмельниччини ніжинський полковник Золотаренко з 1655 р. тривалий час тримав його в облозі. Тому володар булави і забажав, щоб присягу «на вечное поданство все быховські жители учинили»⁸⁶.

Інколи досить складними виглядали процеси пожалування угіддями міських цехів. Так, перед тим як видати універсал на сіножаті ковальському цеху Києва, І. Виговський розглянув спочатку судійське рішення завірене печаткою «звичайною», дозвіл київського полковника за його особистим підписом і печаткою, а також відповідні документи давніших часів. І лише тоді сталося «слухне надання» сіножаті

⁸⁵ 1658, вересень 20. Табір під Кам'яним. Універсал Івана Виговського козакові Лаврентію Борозні на містечко Горськ з належними до нього селами // Там само. С. 86. № 52.

⁸⁶ 1657, вересня 11. Чигирин. Універсал Івана Виговського жителям Старого Бихова про присягу московському царю з запевненням, що вони залишаться при попередніх правах і вольностях // Там само. С. 54. № 9.

на Київській Оболоні цехмистру ковальському з усією братією⁸⁷. При цьому мова йшла ні про якесь нове придбання, а лише підтвердження давніх прав «королівських» місцевим цеховикам.

У поземельних актах І. Виговського чи не вперше в гетьманській практиці зафіксовано викупування частини прибутків з млина, що належав магістрату, його ж чиновником. Так, діючий прилуцький війт Яків (Єсько, Яско) Воронченко, згодом полковник, придбав дві частини з прибутків млина, що розташовувався на греблі Міській у Прилуках, сплативши в скарбничку 133 золотих. У подальшому він міг млин, названий Матвієвим, «заживати» як свій власний⁸⁸.

В документі цікавим є те, що право власності на млин було поділено між магістратом та війтом, який ним керував.

У складний період зміни гетьманської влади, загострення проблеми з запорозькими козаками, що зумовило суспільно-політичне напруження в країні й до того ж втягування царського уряду в міжстаршинські конфлікти не могло негативно не позначитися на становищі великих і малих населених пунктів. Страждало від сваволі при цьому навіть населення адміністративних центрів полків. Так, мешканці Чернігова 16 листопада 1657 р. поскаржилися І. Виговському, що їх непомірно утискають місцеві козаки та старшини, включаючи полковника: чинять перешкоди в орендах і доходах, а то й просто обкрадають, на приміських хуторах зловживають повинностями. А тому володар булави наказав: «... Абы так сам п. полковник черниговскій и товариство в жадные суды и порядки меские не втручали, людей под юрисдикциею мескою будучих

⁸⁷ 1657, жовтня 23. Київ. Універсал Івана Виговського про підтвердження прав власності ковальського цеху на сіножать на Оболоні // Там само. С. 61. № 17.

⁸⁸ 1657, вересня 11. Чигирин Універсал Івана Виговського Яськові Воронченку про підтвердження права на володіння двома частинами у прилуцькому Матвієвому млині // Там само. С. 53. № 8.

и на футорах мешкающих до роботизн и датков не потягали, до аренды меской жадного приступу не мели...» Млин, який «безправне ест взятий и од места одлучоный» паном полковником, негайно має бути повернуто городянам (під управління магістрату). В разі непослуху, передбачалося військове покарання, навіть старшинам⁸⁹.

Отже, протягом свого короткого правління І. Виговський спромігся видати чітко виражених поземельних актів монастирям і окремим духовним особам 31, старшинам і козакам – 12 і всього 4, пов'язаних з містами. На відміну від Б. Хмельницького, він не зобов'язував козаків, які мешкали на монастирських землях до виконання послушенства. Ним найчастіше обдаровувалися обивателі великих міст таких, як Київ, Чернігів, Лубни та інші. В період підготовки Гадяцької угоди з урядом Речі Посполитої в 1658 р. у одному з її варіантів, підписаних гетьманом, містилося положення про можливе повернення частини захоплених українцями земель польським магнатам і шляхті – колишнім їхнім власникам. Однак на практиці з того нічого не вийшло, а лише викликало негативну реакцію населення Гетьманщини як до політики та дій володаря булави, так і до нього особисто. І. Виговський, як і його попередник, не започаткував роздачу українських маєтностей царським сановникам. Без сумніву, на нього та його найближчих сподвижників не могли не впливати ідеї та порядки аристократичної польської шляхти.

⁸⁹ 1657, листопада 16. Чигирин. Універсал Івана Виговського чернігівському полковникові і старшині полку про заборону втручатися в міські суди і порядки // Там само. С. 62. № 19.

Розділ III.

КОНТРОВЕРЗИ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й ЯКИМА СОМКА

Звинувативши у зраді й усунувши від влади І. Виговського, царський уряд затягнув у свої військово-політичні інтриги сина Б. Хмельницького – Юрія, котрий в ході повстання опозиції проти першого підтримав того у збройній боротьбі 1658–1659 рр. Після численних невдач у протистоянні Кремлю, новопроголошений гетьман (1659) мусив піти на підписання нерівноправного т. зв. Переяславського договору. В результаті такої угоди, що складалася з 14 «статей», Україна втрачала свій незалежний статус і перетворювалася на автономну політико-адміністративну одиницю в складі Московської держави. З боку царату це робилося нібито під благовидним приводом – «для заспокоєння» міжусобиці старшини та неуможливлення «невинного кроворозлиття». В питаннях поземельних відносин Переяславські статті від 17 жовтня 1659 р. практично нічого не змінювали порівняно з попередніми українсько-російськими угодами. Зокрема пункт 3 підтверджував перебування Чигиринського староства на ранзі володаря булави: «со всеми принадлежностями, чтоб и ныне для всего ряду пребывало». Крім того, гетьману з царської казни щорічно мали виплачувати тисячу золотих червоних. А пункт 5 офіційно захищав козацькі спадкові права: «Именій козацких чтоб никто не отнимал, которые землю имеют, и с тех земель пожитки чтоб при тех именіях добровольне были, также бы и вдов, после козаков остальных, дети такія ж вольности имели, как предки и отцы их»⁹⁰. Стосовно ж селян

⁹⁰ ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 491–502. № 262.

з'явився новий прикметний нюанс, бо «пашенный крестьянин» віднині зобов'язувався вже «должность обыкшую царскому величеству отдавать». Отже, селянин вважався не лише підлеглим свого пана, а й государя. Навіть гетьмани раніше не прописували такого офіційного положення. Інакше кажучи, земля, якою користувався український селянин і за що виконував послушенство своєму державцю, юридично набула «додаткового» власника в особі царя. Тобто Москва явно намагалася нав'язати в даному випадку ідеологію кріпацтва: «Земля царева, а жито та рілля селянське», або ж «Земля боярська, а селянського володіння»⁹¹.

Проте тогочасна суспільно-політична ситуація в Гетьманщині, з її частими протесними рухами та змінами влади, не дозволяла однозначно вирішувати такі питання.

Свою поземельну політику Ю. Хмельницький розпочав 7 січня 1659 р. з підтвердження «листа» свого батька на численні маєтності, надані чернігівському полковнику Іванові Аврамовичу. Серед таких значились села Виблі та Брусилів, хутори Боромики, Борки і Кобиляча Голова «з кгрунтами, сеножатми, посеками, озерами, затономи и з перевозом» Вибельським на р. Десна. Цікаво, що надання перевозу передбачало передачу частини грошей з його доходу місцевому монастирю, а з млина в Седнівi одна мірка мала поступати володарю булав⁹².

Проте в подальшому в діяльності гетьмана спостерігається чітке домінування пожалувань монастирям, особливо протягом 1659–1660 рр. Це і роздача маєтностей й окремих угідь, і повернення земель після суперечок з різними особами,

⁹¹ Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы. Москва, 1964. С. 36.

⁹² 1659, січня 7. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького Іванові Аврамовичу на маєтності // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Далі: Універсали УГ. Київ–Львів 2004. С. 129. № 71.

наприклад старшинами, і підтвердження прав на займища тощо. Серед таких виявлені: Київський Видубецький, Лубенський Мгарський (3), Батуринський Крупицький Миколаївський, Козелецький Свято-Троїцький, Батуринський Крупицький Спаський, Київський Софійський, Ніжинський, Новгород-Сіверський Спасопреображенський, Чернігівський св. Мічениці Параскеви (3) і багато інших монастирів.

Так, коли київський полковник Іван Якименко незаконно привласнив і «неслушне под себе подбил» Муравські стави та перевіз, які належали Софійському монастиреві, то Ю. Хмельницький наказав повернути їх попередньому господарю і щоб ніхто «не чиныл перешкоды под неласкою нашею и сроким войсковым каранем» (1 січня 1660 р.). Правда, на той час І. Якименко вже помер⁹³.

Протягом 1659 р. – середини 1660 рр. володар булави майже в усіх своїх пожалуваннях зауважував, що робить це заради славної пам'яті отця, а інколи ще й додавав – «із побожности особливої своей». Останнє застосовувалося найчастіше тоді, коли це стосувалося православних обителів. При цьому вартує звернути увагу на такий факт: Ю. Хмельницький не називав І. Виговського зрадником, як це мало поширення в багатьох офіційних документах Московії того періоду і навіть пізніше. Більше того, він визнавав поземельні акти свого попередника, посилався на них. Зокрема в універсалі Лубенському Мгарському монастиреві від 1 листопада 1659 р. читаємо: «... Поглядаємо на уставичное набожество волебних отцов мгарских, легковал им млины в селе Тишках от Лубенского приезда, млин з двома каменями и третими ступами, а на той же гребле другій млин, що сами отцове своим коштом збудували, а третій купили на Удаи, млины Городискіе

⁹³ 1660, січня 1. Наказ Юрія Хмельницького сотнику остерському повернути Муравські стави і перевіз Софійському монастиреві // Там само. С. 137. № 81.

зо всіма принолежностями, которіе надал Виговській...»⁹⁴. Останній видав монастирю універсали 19 березня, 12 квітня, 18 липня, 25 серпня, 29 вересня 1658 р.

Володар Булави не назвав І. Виговського зрадником навіть тоді, коли 18 квітня 1660 р. довідався про наступ того з польськими загонами та 40 тис. ордою татар на українські землі. Будучи в союзі з царським урядом, Ю. Хмельницький наказав своїм збройним силам гуртуватися і бути напоготові для відсічі ворога⁹⁵.

Саме тоді в гетьманських універсалах відчувається посилення значущості царських грамот і волі государя. Їх володар булави сприймав вже як накази. Зокрема в його універсалі від 7 лютого 1660 р. йдеться про таке: «... Иж мы, видячи грамоту от его царского величества, монастиреве святых Флора и Лавра в Кіеве церницкому данную, на маестности Яблонку, Дмитровичи, Вишенки со всемы их приндлежностями и пожиткамы, ставами, млынами, заходамы, сеножатмы, полямы, кгрунтамы, лесаы з бораы и иншымы склоняется до воле и приказаня его царского величества сее писаніе наше на тие ж маестности...»⁹⁶

Вважаємо, що не помилилось, коли зауважимо: в поземельних актах ні Б. Хмельницького, ні І. Виговського жалувані грамоти на українські маєтності не розглядалися й не називалися як «наказ».

⁹⁴ 1659, листопада 1. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького Лубенському Мгарському монастиреві на села з грунтами і млинами // Там само. С. 131. № 74.

⁹⁵ 1660, квітня 18. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького сотникам Чернігівського полку з повідомленням про наступ поляків // Там само. С. 154. № 101.

⁹⁶ 1660, лютого 7. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького про підтвердження за Київським монастирем Флори і Лавра права володіння селами Яблунька, Дмитровичі, Вишеньки зі всіма належними до них маєтностями // Там само. С. 147. № 94.

При наданнях православним обителям, в окремих випадках, Ю. Хмельницький вже занадто показово піддається «милостям» государя. Наприклад, пожалування Київському Пустинному Микільському монастиреві на с. Ішіїчі Мозирського повіту він нібито здійснив «по милости его пресветлого царского величества, который обители святыя, яко православный государ в панстве своем квитнучыя оглядати прагнет, до ласки и жаданя его... прыхилияючыся...»⁹⁷

В лютому того ж року Ю. Хмельницький видав ще два універсали на підтвердження прав на маєтності, котрі свого часу пожалував його батько. Один універсал поновив законність на земельну власність Павла Хмельницького-Яненка, який кілька разів призначався київським полковником (1653, 1654–1656, 1657–1659 рр.), а тому мав велику владу й авторитет серед старшин Гетьманщини. Як відомо, він отримав 4 села з багатьма угіддями від Б. Хмельницького за позичені у нього на військові потреби 8 тис. золотих⁹⁸. Другий універсал підтверджував також пожалування Б. Хмельницького, яке було здійснено на користь Чернігівської єпископії в особі отця Лазар Барановича. Правда, «з ласки войсковой» володаря булав до давніх монастирських маєтностей були тоді додані й нові. Причому окремі «кгрнти з отчинами» надавались обителям разом з до того непідлеглими селянами, котрі тими землями володіли⁹⁹.

⁹⁷ 1660, лютого 8. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького Київському Пустинному Микільському монастиреві на село Ішіїчі Мозирського повіту // Там само. С. 148. № 95.

⁹⁸ 1660, лютого 12. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького Павлові Хмельницькому на села Бугаївку, Берки, Масани і Борщівку за позичені Богданом Хмельницьким на військові потреби 8 тисяч золотих // Там само. С. 149, 150. № 97.

⁹⁹ 1660, лютого 21. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького про підтвердження за Чернігівською єпископією давніх володінь і надання нових маєтностей // Там само. С. 150, 151. № 98.

Аналіз поземельних актів, виданих Ю. Хмельницьким за перші півтора роки правління, переконливо свідчить, що в них мова йде переважно про підтвердження прав на земельну власність, котру надали його два попередники.

Проте вже в квітні 1660 р. суспільно-політична ситуація в країні, як уже зазначалося вище, різко загострилася, що, безумовно, не могло не позначитися і на поземельних відносинах. 21 квітня гетьман наказав усьому козацькому «товариству» на чолі наказного полковника «со всем войсковым надобьем» виступити у похід і, об'єднавшись з царськими ратними підрозділами, що базувалися в Ніжині, рухатись у напрямку Дніпра. Як наголосив володар булави, «ляхи подлинно со всеми силами на нас и на города е. ц. в-ва украинные наступаючи, имеючи замысел, чего им не допоможи Боже, – огнем и мечем сносить»¹⁰⁰.

Отже, сотні козаків було одірвано від їхніх господарств і відправлено в зону збройного конфлікту.

Поки що локальний конфлікт поступово лише набирив обертів, але незабаром призвів до серйозних негараздів як для України, так і Московії. 5 травня 1660 р. була підготовлена інструкція Ю. Хмельницького для ніжинського полковника Василя Золотаренка, Федора Коробки та Костянтина Матюті з метою їхньої поїздки у Борисів на переговори з послами польського короля. Зокрема в документі зазначалося, що українська сторона хоче уникнути пролиття християнської крові, а тому «вмовляє» польських комісарів домовитись про мир. Пункт 1 інструкції визначав кордони України з Річчю Посполитою, а пункт 2 передбачав її формальний рівноправний статус як православної країни. Проте цей задум не було практично реалізовано і в серпні–жовтні 1660 р. війна між збройними

¹⁰⁰ 1660, квітня 21. Чигирин. Наказ Юрія Хмельницького ніжинському наказному полковникові негайно приєднатися до козацького війська, що вирушає у похід проти поляків, залишивши необхідну кількість воїнів для оборони Ніжина // Там само. С. 154. № 102.

силами Речі Посполитої та Кримського ханства, з одного боку, і Московії й Війська Запорозького— з другого дійшла свого апогею у вигляді т. зв. Чуднівської компанії, котра закінчилася цілковитою поразкою та капітуляцією царського війська, а для української сторони – укладанням Чуднівського договору¹⁰¹.

Чуднівський мирний договір між Річчю Посполитою та Ю. Хмельницьким переіначив усі поцінування взаємин України з Московією. Згідно нього виявилось, що і до того володар булави ніби прагнув «угамувати збудження» Війська Запорозького проти Корони Польської, «наскільки можливо миролюбиво, без будь-якої погрози зброєю». А щодо відречення від Гадяцької угоди, то це сталося не стільки через недоброзичливість чи невірність Ю. Хмельницького до його королівської милості, скільки «через раптовий і жорстокий напад московського (і притому не тільки не підняв руки проти його королівської милості і Речі Посполитої, але навіть не мав наміру надати яку-небудь допомогу московському війську, і справді ніякої не подав, – ??, – , і навпаки негайно звернувся до цілковитого послуху його королівської милості і доброзичливості, ради чого добровільно відправив від себе і посольство через нижчеписаних панів полковників і сотників своїх)...» Український гетьман зобов'язався «відступити» від царя московського і від його військ, що знаходяться в Україні, як з Шереметевим, так і зі всіма іншими.

Питання про земельну власність у Гетьманщині Чуднівська угода не ставила. Лише передбачала повну безпеку всьому майну «пані воєводиній київській» з іншими господинями¹⁰².

Ще напередодні Чуднівської кампанії було оприлюднено своєрідний універсал. Виданий у Корсуні 28 червня 1660 р. документ дозволяв заслуженому товаришеві Війська Запорозького

¹⁰¹ Romański R. *Cudnów 1660*. Warszawa, 1996; *Ossoliński Ł. Cudnów – Słobodyszcze 1660*. Zabrze, 2006.

¹⁰² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV. Отд. III. Киев, 1859. С. 17–24.

Данилові Знойці, котрий мешкав у Виблях, «вшелякіе отбирати и заживати пожитки» з власного млина, розташованого на р. Снова в Седневі. Законодавчий акт цікавий тим, що його підписали одночасно два гетьмана з Військом його царської величності Запорозьким – Юрій Хмельницький (рукою власною) й Іоаким Сомко¹⁰³. Таку унікальну ситуацію, очевидно, можна пояснити двома обставинами: або механічною помилкою в титулуванні Я. Сомка, або ж його амбіцією. Адже відомо, що він у 1660–1663 рр. був наказним гетьманом Лівобережної України. Я. Сомко не підтримував політичну переорієнтацію володаря булави з Москви на Варшаву, про яку йшлося в положеннях Чуднівської угоди¹⁰⁴.

Ю. Хмельницький, як і його батько, всіляко намагався залучити на свій бік поважних шляхтичів, брав їх у свою оборону та протекцію. «... Яко небожчик славное памяти пан родич наш, – йдеться в універсалі від від 23 липня 1660 р., – за прихильность и зичливість шляхти всеє любецкое к Войску Запорожскому бороныл их от всяких долегливостей, которые здавна за веру нашу православную в нужных потребах отважно застановлялись, меновите людей значних, видечи Саву Унучка, сотника любецкого, Артема Красковского, Ивана Мишука *зо всею тамошнею шляхтою*, так и ми, твержаючи волю небожчика пана родича, берем под протекцию вишеменованных особ и всю шляхту любецкую, приказавшы..., жебы им ништо в добрах их отчистих, полях,

¹⁰³ 1660, червня 28. Корсунь. Універсал Юрія Хмельницького та Якіма Сомка про дозвіл заслуженому товаришеві Війська Запорозького Данилові Знойці, вибельському обиватилеві, вибирати пожитки з власного млина, що на річці Снові в Седневі // Універсали УГ. С. 160. № 110.

¹⁰⁴ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. С. 269, 270; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, Нью-Йорк, 2003. С. 110–112.

сеножатех, озерах, руднях, бортях и інших пожитках наименшее кривди чинить не важился...» Серед осіб, які потрапляли під гетьманську опіку, тим не менш виділялися ще й особливі персони, котрим гарантувався подвійний захист їхніх угідь. Серед названих таким, наприклад, був Сава Унучка¹⁰⁵.

В розпал бойових дій, коли 4 вересня 1660 р. поблизу Любара спільні збройні сили татар і поляків здійснили наступ на слабозахищений табір В. Шереметева та блокували його, змусивши шукати підтримку у війську Ю. Хмельницького, останній наступного дня видав, у певному сенсі, прикметний законодавчий акт. Цікавий він тим, що в ньому йшлося про підтвердження козаку Черкаського полку Василю Болдаковському ґрунтів «на підставі польського права від 14 березня 1587 р.», хоча у того малися відповідні документи і більш пізнішого часу. Можливо, вже у вересні того року володар булави не випадково почав звертатися до законодавства Речі Посполитої, поступово політично переорієнтовуючись від Москви на Варшаву. Правда, про це маємо лише здогад, адже за цілий місяць світ побачив лише один названий гетьманський універсал. На практиці виходило повернення до законодавчої бази польсько-шляхетської влади. «Ми теди, гетман, давши его Василя Семеновича слушному прошенію месце, – наголошувалося в поземельному акті, – и усмотрвши з того права слушность те земли з за держави еще Полской к Рогоще принадлежали и принадлежат и предки онаго уживали те все земли вечно ведлуг права оного...»¹⁰⁶

¹⁰⁵ 1660, липня 23. Батурин. Універсал Юрія Хмельницького про взяття про опіку Сави Унучки, Артема Красковського та Івана Мишука зі всією любецькою шляхтою // Універсали УГ. С. 165. № 116.

¹⁰⁶ 1660, вересня 5. Табір з-під Зарубинців. Універсал Юрія Хмельницького Василю Семеновичу Болдаковському на підтвердження ґрунтів рогоських, якими володіли пращури Болдаковського ще за Польської держави // Там само. С. 167. № 118.

При цьому слід враховувати і пам'ятну образу, яку пережив володар булави в період підписання договору в Переяславі 27 жовтня 1659 р. Перед тим «я дві неділі був у Москві в'язнем; що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вда-тися», – згодом згадував він¹⁰⁷.

Деякі специфічні риси простежувалися в підходах Юрія Хмельницького щодо земельної власності міст і окремих городян. Так, маючи «особливий погляд» на вдову київського війта Катерину Сомковичеву, він закріпив за нею «в моц и скокойное держане» в Києві «пляци», будівлі, комори на ринку, городи, котрі перед тим знаходилися у жінки та її сина на правах «власної посесії». Законодавчим актом передбачалися права будівництва на «плацах», вільного продажу та дарування власності, «кому хотети».

Отже, в даному випадку спостерігається перехід тимчасового володіння в спадкову власність за особистим і «особливим» бажанням гетьмана¹⁰⁸.

Вартує зазначити, що в період загрози нападу польських військ на українські землі, володар булави неабияку увагу приділив жителям м. Ніжин, адже саме козацтво Ніжинського полку, поряд з Чернігівським він у першу чергу закликав готуватися до супротиву нападникам. Так, міщанам Ніжина гетьманський універсал від 5 травня 1660 р. підтвердив давні права на маєтності, надані ще польськими королями, а також царськими грамотами й законодавчими актами Б. Хмельницького. Зокрема, мова йшла про села Плоске, Синяків, Хороше Озеро, Крути, Печів та Кагарликів, жителів яких городянам дозволялося долучати «к взаживаню до повинности»¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Цит. за: Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 195.

¹⁰⁸ 1660, лютого 8. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького київській війтові Сомковичевій на Подільські грунти // Там само. С. 148, 149. № 96.

¹⁰⁹ 1660, травня 5. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького місту Ніжин про підтвердження давніх надань на селеша: Плоске, Синяків, Хороше Озеро, Крути, Печів та Кагарликів // Там само. С. 156, 157. № 104.

Коли тільки-но розпочалася Чуднівська компанія, володар булави наказав своїм козакам запасатися провізією. При цьому він категорично заборонив застосовувати насильство щодо міщан окремих великих міст, наприклад, Чернігова, до котрих благоволив і його батько. Проте, якщо з чернігівців не дозволялося нічого «витягати», то всіляку «живність» на потреби Війська Запорозького мали постачати жителі сіл, прилеглих («належачих») до Чернігова¹¹⁰. Також зазначимо: це був єдиний законодавчий акт, виданий Ю. Хмельницьким у серпні 1660 р.

Саме у такому ставленні до городян названих міст і підпорядкуванні їм селян навколишніх поселень у справі виконання послушенства і слід вбачати певну нетиповість у діях гетьмана, порівняно з його попередниками.

Зазнавши кілька згубних поразок від супротивника в союзі з Московією, охоплений широкомасштабними протесними рухами власного народу, Ю. Хмельницький пішов на вимушену угоду з Варшавою. Вже в другій половині листопада 1660 р. він звернувся до жителів Прилуцького та Ніжинського полків із закликом підкоритися польському королю, не чинити опір Речі Посполитій і татарським військам, а також вгамувати повстанські настрої. Зокрема, в універсалі козакам і всім мешканцям Прилуцького полку від 18 листопада володар булави сповістив, що він «в верное покорылся поданство», бо не хоче подальшого кровопролиття християнського, котре сталося через Шереметєва, Хованського та Долгорукого, бо ті, вступивши з царською армією у війну, не змогли шляхетських військ «вытравити»¹¹¹.

Як свідчать документи того періоду, йдучи на спілку з польським королем, Ю. Хмельницький широко не обговорював подальшої долі земель, що опинилися в руках української

¹¹⁰ 1660, серпня 7. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького про заборону чинити кривду чернігівським міщанам // Там само. С. 166. № 117.

¹¹¹ Памятники, изданные Временною комисиею для разбора древних актов. Т. III (Изд. 3). Киев, 1898. С. 444, 445.

соціальної еліти. Це, наприклад, підтверджує Інструкція Юрія Хмельницького своїм послам до польського короля С. Голуховському, С. Пітуху, Я. Креховецькому та О. Скородкевичу від 9 грудня 1660 р.¹¹² Правда, в інструкції своєму посланцю сотнику С. Опарі від 27 грудня він в одному з пунктів наказав, що той «повинен і про те просити, щоб до майбутньої декларації козаки не були витіснені зі шляхетських маєтностей, для чого нам видано особливий привілей»¹¹³.

Отже, питання про маєтності православних монастирів і українських міст тоді не стояло на порядку денному. Зрозуміло, за таких обставин селяни зі своїм землеволодінням і «займами» знову опинилися б у повній залежності або «своїх», або польсько-шляхетських державців. Особлива увага надавалася лише козакам, бо вони могли б, за розрахунком гетьмана, долучитися до збройного протистояння на боці Речі Посполитої.

Опинившись фактично в трагічній ситуації як для себе, так і України в цілому, Ю. Хмельницький протягом 1661 р. основну увагу зосередив на видачі універсалів про підтвердження прав православним монастирям. Хоча їхня законодавча міцність за даних обставин викликала великий сумнів. Того року володар булави видав чотири поземельні акти обителям, а саме Лубенській Мгарській, Медведівській св. Миколи (2) і Київській Микільській Пустинній. В усіх він уже значився як гетьман з Військом його королівської милості Запорозьким. Звертався в документах володар булави не конкретно до певних осіб, а доволі узагальнено, на кшталт: «Всем вобец і кождому зособна, кому колвек о том ведати належит...»¹¹⁴.

¹¹² Там же. Т. IV. Отд. III. С. 54–60.

¹¹³ Там же. С. 74–77.

¹¹⁴ 1661, січня 17. Жаботин. Універсал Юрія Хмельницького з підтвердженням купівлі Лубенського Мгарського монастиря земель під Лисою горою на річці Сулі // Універсали УГ. С. 178. № 127.

І фактично останнім заходом перед добровільним самоусуненням від гетьманської влади восени 1662 р. – на самому початку 1663 р. став ганебний універсал Ю. Хмельницького з наказом козакам і старшині пускати на українські землі колишніх власників, згідно положень Гадяцького та Чуднівського договорів. Отже, мова йшла про повернення значною мірою польсько-шляхетських часів і відповідних нормативних актів¹¹⁵.

Після антипольських повстань і чергового загострення міжусобної боротьби П. Дорошенка проти П. Суховієнка та М. Ханенка в другій половині 60–70 рр., а також особистих поневірянь, Ю. Хмельницький опинився в таборі турецького султана Мегмет IV. Останній з метою привернення українських козаків для вторгнення в Україну в період підготовки військової кампанії 1677–1678 рр. проголосив Хмельницького гетьманом. Формально отримавши в черговий раз булаву, новопризначений гетьман практично не мав реальної влади та народної підтримки. Фактично він не займався внутрішніми соціально-економічними проблемами та поземельними пожалуваннями, а як репрезент Османської імперії закликав українське населення не чинити опір нападам турків і татар. Так, 3 липня 1677 р. у таборі під Чорним Лісом він підготував звернення до воєводи російських військ, козаків і міщан, що на той час перебували в Чигирині, щоб ті склали зброю та здали місто¹¹⁶. Рівно через місяць із схожою пропозицією володар булави звернувся до канівських козаків і міщан¹¹⁷.

¹¹⁵ 1662, квітня 4. Чигирин. Універсал Юрія Хмельницького з наказом козакам пускати на свої землі колишніх власників, згідно з Гадяцьким і Чуднівським пактами // Там само. С. 183. № 132.

¹¹⁶ 1677, липня 3. Табір під Чорним Лісом. Універсал Юрія Хмельницького до воєводи російських військ, козаків і міщан, що перебувають у Чигирині, з закликом здати місто // Там само. С. 184–185. № 134.

¹¹⁷ 1677, серпня 3. Табір. Універсал Юрія Хмельницького до канівських козаків і міщан з закликом не чинити ворожих дій проти турків // Там само. С. 186. № 135.

У результаті він ще деякий час прислужував турецькій владі, збирав податки на окремих територіях Київщини, Черкащини та Вінниччини аж поки зовсім не зійшов з політичної арени і в 1681 р. помер при до кінця нез'ясованих обставинах¹¹⁸.

Таким чином, поземельна політика Ю. Хмельницького багато в чому контрастувала з діяльністю його попередників, хоча водночас мала і чимало спільних рис. Так, ставши офіційно повновладним володарем булави у молодому віці – близько 20 років, він доволі невпевнено відчував себе серед старших і більш досвідчених за нього старшин, а тому в універсалах майже завжди зазначав, що пожалування здійснюється на підтвердження схожого рішення його батька або І. Виговського. При цьому надання найчастіше стосувалися монастирів, ніж якихось окремих осіб. Причому в усіх трьох гетьманів найчастіше отримували маєтності Лубенська Мгарська, Чернігівська св. Мучениці Параскеви та різні київські обителі. В суспільно-політичному обрії увагу Ю. Хмельницького привертали жителі Чернігова, Києва, Ніжина, Чигирина, Канева. Саме він уперше видав кілька законодавчих актів про обов'язок виконувати послушенство мешканців сіл навколо великих міст не на користь магістратів чи ратуш, а безпосередньо міщан. Також одна з його угод з Московією передбачала залежність «орних селян» безпосередньо цареві. Жалувані грамоти ним показово називалися наказами.

На тлі громадянської війни й боротьби Московії з Польщею за Україну помітною постаттю визначився виходень з переяславських міщан Яким Семенович Сомко (р.н. невід. – 18 вересня 1663). Поступово просуваючись по соціальним щаблям у колі впливових старшин і не без допомоги своєї сестри Ганни – першої дружини Б. Хмельницького в 1660 р. він спромігся посісти ранг наказного гетьмана, на якому перебував три роки. Вже тоді Я. Сомко, хоч і не дуже активно, почав

¹¹⁸ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Київ, 1995. С. 246–250.

видавати власні універсали: на пільги міським цехам, підтвердження на маєтності заслуженим козакам і середньої ланки старшинам, окремим монастирям тощо. Вартусь зазначити, що в якості наказного володаря булави з квітня 1660 р. до квітня 1663 р. він видав усього 7 таких законодавчих актів, які 5 з них з усією впевненістю підписав як «гетьман з Войском его царского величества, і лише в одному назвав себе «наказним»¹¹⁹. Причому Ю. Хмельницький добре знав про це, адже один з універсалів вони підписали спільно, як два володаря булави. Правда, в наказах своїм послам до государя від 30 квітня та 15 травня 1661 р. Я. Сомко значився наказним гетьманом.

Обрання Я. Сомка на Козелецькій раді 16 квітня 1662 р. «повним» володарем булави Лівобережної України – на «гетьманство совершеное и владение над собою и Войском» – аж ніяк не позначилося на становищі поземельних відносин в Україні¹²⁰. В перемовинах його з урядом Московії питання про земельну власність і землеволодіння на українських землях навіть не піднімалися. Хіба що протягом свого правління він спромігся видати по одному універсалу на підтвердження прав земельної власності Лубенському Мгарському монастиреві та хорунжому Чернігівського полку Стефану Силичу, а також два законодавчі акти козелецьким цехам на пільги й привілеї.

¹¹⁹ 1661, квітня 30. Наказ Якимом Сомком своїм послам до царя Олексія Михайловича сотникам Петрові Івановичу Челюскину та Богдану Андрійовичу Ємченку // Там само. С. 200, 201. № 144; 1661, травня 15. Наказ Якимом Сомком послу до царя Олексія Михайловича осавулу Ніжинського полку Іванові Воробєю з товаришами // Там само. С. 201, 202. № 145.

¹²⁰ 1662, квітня 16. Козелець. Акт обрання Якимом Сомком повним гетьманом // Там само. С. 203, 204. № 148.

Розділ IV.

ПАВЛО ТЕТЕРЯ У РОЛІ ЗАХИСНИКА МОНАСТИРСЬКИХ ВОЛОДІНЬ

Після зречення влади Ю. Хмельницьким на початку жовтня 1662 р. у Правобережній Україні активізувалася міжстаршинська боротьба за булаву. В наслідок численних компромісів і гострих суперечок серед козацької верхівки на Генеральній раді в Чигирині гетьманом було обрано шляхтича Павла Івановича Тетерю (Моржковського, Мошковського), правда неоднозначно. Перед тим він посідав ранг генерального писаря в уряді Ю. Хмельницького (1662). Проти його кандидатури виступили прибічники союзу з Московією, адже відразу після обрання Тетеря перейшов на бік влади Речі Посполитої. Новообраний володар булави розпочав збройне протистояння військам Я. Сомка, а пізніше його наступника – лівобережного керманича Івана Брюховецького. Водночас проти нього повстали запорожці, невдоволені пропольською орієнтацією П. Тетері¹²¹.

З початком свого правління в 1663 р. володар булави спрямував соціально-економічні заходи на підтримку й захист монастирської земельної власності. Так, одним з перших універсалів від 2 лютого 1663 р. він підтвердив усі надання попередників Канівському монастиреві на хутори, «кгрунти», млини, сіножаті та озера. На початку документа принципово зазначено: «Павел Тетера, гетман з Войском его кор. м. Запорозким» А в кінці підписано: «Павел Тетера,

¹²¹ Газін В. В. Павло Тетеря. Київ, 2013. С. 69–72.

рука власна»¹²². Якщо в цьому законодавчому акті підтвердження прав монастиреві ґрунтується на рішенні «антецесоров» гетьмана, то в універсалі про оборону маєтків Київської Пустинно-Микільської обителі поряд документальних надань попередників, особливо наголошено на королівських пожалуваннях, «здавна поданных и привилиями ствержоних»¹²³. Окрім того в ньому є застереження, щоб монастирських ґрунтів ніхто не скуповував і не зменшував. А хто купить землю в підлеглих обителі селян, той зобов'язувався до сплати десятини, «опроч давних козаков».

Навіть сотника, котрий завдавав збитків отцям, П. Тетеря примушував до їхньої повної компенсації або грошима, або натуральними еквівалентами, при цьому «недопускаючи на себе другое скарги»¹²⁴.

Зорієнтований на пропольську політику, володар булави тим неменш все активніше підтримував православні обителі, включаючи й жіночі. При цьому він традиційно посилався на документи своїх попередників. 11 травня 1663 р. ним було видано універсал Київському Флорівському монастиреві, де наголошувалося: «... Яко побожные люде з милосердіа христеанского законницам монастыра Флоровского Киевского на выживание надали и легковали маестности, прозываемые Дмитровичи и Вишенки (Київський полк. — О. Г.),

¹²² 1663, лютого 2. Корсунь. Універсал Павла Тетері Канівському монастиреві про підтвердження надань попередників на хутори, млини, сіножаті тощо // Універсали Українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С. 220, 221. № 157.

¹²³ 1663, квітня 1. Чигирин. Універсал Павла Тетері про оборону маєтків Київського Пустинно-Микільського монастиря // Там само. С. 223, 224. № 159.

¹²⁴ 1663, квітня 2. Корсунь. Наказ Павла Тетері межирицькому сотникові відшкодувати збитки, завдані Київському Пустинно-Микільському монастиреві // Там само. С. 224. № 160.

так и я побожных тех людей христеанского учинку не в чом не нарушаючи, ... тые ж предреченные маестности в спокойной посессеі позволяю меты...» Відповідно призначалося і всіляке «послушенство и повинност» підданих пані ігумені¹²⁵.

Не вдовольняючись власними охоронами універсалами в період постійних збройних конфліктів на території України, П. Тетеря наказував підвладним йому козакам також боронити маестності православних обителей. Показовим у цьому є його універсал Київському Пустинно-Микільському монастирю від 30 червня того ж року. В ньому мова йде про Київський полк і «польські» села в ньому. «... Яко завше, – значено в документі, – поготовю под тіе часы неспокойніе, маючи мы з повинности наше христіянское и войсковое пилное старане о Царквах Божіих православних и о монастырах, абы жадных кривд, шкод и опустошеня не терпили ни от кого, взявши мы в нашу войсковую оборону монастир...», а саме його села Шепеличі, Ворохобовичі, Павловичі, Летків, Радогоща і ін. При цьому він наказав козакам Полісся взяті під свій захист усі маестності обителі та не дозволяти будь-кому – з панів шляхти, козаків чи жовнірів – встановлювати в них стації, чинити кривди, вигонити священнослужителів тощо. А чинити законність мали на правах «наших, и церковных и инструкцій, которіе нам служат и надани суть от его королевской милости...»¹²⁶ Отже, гетьман намірився підпорядкувати земельну власність монастирів православних і розпорядження нею польському законодавству, що суперечило самій суті їхнього співіснування.

¹²⁵ 1663, травня 11. Чигирин. Універсал Павла Тетері Флорівському монастиреві на маестності // Там само. С. 225. № 162.

¹²⁶ 1663, червня 30. Чигирин. Універсал Павла Тетері до козаків Полісся, яким пропонує взяти під свій захист маестності Київського Пустинно-Микільського монастиря // Там само. С. 229. № 164. Див. також: С. 237. № 169.

Остаточну крапку в ставленні до пожалувань Київського Пустинно-Микільського монастиря, котрий періодично жалівся володарю булави на утиски з боку старшин, П. Тетеря поставив в універсалі від 24 липня 1663 р.: «... Добр, кgrundтов, млынов и иных пожитков своих отцове никольские в яком колвек полку прошлых лет пред войною и за прошлых гетманов, антецесоров наших, тримали и заживали, тое и тепер нехай спокойне держат сами. А кому иншому того ничего церковного доброго тримат, ани куповат, и жадним способом не позволяем и бороним, поневаж и права духовние и свецкие добр жадних от церквей отдалят не позволяют»¹²⁷. Як бачимо, гетьман, схоже з своїми попередниками, прагнув поширити по всій території Гетьманщини законодавство, котре б гарантувало недоторканість монастирської земельної власності.

Вартує зазначити, що політика урядів Московії, в тенета якої потрапила значна частина українських територій, мала дещо інші підходи в даному питанні. Вже в XVI–XVII ст. там чітко простежувалася тенденція до обмеження зростання церковної земельної власності, надання їй більшої умовності утримання. Окремі царські акти, на відміну від гетьманських, забороняли купівлю-продаж угідь православних обителів, прийом маестностей на помин душі, обмін «отчинами». Водночас спостерігалось намагання обмежити привілеї в галузі економіки, судочинства, державних повинностей тощо, особливо тих, які «тяглися» ще з попередніх періодів. Неабияк загострювалися взаємини світської й церковної влади тоді, коли царська верхівка опинялася вкрай скрутному становищі, наприклад, під час війн, голоду, стихійних лих і суспільно-політичних криз. У таких випадках Кремль вважав законним вимагати в монастирів «добровільну» матеріальну пожертву.

¹²⁷ 1663, липня 24. Чигирин. Універсал Павла Тетері до всієї старшини з наказом розглядати скарги Київського Пустинно-Микільського монастиря на місцях без надіслання їх до гетьманського уряду // Там само. С. 231. № 165.

Чого зовсім не помічено в універсалах перших українських володарів булави. Крім того, власне суспільство Московії неоднозначно сприймало збагачення церков, вважаючи, що наявність вотчин суперечить християнським духовним цінностям і канонам¹²⁸.

В Лівобережній Україні лише 1728 р. гетьман Д. Апостол порушив клопотання про заборону монастирям і «всякого духовного чину людям» набувати нові маєтності¹²⁹.

За яких тяжких військово-політичних умов доводилося П. Тетері втілювати в життя свої задуми та заходи в сфері земельних відносин у перше півріччя правління довідуємося з його інструкцій послам до польського короля А. Гарадзі та Б. Олістратенку від 25 липня. Вже в п. 1 документа читаємо про таке: «Не тільки перед очима вашої королівської милості пана нашого милостивого і цілої Батьківщини Корони Польської здійснювалися ці події, але і цілий світ зі здивуванням спостерігав за цими *страшними революціями*, що відбувалися в Україні у той час, коли уми (як вони кажуть), роздратовані гіркими образами, почали проявляти злісні задуми і вдалися до такого кроку, котрий призвів до нещасливих наслідків. З одного боку, він порушив належне дотримання підданства, а з другого, заразив Батьківщину невиліковними хворобами, нищівними втратами і наповнив її гірким плачем так, що кожний може помітити, яка шкода завдавалася протягом всіх цих років і тепер відбувається від бур, що виникли серед нещасних взаємин з обох сторін»¹³⁰.

За таких обставин гетьман ніби поспішає компенсувати втрачене майно та угоддя «братії» обителів, захистити їх від

¹²⁸ Булигин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. Москва, 1977. С. 60.

¹²⁹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авґсбург, 1948. С. 158.

¹³⁰ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV. Отд. III. Киев, 1859. С. 356.

нападків як своїх вояків, так і шляхти. Звертає на себе увагу той факт, що коли Канівський монастир втратив власні хутори через різні бойові події й зазнав «великую оскудность», то П. Тетеря вольовим рішенням дозволив ченцям відбирати дві частини з доходів млина Малчинин, який стояв на «потоці» в Каневі. При цьому колишньому господарю залишив лише одну частину, не враховуючи його комерційні інтереси¹³¹.

30 липня 1663 р. у черговий раз у поле зору гетьмана потрапили «зичливі богомольці» Київського Пустинно-Микільського монастиря. Його неабияк вразив факт гвалтівного наїзду пана Вишпольського на с. Летків з навколишньою територією, що належали обителі ще з довоєнних часів. Причому порушник правопорядку не спромігся звернути увагу на «оборонні» універсали та сеймові постанови, а тому «шкоти и грабежи розные починил». Посилаючись на «зичливість ку Речи Посполитой [и] к нам тых отцов в разных оказиях»*, П. Тетеря наказав усе «без одволоки» повернути¹³².

В особливо суворій формі було написано «оборонний» універсал, який П. Тетеря видав Канівському Медведівському Миколаївському монастиреві 10 жовтня 1663 р. Насамперед, гетьман зауважив, що за його попередника маєтки св. обителі пограбували, угіддя сплюндрували. Він ретельно окреслив земельні володіння ченців, а саме: с. Трушовці «зо всеми пожитками», поля та сіножаті поблизу Медведівки, три млини й острівки тощо. Далі в документі наказувалось: «.. Аби нехто ногою не постал, лесу, лугу не важился рубать, огородов,

¹³¹ 1663, липня 29. Чигирин. Універсал Павла Тетері про надання Канівському монастиреві млинка Малчининого в Каневі // Універсали УГ. С. 235. № 167.

* Очевидно, в даному випадку мова йде про певну опозицію місцевих ченців щодо Московської митрополії.

¹³² 1663, липня 30. Чигирин. Універсал Павла Тетері Київському Пустинно-Микільському монастиреві про повернення йому маєтностей, відібраних паном Вишпольським // Там само. С. 236. № 168.

пасек, лук займовать, так и я мети хочу и сим уневерсалом моим ствержаю, сурово всем приказуючи...» Будь-кого, хто насмілився б порушити волю володаря булави, мали суворо покарати як свавільника та спротивника¹³³.

За останні два місяці цього року гетьман видав усього три універсали про захист монастирських прав і їхніх маєтностей: 2 Київському Пустинно-Микільському та 1 Лубенському Мгарському. Після них видачу такого типу законодавчих актів володар булави припинив, принаймні, відомості про них відсутні.

Отже, стосовно православних монастирів діяльність П. Тетері, як гетьмана, простежується лише протягом першого року його правління. В 1663 р. ним видано 13 відповідного змісту законодавчих актів, які поширювалися на маєтності всього 5 обителів: Медведівську Миколаївську, Канівську, Київську Пустинно-Микільську, Київську Флорівську, Лубенську Мгарську. Серед них особливо виділявся Київський Пустинно-Микільський монастир, котрий отримав 8 універсалів. Найперше ж пожалування він здійснив 18 травня 1658 р., коли ще посідав ранг переяславського полковника. Тоді П. Тетеря за відпущення своїх гріхів на «вічні часи» подарував і записав Києво-Межигірському монастиреві власні фільварок у с. Попівка над р. Трубіж, Калитинський ліс поблизу с. Циблі та сіножать біля с. В'юнищі (Переяславщина)¹³⁴.

Серед надань приватним особам значиться лише один випадок, який стосувався власника млина та «кгрунтів» Семена Петровича (28 квітня 1663 р.).

¹³³ 1663, жовтня 10. Корсунь. Універсал Павла Тетері Канівському Медведівському Миколаївському монастиреві з підтвердженням права володіння усіма маєтками // Там само. С. 238. № 170.

¹³⁴ 1658, травня 18. Київ. Дарчий запис Павла Тетері Києво-Межигірському монастиреві на фільварок у с. Попівці на р. Трубіж, Калитинський ліс під с. Циблі та сіножать за с. В'юнищі // Там само. С. 219, 220. № 156.

Про те у якій формі володар булави бачив козацьке землеволодіння, підпорядкувавши його владі Речі Посполитої, довідуємося з його вказівок послу чигиринському полковнику Прокопу Березецькому до польського короля 30 травня 1664 р. Зокрема, в їхньому п. 4 йшлося про таке: «Вся старшина уявляє, що спокій в Україні особливо зміцніє тоді, коли староства в котрих і до початку війни жили реєстрові козаки, не матимуть ні старост, ні підстарост, а цілком будуть передані в користування козакам, взамін за плату, що їм дають. Вони ж будуть вживати річні прибутки з цих староств на утримання гарнізонів у Чигирині й Кодаці, а також і на інші воєнні витрати, так що козаки будуть утримувати ці гарнізони і виконувати військову службу без будь-якого тягару Речі Посполитій». І головне, що планувалося у взаєминах між козаками та польськими шляхтичами в сфері поземельних питань: як подяка за королівську милість, козаки «поступляться наданим їм правом мешкання в шляхетських маєтках, з яких вони всі перейдуть в ті староства, якщо тільки на це буде воля та ласка його королівської милості й Речі Посполитої»¹³⁵.

Отже, як би такого змісту угода набула законодавчої чинності, то в результаті сталися: по-перше, територіальне обмеження козацької автономії; по-друге, скорочення прав і привілеїв українського військового стану; по-третє, повернення на певній частині Гетьманщини польсько-литовських порядків; по-четверте, скасування спадковості в козацькому землеволодінні, адже на нього отримали б право, лише ті, хто служив у війську.

Дещо інше трактування означених проблем бачимо в інструкції старшини Війська Запорозького послам до польського короля Семену Половцю та Осипу Куриленку від 28 червня 1664 р. Козацька верхівка свої пропозиції на угоду сформулювала таким чином: «... Навіть після можливого укладання

¹³⁵ Памятники. Т. IV. Отд. III. С. 441–444.

миру з Москвою, ми бачимо лише один спосіб запобігання майбутнім бунтам, а саме: щоб пани державці тих старост в Україні, де і раніше були житла та полки реєстрових козаків, надалі не тримали їх, а користування цими землями віддано було б як тим козакам, які будуть переміщені туди зі шляхетських маєтностей, так і тим, котрі тепер живуть у тих староствах, а *панів би там зовсім не було*» (пункт 3)¹³⁶.

Остання теза явно спрацьовувала на користь козаків, хоча в цілому і не вирішувала означені вище питання.

Свою позицію стосовно колишніх польсько-шляхетських володінь володар булави повторив у декларації про капітуляцію козацького загону м. Кисляк, яку він затвердив разом з регіментарем коронних військ Вороновським на початку квітня 1665 р. Зокрема в п. 5 документа зазначалося, що панове старости та дідичі мажуть вільно повертатися до своїх міст і маєтностей. При цьому надавалася гарантія, що їм ніхто не буде перешкоджати, а вони користуватимуться «королівськими прибутками». Водночас старости не повинні були «турбувати» жодного козака без волі гетьмана, а їхнім дружинам за відсутності чоловіків чинити кривди та притягати до підданства, якщо ті перебувають на службі у війську (п. 8)¹³⁷. Отже, виходило: право на землю тісним чином прив'язувалося до служби у війську, а козацька вдова та її діти вже могли опинитися в залежності можновладця.

Проте вже в червні 1665 р. війська П. Тетері зазнали цілковитої поразки від потужних сил повстанців, що змусило його зректися булави та втекти до Варшави. Поціновуючи його суспільно-політичну діяльність, Я. Дашкевич писав: «Здається, цілком безпідставно закидали Тетері безпринципність

¹³⁶ Там само. С. 449–452.

¹³⁷ 1665, не пізніше 10 квітня. Табір під Кисляком. Перелік пунктів капітуляції козацького загону міста Кисляка, затверджених Павлом Тетерею і регіментарем коронних військ Вороновським // Універсали УГ. С. 247–248. № 177.

і кар'єризм. Якщо принциповістю назвати вірність одній раз назавжди обраній орієнтації, то таких політичних діячів в Україні XVII століття не було – і це не їхня вина, а наслідок обставин, за яких кожна орієнтація (Росія, Польща, Туреччина) виявлялися, при остаточному підрахунку, не без хиб. Отже, Тетеря у своїй уявній безпринципності не був винятком – і винятком бути не міг»¹³⁸.

Таким чином, П. Тетеря за різних військово-політичних обставин не був однозначним при вирішенні поземельних питань. Він вправно намагався захистити права на маєтності окремих православних монастирів, майже не долучався в цьому аспекті проблем індивідуальних осіб, звузив привілеї козацтва, фактично скасувавши у нього спадковість землеволодіння, прив'язавши лише до служби у війську. Згідно з його деякими законодавчими актами, вдови та діти козаків могли притягатися до послушенства, чого раніше не існувало, принаймні, на загальнодержавному рівні.

¹³⁸ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ, 1995. С. 282.

Розділ V.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ХИТАННЯ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО

Одним з найбільш критикованих і, можна сказати «нелюбимих», гетьманів в українській історіографії й серед політичної еліти був і нині залишається Іван Мартинович Брюховецький. А звинувачували його у владній безпринципності. Адже ще до свого обрання володарем булави Лівобережжя на сумнівній Чорній раді на околицях м. Ніжин 17–18 червня 1663 р., зорганізовану царським урядом, він побував на Запорозькій Січі (з весни 1659), де став кошовим (1661) і наполегливо виступав проти гетьманської влади й водночас розпочав боротьбу за неї. Першим з кошових отаманів відвідав Москву та мав перемовини з Олексієм Михайловичем. Незабаром взявся за зміцнення гетьманських внутрішньополітичних прерогативів, орієнтуючись на союз із Московією й її підтримку в боротьбі з опозицією. В передвиборній компанії за булаву стратив конкурентів – Я. Сомка та В. Золотаренка. 1665 р. першим з гетьманів здійснив офіційний візит до Москви, наслідком чого стало підписання угодницьких т. зв. Московських статей, що передбачали обмеження вищої влади в Україні. Після цього, швидко втрачаючи шану й авторитет серед власного народу, оголосив про розрив з Московією й взяв курс на об'єднання з правобережною Гетьманщиною (січень 1668). Однак незабаром, у червні, був забитий лівобережними козаками¹³⁹.

¹³⁹ Е[гунова] С. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина, 1885. № 8. С. 545–596; Горобець В. М. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // “Історія України”, 1997. № 38–39.

В результаті тогочасні українці закидали І. Брюховецькому те, що він «одружився» на Москві, а російська пропаганда вмістила його до сонму «зрадників».

Уже в перших статтях-угодах між царським урядом і володарем булави, скріпленими підписами козацької старшини, від 17 листопада 1663 р. чітко простежується бажання Москви описати й обкласти поборами козаків і посполитих (міщан і поселян), їхні «земли и мельницы, и всякіе угоды, и ранды, и коморы...». Проте обидві сторони домовилися відкласти цей захід до того часу, поки йдуть бойові дії: «под сей военный час, когда неприятели стоят над шеями, реестра учинить и казны собирать не мочно; а как военная пора минуется, и в тот час будет мочно» (п. 3)¹⁴⁰.

Володар булави розпочав поземельні надання (точніше: підтвердження на них), як і більшість його попередників з монастирів. Уже через тиждень після свого обрання він здійснив таку акцію стосовно Батуринського жіночого монастиря. На той час інокіні обителі спромоглися обзавестися численними грунтами, кількома млинами, перевозом з вотчиною. Ці володіння розташовувалися в селах, а також у Ніжині та Батурині. Права на них ґрунтувалися на трьох «листах» ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Проте для більшої впевненості їхньої законності волебна пані ігуменя і всі інокіні подали ще й «просбу и суплеку» гетьману. На що той відповів позитивно, видавши універсал у таборі під Кропивною. Прикметним у документі стало те, що поряд із раніше пожалуваними маєтностями, ніби мимохідь, з'явилися й нові. «Так теж и мы, — зазначив гетьман, — видячи убожество, опустошенне законниц батуринских, пустиismo им на виживлене перевоз Батуринский и отчину Батуринскую, до того и село Палчики».

¹⁴⁰ Статьи Батуринскія, постановленныя с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким укрепленныя его и малороссійских старшин подписями // Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. Санкт-Петербург, 1830. С. 604–607. № 368.

Цікавим є і той факт, що порушникам прав монастиря заборонялося чинити найменші кривди та перешкоди, але з огляду не на суворе військове покарання, а на те що черниці моляться за відпущення гріхів кожного й усього Війська Запорозького¹⁴¹.

Аналізуючи перші законодавчі акти на маєтності, видані І. Брюховецьким, важко встановити якусь логіку чи закономірність у їхній появі. Вони з'являлися то з підтвердженнями надань на всю земельну власність, то лише на окремі угіддя, то за наявності відповідних документів його попередників і царських грамот, то без них. При цьому почерговість таких пожалувань не мала особливого принципового значення. Адже час від часу володарю булави доводилось це робити, як і його «антецесорам» і за наявності царської грамоти, хоча за встановленою практикою вони мали переважати всю іншу відповідну документацію. Так, універсалом від 3 липня 1663 р. були підтверджені всі права та привілеї Максаківському монастирю на села Максаки, Холми, Єдути, Пральники, Високе, Красний Став з млинами, озерами та перевозом. Причому зазначено, що зроблено це через «особливий» універсал попередника і тому що мається грамота государя. Тобто остання згадана ніби між іншим¹⁴².

Наслідуючи «традиційні» приклади своїх попередників, І. Брюховецький у черговий раз узяв у «оборону» численні маєтності Лубенського Мгарського монастиря та наказав

¹⁴¹ 1663, червня 26. Табір під Кропивною. Універсал Івана Брюховецького Батуринському жіночому монастирю про підтвердження земельних надань Григорія Гуляницького, а також надання черницям Батуринського перевозу з вотчиною та села Пальчики // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С. 284. № 182.

¹⁴² 1663, липня 3. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження права володіння Максаківським монастирем селами Максаки, Холми, Єдути, Пральники, Високе, Красний Став з млинами, озерами та перевозом // Там само. С. 286. № 184.

безпосередньо жителям селищ Хитці й В'язівка неодмінно виконувати «належну повинність», адже до такого зобов'язувала жалувана царська грамота. При цьому гетьман головними порушниками своєї та государевої волі назвав козаків. А тому наказав, щоб «жаден козак старшій і меншій, конній и пешій не смел и не важился за указанем листа нашего... найменшей кривды чинити...» обителі¹⁴³. Цілком очевидно, що володар булави відчував чималу невпевненість у виконанні своїх розпоряджень у середовищі козацтва, значна частина якого його не поважала.

Зрозуміло, що неабияка хиткість становища І. Брюховецького посилювала розбрат, який тоді посилювався в Україні. Він доводив гетьмана до відчаю, змушував звертатися до всього народу із закликами до об'єднання під його булавою. Наведемо уривок з одного з таких звернень (липень–серпень 1663 р.): «Бачачи із славним нашим Низовим лицарством, котре знаходиться на Запорозжжі, що Мала Росія, мила батьківщина наша, через внутрішню незгоду та через часті бусурманські, лядські й інші іноземні війська, через непорядки старших, до останньої загибелі доходять, і від деяких осіб, що більше домагаються зверхності та користі ніж чого доброго народові бажають, пошматованою стала... прагнемо, щоб ми з єдиним серцем і єдиною братерською думкою й любов'ю викоренили грабіжництво та добрий порядок в оплаканій Вітчизні нашій вчинили, і щоб покривджений народ від бусурманських і лядських військ, старшинами без потреби приведенних, (звільнили, і тим) потішили»¹⁴⁴.

Отже, в усіх людських українських негараздах володар булави звинуватив дві основні обставини: міжусобну боротьбу

¹⁴³ 1663, липня 24. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького з наказом козакам не чинити шкоду у володіннях Лубенського Мгарського монастиря, а жителям селищ Хитці і В'язівка виконувати встановлені повинності // Там само. С. 290. № 189.

¹⁴⁴ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV. Отд. III. Киев, 1859. С. 371–372.

старшин за вищу владу та бойові дії іноземних нападників, аж ніяк не московську політику. Він навіть вдається до вигаданих царських чеснот. «Ми залишаючись у підданстві його царської пресвітлої величності, єдиновірного монарха нашого з того всі якнайбільше тішимося, що віра наша православна під його... високою рукою рясно квітне (?), церкви Божі, монастирі, архімандрії, єпископії благоденствують і щедрими приношеннями переповнюються (?), і при вольностях стародавніх з достатком примноження хвали Божої бачать (?); народ посполитий жодних поборів і здирств від його царської величності запроваджених не має, хіба що від його ц. в. жалування беремо (?)»¹⁴⁵.

Пройде зовсім небагато часу й І. Брюховецький змінить свої оціночні характеристики государя на діаметрально протилежні.

Тим не менш, незважаючи на тяжкі суспільно-політичні обставини, володар булави порівняно активно продовжував обдаровувати православні обителі численними великими та малими угоддями, цілими селами. В першу чергу їх отримували ті з них, котрі постраждали від нападів ворожих військ. Таким, наприклад, був Ніжинський монастир Різдва Пресвятої Богородиці, який став «спустошений од розных неприятелей», а його млини або зруйнували, або спалили. Тому чинцям гетьман дозволив збудувати нові млини на Кучаківській греблі, не сплачувати з них податки («мірочки») на Військо Запорозьке, а також поновити свої права в сплюндрованих полях¹⁴⁶. Фактично в той же день цьому монастиреві І. Брюховецький видав ще один універсал на млин, але вже в м. Нові Млини¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Там же. С. 377–378.

¹⁴⁶ 1663, серпня 3. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького Ніжинському монастиреві Різдва Пресвятої Богородиці на млини на Кучаківській греблі // Універсали УГ. С. 295. № 192.

¹⁴⁷ Там само. С. 296. № 193.

Зрозуміти до кінця та пояснити логіку одночасної появи обох законодавчих актів (замість одного загального) на млин важко.

Більше того, в той саме день, 3 серпня, було оприлюднено ще один схожий за формою універсал – про підтвердження прав на маєтності Чернігівській єпископії. В ньому в черговий раз йдеться про законність усіх земельних надбань єпископії, адже вона мала всі необхідні документи на них, санкціоновані попередніми гетьманами, а «его пресветлое царское величество своею поважною царською грамотою для бывшего богомолія о своем спасенном здравіи покрепити изволил». Важливим фактором стало і те, що в особі єпископа Лазаря Барановича «законники» додатково та впевнено закріпили за собою колишні землі й угіддя єзуїтських, домініканських і шляхетських власників. А це були численні поля, дуброви, «отчини», озера, перевози та млини¹⁴⁸.

Отже із значною впевненістю, ґрунтуючись на змісті цього документа, можна твердити: відчуження земельної власності колишніх господарів Речі Посполитої в межах звільнених українських територій, гетьманом вважалось цілком законним, принаймні, на 1663 р.

5 серпня І. Брюховецький видав у принципі типовий універсал на підтвердження прав Чернігівського монастиря великомучениці Параскеві стосовно сіл Рудки, Березівка, Мохнатин, Янівка та Кошівка, посилаючись на законодавчі акти своїх попередників. Однак, враховуючи складну тогочасну обстановку, а саме пересування збройних підрозділів і різних угруповань навколо обителі, він грізно застеріг: «... Жадаем, абы жаден так з старшини, яко и черне, до войска идучие, и з войска повертающие, вагаги, чатовники* наездом и мимоездом,

¹⁴⁸ 1663, серпня 3. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження права володіння Чернігівською єпископією маєтностями, наданими їй попередніми гетьманами // Там само. С. 296, 297. № 194.

* Чатовники – вартові.

помененним в тих селах людям мешкаючим, найменше не чинили кривды, и в спокойном держаню и уживанию добр перешкоды...»¹⁴⁹

Отже, захищаючи монастирські маєтності від наїздів і зловживань з боку вояків, володар булави брав під свою опіку й їхніх жителів.

Звичайно, здійснюючи різноманітні надання маєтностей і підтверджуючи права православних обителів на них, І. Брюховецький не міг полишити поза увагою Прилуцький Густинський монастир. Адже він завжди перебував у полі зору гетьманів, чи не найчастіше отримував від них поземельні законодавчі акти. Лише 24 жовтня 1663 р. монастирю володар видав 4 універсали відповідного змісту, але головним чином на млини в Прилуцькому полку, адже саме вони давали порівняно швидкі й стабільні доходи, причому значною мірою грошима. Зокрема в одному з них йшлося про надання чотирьох млинів під м. Варва «для отпущения грехов великого государя нашего его царского прес. вел. и всего Войска Запорозкого и наших...»¹⁵⁰

Схожі змістові повтори бачимо і в гетьманському пожалуванні від 13 листопада того ж року Батуринській жіночій обителі на право брати доходи з перевозу через р. Сейм біля Батурина. Володар булави в документі знову згадав про військових ревизорів та наказав підлеглим селянам виконувати всіляке послушення на вимогу ігумені з церковними сестрами¹⁵¹.

¹⁴⁹ 1663, серпня 5. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження прав Чернігівського монастиря великомучениці Параскевії на села Рудки, Березівка, Мохнатин, Янівка та Кошівка // Там само. С. 299. № 197.

¹⁵⁰ 1663, жовтня 24. Гадяч. Універсал Івана Брюховецького Прилуцькому Густинському монастиреві на млин на річці Удай, що під містом Варвою // Там само. С. 306–307. № 204.

¹⁵¹ 1663, листопада 13. Конотоп. Універсал Івана Брюховецького Батуринському жіночому монастиреві на перевіз через р. Сейм під Батурином та наказ монастирським підданим слухняно виконувати їхні повинності // Там само. С. 310. № 206.

Все частіше в наданнях І. Брюховецького проявлялася вагомість царських грамот, воля государя, а гетьман слугував її виконавцем. У пожалуваннях серед його попередників на ім'я згадувався, як правило, «світлої пам'яті» Б. Хмельницький. А свою і православного монарха підтримку монастирям володар булави пояснював так: «Самая християнская повинность того по нас всех, правоверных християнах, выстывает, абы обител и места святые чрез своих же своевольных людей до знищенния не приходили...»¹⁵²

Якби там не було, але від початку Національної революції і до середини 60-х рр. XVII ст. основні монастирі, про які йшла мова вище, перетворилися на таких великих землевласників з потужним майновим і економічним потенціалом, що перевищували в заможності багатьох представників старшинської верхівки, включаючи і полковників. Типовим прикладом може слугувати обитель Різдва Пресвятої Богородиці. У неї у власності в березні 1664 р. значилися: містечко Салтикова Дівича з перевозом, ставами та двома млинами, села Блистова, Стольна, Волосковичі й Степанівка. Хоча й це не був вищий показник наявності всіляких маєтностей у монастирів¹⁵³.

З кінця березня 1664 р. і до кінця свого правління в червні 1668 р. І. Брюховецький продовжував найактивніше обдаровувати саме православні обителі й священників Лівобережної України та Києва. Серед них значилися в порядку надань: Київський Микільський Пустинний монастир, вибельський отець Іван Аврамович, Лубенський Мгарський (3), Глухівський Петропавлівський Макошинський Микільський, Прилуцький Густинський (2), Канівський, Київський Пустинний

¹⁵² 1664, березня 12. Ніжин Універсал І. Брюховецького Лубенському Мгарському монастиреві про підтвердження права володіння маєтностями, наданими царем та гетьманом Богданом Хмельницьким // Там само. С. 316. № 212.

¹⁵³ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 гг. Чернигов, 1909. С. 100–101.

Микільський (2) монастирі, чернігівський священник Степан Шуба, Стародубська церква св. Миколая, Батуринський Крупицький і Батуринський жіночий монастирі. Практично універсали на них мали типовий зміст і форму надань: підтвердження прав на володіння, дозвіл на будівництво млинів тощо. Хіба що заслуговує на окрему увагу пожалування Лубенському Мгарському монастиреві на млини на Лубенській греблі від 1 квітня 1668 р. Законодавчий акт зафіксував конфлікт інтересів гетьмана і монастиря, з одного боку, та московського воєводи, котрий відібрав млини, з іншого боку. Зокрема володар булави зазначив: «... Иж з побожности нашей, для помножения хвали Божой велебному в Богу господину отцу Калистови Петровичови Балицкому, игуменови, и всей братие монастыря святого всемилостивого Спаса Мгарского Лубенского, млины, ... перед тим од нас и Войска Запорозкого на тот святыи монастыр оніе били наданніе, и воєвода московскій бил отдалил, знову приворочаем, и цале (цілком. – *О. Г.*) оные в поссесію свою обнявши, вшелякіе пожітки, ... на монастыр одбирати позволяем...»¹⁵⁴

Вартує наголосити, що в даному епізоді відображено не просто поземельний конфлікт між представниками двох влад, а суспільно-політична криза у стосунках Московії та Гетьманщини. Адже відомо: І. Брюховецький вкрай невдоволений положеннями Андрусівського договору 1667 р. стосовно становища України, в січні наступного року оголосив про розрив з колишнім союзником – Москвою та свій намір об'єднатися з опозиційною їй владою Правобережжя.

Отже, протягом свого правління І. Брюховецький приділяв особливу увагу збагаченню монастирів і в першу чергу через земельні надання. Як правило, його політика в даному питанні

¹⁵⁴ 1668, квітня 1. Гадяч. Універсал Івана Брюховецького Лубенському Мгарському монастиреві про підтвердження права володіння двома млинами на Лубенській греблі, раніше наданими гетьманом, а потім відібраним московським воєводою // Універсали УГ. С. 364. № 254.

в географічному аспекті поширювалася на великі міста та прилеглі до них території, а саме серед перших вирізнялися: Київ, Лубни, Глухів, Прилуки, Батурин і деякі інші. Загалом ним були здійснені підтвердження прав на володіння або надання нових десятків сіл, містечок і селищ. В окремих випадках ним оформлено подвійну залежність монастирських посполитих з неодмінним обов'язком виконання всіляких повинностей.

В дуже складному соціально-економічному становищі на той час продовжували перебувати українські міста. Адже на їхні території часто заходили війська, які потребували продовольства, а коні різний корм. Саме тому гетьман мав стежити за порядком у великих населених пунктах, організовувати захист городян. Наприклад, особливо страждав Ніжин від «розних наездов и стяганям войск», що призводило до великого спустошення. В зв'язку з цим І. Брюховецький заборонив своїм військовим підрозділам не тільки заходити в місто, а й зосереджуватися на його околицях, брати стації з міщан, бо через те настає значна «кывда бедним людем... в паханню хлеба и в розних роботах». Також він застеріг усіх, щоб «не важилися в полях людем займовати волов, брати желез плугових, то все пыльне суворо приказавши»¹⁵⁵.

Зовсім інакше чинив Б. Хмельницький стосовно населення прифронтових міст. Інколи він змушував таких городян до виконання послушенства, спрямованого на захист від ворогів-нападників. Вони зобов'язувалися, зокрема, до матеріальної підтримки козацьких вояків, брати участь у будівництві фортифікаційних споруд тощо. Наприклад, це стосувалося киян.

Універсал же І. Брюховецького від 5 липня 1663 р. засвідчив про інше ставлення до жителів м. Київ. «... Иж взялисмо

¹⁵⁵ 1663, червня 27. Табір під Носівкою. Універсал Івана Брюховецького про заборону козакам збиратися в полк у околицях міста Ніжина, брати стації, чинити ніжинським міщанам шкоди та шинкувати поза межами дворів // Там само. С. 285. № 183.

под оборону Войска Запорозкого, – йдеться в документі, – панов мешан киевских, яко бедных, през тую войну спустошених, яко и тепер изо мною нового и зо славного Запорозя вийшлих, так конных, яко и пеших паном мешаном киевским в самом месте, яко и по их футорах и фольварках и наименшее кривды и шарпанини не важилися чинити, так же попасовиск, ночлегов не одправовали, и вымислов жадных не витягали и датков, и во всем безпечними здоровья своего не в чом неваруючи были, і поготовью укаранья примовим, не од кого из Войска нашего Запорозкого, так старших, яко и меншого, яко и з тамошних козаков Киевского полку не мели и не поносили [шкоды]¹⁵⁶.

Значну увагу володар булави приділяв і Чернігову, підтверджуючи його стародавні права на перевіз, озера, хутори, млини, шинки та ін. Причому він шанобливо ставився до законодавчих актів, наданих польськими королями, а особливо славної пам'яті небіжчика Б. Хмельницького та його наступників. Згадував він і про права та вольності магдебурзькі й волю царської величності, посилався на них, видаючи власні універсали¹⁵⁷. Втім такі пожалування здійснювалися не зовсім безкорисливо. В універсалі від 7 липня 1663 р. гетьман чітко зазначив, що надано документ чернігівському полковнику з наказом не порушувати права тамтешніх міщан, бо місто сильно постраждало від військових наїздів неприятеля. Водночас він висловив сподівання на те, що коли чернігівці поправлять свій економічний стан, то від їхніх податків буде добре поповнюватися Військовий скарб. Безпо-

¹⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. V. Санкт-Петербург, 1853. С. 109–110.

¹⁵⁷ 1663, липня 7. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження давніх прав і володінь міста Чернігова, наданих польськими королями та українськими гетьманами // Універсали УГ. С. 287, 288. № 186.

середньо чернігівський полковник зобов'язувався збирати з місцевих міщан і шинкарок «побор на порох, яко на реч слушную и потребу»¹⁵⁸.

Маємо цікавий факт стосовно м. Козелець. І. Брюховецький чи не єдиний з гетьманів, хто першим конкретно та офіційно підтвердив його статус на магдебурзькому праві. З таким проханням до володаря булави звернулися тамтешні вїйт «славетний» Олександр Долинський, бурмистр і «весь магістрат», які на це представили відповідні царську грамоту, акти польських королів і універсали попередніх гетьманів. А тому І. Брюховецький постановив: «...Майстратових и усех мещан козелских при правах майдебурских и при привилеях, оним здавна наданых, заховавши тіе ж привилеи и в них описаніе пункта во всем ствержаем и сим листом нашим конфермуем...»¹⁵⁹

Прикметно, що Київ, Чернігів та Козелець затвердили свої статуси протягом усього чотирьох днів.

Вартує також зазначити: в ході зимової компанії 1663 р. польський король Ян II Казимир, щоб схилити на свій бік міське населення надав права на магдебургію Остру та Козельцю. Універсали І. Брюховецького зафіксували в містах наявність спеціальних військових ревізорів, які стежили за доходами та витратами магістратів і ратуш. Так, передаючи в користування чернігівській ратуші Погорілий млин на р. Білоус, він зауважив: «Прето приказуем, абы так пан полковник и атаман чернеговский, яко и ревизори войсковые, за указанем сего листу нашего в держане того млина, од нас на росходи

¹⁵⁸ 1663, липня 7. Табір під Переяславом. Наказ Івана Брюховецького чернігівському полковнику не порушувати права чернігівських міщан, встановлені привілеями польських королів та українських гетьманів // Там само. С. 288. № 187.

¹⁵⁹ 1663, липня 8. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження місту Козельцю магдебурзького права // Там само. С. 289. № 188.

ратушние наданого, жадное перешкоди и трудности не чинили... под войсковим караненем»¹⁶⁰.

Визначення володіння як «держання», може свідчити про лише тимчасовий дозвіл не сплачувати ратуші податків за користування млином.

23 березня 1664 р., виходячи з «волі государя», володар булави підтвердив у черговий раз статус Ніжина на магдебурзькому праві. Причому в основі його універсалу була царська грамота, де норми управління міста прописані «зо всеми пунктами, параграфами, вольностями, судами, а потім конформовані»¹⁶¹.

Як і у випадку з монастирями, на середину 60-х років в універсалах І. Брюховецького стало особливо помітним надання переваги царським грамотам над всіма іншими законодавчими актами більш раннього періоду. Адже відомо, що Ніжин отримав магдебургію ще в 1625 р. і мав про це відповідні свідоцтва різних років. Однак гетьман, відступивши від сталої форми пожалувань, стосовно них навіть не згадав, але зазначив, що магдебурзьке право Ніжину здавна надане.

У травні 1664 р. володар булави знову звернув увагу на статус Чернігова та навколишні селища. Враховуючи стародавні звичаї громад селищ Онисівка, Напорівка, Халявин, Велика Весь і Красне, він зобов'язав їхніх жителів виконувати всілякі побори, «складки», сторожування і т. ін. на користь чернігівського магістрату. Специфіка гетьманського універсалу полягала в тому, що землі названих населених пунктів уже перебували у володінні тамтешніх черниць і окремих власників («державців»). Однак, було наказано селянам віднині виконувати послушенство як на користь своїх безпосередніх господарів, так і на магістрат, «з особливого бачення войско-

¹⁶⁰ 1663, серпня 5. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про надання Чернігівській ратуші Погорілого млина, що на річці Білоус // Там само. С. 297, 298. № 195.

¹⁶¹ 1664, березня 23. Переяслав. Універсал Івана Брюховецького місту Ніжину на магдебурзьке право // Там само. С. 321. № 214 а.

вого» І. Брюховецького, воєводи і стольника кн. І. Волконського та стрілецького голови О. Подтопкіна. А започаткувало таку акцію відповідне клопотання чернігівських війта, бурмістрів і всього магістрату¹⁶². Отже, ситуацію подвійної залежності селян, очевидно, слід розглядати у зв'язку з військовими потребами, котрі існували на той час у межах Чернігівського полку. Такого змісту універсал став чи не найпершим серед гетьманських пожалувань, але далеко не останнім.

В літку 1665 р. знову погіршилося становище киян. Адже через місто часто проходили військові загони І. Брюховецького та царської влади, котрі вимагали від міщан різний одяг і продовольство. Зауваживши про всілякі недозволені й вигадані побори й податки, володар булави тим не менш зауважив: хліб і сіль городяни «не повинни збороняти» брати, а забезпечувати ними послані через Київ полки. Прохід військових поширювався й на прилеглі до міста території, підривав економічний стан їхнього населення¹⁶³. Все це міг вочевидь спостерігати і гетьман, перебуваючи на той час у таборі під містом.

3 грудня 1665 р., перебуваючи у Москві, І Брюховецький своїм універсалом сповістив українське населення про неординарну подію: надання царем м. Погар магдебурзького права. З пафосом він зазначив, що раніше місто його немало, а нині отримало з усіма привілеями й вольностями¹⁶⁴. Схоже

¹⁶² 1664, травня 12. Табір під Чигирином. Універсал Івана Брюховецького про збереження за громадянами селищ Онисівка, Напорівка, Халявин, Велика Весь і Красне давнього обов'язку виконувати в м. Чернігові та сплачувати побори до міської скарбниці, незважаючи на наявність інших власників та державців згаданих маєтків // Там само. С. 323. № 217.

¹⁶³ 1665, червня 21. Табір під Києвом, на річці Либідь. Універсал Івана Брюховецького про заборону гетьманським посланцям чинити кривди київським міщанам та вимагати у них данини, що не фіксується в універсалах // Там само. С. 340, 341. № 231.

¹⁶⁴ 1665, грудня 3. Москва. Універсал Івана Брюховецького про надання царем місту Погару магдебурзького права // Там само. С. 342, 343. № 233.

сталось і з м. Стародуб, міщани якого отримали «выразную грамоту царя» на свої «автентичні права», підтверджені гетьманським універсалом¹⁶⁵.

Незважаючи на факт оголошення розриву з Московією в січні 1668 р., в універсалах володаря були вагомості царських жалуваних грамот зберігалася до початку березня цього року. Правда, в його наданні на підтвердження Стародубівському магістрату двох млинів на річках Бабинка та Вабля від 6 березня про наявність царських грамот вже не згадується¹⁶⁶.

Отже, права і привілеї, надані І. Брюховецьким містам України, мало чим різнилися від пожалувань його попередників. Хіба що в них з'явилися деякі, порівняно незначні, нюанси в зв'язку з військовими подіями тих років. Наприклад, додалися певні нові побори та повинності. У дещо більшу (подвійну) залежність від магістратів і ратуш потрапили жителі сіл (навіть цілі громади), розташовані навколо великих міст.

Здійснивши протягом червня–липня 1663 р. понад десятків пожалувань монастирям і містам, І. Брюховецький, на решті «спромігся» в серпні розпочати надання маєтностей значним козакам і шляхті. Правда, в цьому питанні він не став оригінальним і часто лише підтверджував «волю» своїх попередників («антецесорів»). Так, на ознаку світлої пам'яті Б. Хмельницького він узяв під свою протекцію «показачену» любецьку шляхту та підтвердив усі її майнові права, за прихильність і зичливість до Війська Запорозького і тому, що вона «здавна за веру нашу православную в кожних потребах

¹⁶⁵ 1668, березня 2. Гадяч. Універсал Івана Брюховецького про підтвердження місту Стародубу магідебурзького права // Там само. С. 360, 361. № 250.

¹⁶⁶ 1668, березня 6. Гадяч. Універсал Івана Брюховецького про надання Стародубівському магістрату двох млинів на річках Бабинці та Ваблі // Там само. С. 362. № 252.

отважно застановляла». Базпосередньо мова йшла про її добра, чисті поля, озера, бортництво тощо¹⁶⁷. У документі звертає на себе увагу одночасне визначення осіб, які потрапили під гетьманську протекцію, і козаками і шляхтичами. Цілком можливо, що на той час для володаря булави це не мало принципового значення. Проте до кінця XVII ст., а особливо в XVIII ст. статус шляхтича стане набагато репрезентативнішим, більш знаковим у соціальному відношенні.

Протягом серпня–вересня І. Брюховецький здійснив ще два малозначних, з огляду на оригінальність, підтверджень на маєтності значним козакам Чернігівського та Ніжинського полків і взяв їх у свою протекцію¹⁶⁸.

Проте в другій половині жовтня суспільно-політична ситуація настільки загострилася в країні, що гетьман мусив звернутися до українського населення на правому березі Дніпра з закликом об'єднатися під скіпетром російського государя. Звинувативши в усіх бідах іноземних нападників, а також вказавши, що «превратный Тетеря погибельною думою своею короля и ляхов с татары на Украйну призвал выкоренить постановил», він наголосив у вірнопідданському запалі: «Не токмо окрестые все народы, но и сама ваша милость, братья наша милая, признать то имеете, что в явной слепоте и обмане видимом пребываете, когда русское имя на себе от предков своих нося, не к тому монарху... прибегаєте, но отступив от единственного православнаго монарха дедичнаго російскаго, Русью будучи, уклоняетесь до иновернія, именем и верою, несогласяющіяся, обороны лятцкія»¹⁶⁹.

¹⁶⁷ 1663, серпня 5. Табір під Переяславом. Універсал Івана Брюховецького про взяття під гетьманську протекцію покозаченої любецької шляхти та про підтвердження її майнових прав // Там само. С. 298. № 196.

¹⁶⁸ Там само. С. 300. № 197-а; с. 301. № 199.

¹⁶⁹ Маркевич Н. История Молороссии. Т. IV. Москва, 1842. С. 44–48.

Таке звернення сталося 18 жовтня, а 31 жовтня він вдруге звернувся до жителів Правобережжя з закликом не розпочинати братовбивчої війни та єднатися з ним для збройної відсічі ворогів. При цьому гетьман знову звинуватив у розбраті старшинську опозицію: «Бачимо ми те добре і ясно чуємо, що ви братія наша мила, чернь, на нас своїх рук піднімати не хочете, і не прагнете братерську кров лити, однак що до цієї внутрішньої війни вас примушують ваші кровопивці старші, котрі замисливши вольності козацькі знищити заради свого панства і шляхетства, короля ляхів і поганців татар зтягли, щоб Україну лядською та татарською шаблею викоренити, і як по цей, так і по той бік Дніпра, Російську землю спустошити, і замість хвали Божої в церквах Божих, устами правовірних християн проголошеної, спустошені простори для диких тварин і рикаючих звірів залишити, а тому... відступити від поганців, і від ляхів, які були б раді, щоб жодного на світі русина чи козака не було, краще з нами разом залишайтесь і до нас звертайтеся...»¹⁷⁰

Із загальної системи «оборонних» законодавчих актів, очевидно, вартує виокремити наказ володаря булави про заборону старшинам і козакам Салтиковської та Конотопської сотень завдавати кривди та шкоди жителям с. Мелнинське. Принаймні, в усіх раніше розглянутих нами універсалах, починаючи від Б. Хмельницького, ніде так чітко не ставилось питання про захист селянських «отчин», бортниць, сіножатей і озер. У протекцію було взято і тамтешніх мельників. На жаль, у документі конкретно не пояснено чому саме селяни привернули особливу увагу гетьмана, навряд чи лише через «всякую шкоду и трудность». Адже таких випадків в умовах збройного протистояння налічувалося багато. Власне і в універсалах самого І. Брюховецького схожого змісту більше не зустрічається.

¹⁷⁰ Памятники. Т. IV. Отд. III. С. 379–380.

Ще одним прикметним фактом у діяльності володаря булави в сфері поземельних відносин 1663 р. стало те, що він фактично не здійснив жодного обдарування чи підтвердження прав на маєтності старшин, починаючи вище сотника. В зв'язку з цим неординарною виглядає ситуація, котра склалася навколо земельної власності вдови та дітей героя Національної революції чернігівського полковника Мартина Небаби. Зрозуміло, що покійний полковник за роки свого правління набув численні ґрунти та поселення. Після його смерті в 1651 р. все майно, звісно, було переписане на «пані Небабину» з дочками. Незабаром вдова вдруге вийшла заміж за старшину Курбацького, який мав сина від попереднього шлюбу. Проте пані не пощастило з ним, бо він виявився «зрадником» інтересів І. Брюховецького та його суверена. В даному випадку гетьман повівся доволі своєрідно. Коли Курбацький загинув, а пані виявилася «свежо овдовелой», то він у черговий раз все нерухоме майно перезатвердив за нею та її дочкою, заборонивши навіть частину його успадковувати синові «зрадника». А мова конкретно йшла про житлові будинки, млини, хутори, поля, сіножаті та ґрунти в Борозні та Шаповалівці. Володар булави роз'яснив ці непрості обставини так: «... Бо ежели второй муж ее Курбацкій змінил, однак треба бачене на прав першого малжонства мети..., понеж (оскільки. – *О. Г.*) и изменник Курбацкій крєв свою за увєсь проступок заплатыв...»¹⁷¹

Описаний в документі епізод, своєрідний ще і тим, що за умов збройних конфліктів, у «зрадників» або їхніх родин, найчастіше конфіскувалося нерухоме майно, і в першу чергу земельна власність, а потім заново перерозподілялася серед інших «вірних» осіб.

¹⁷¹ 1664, березня 8. Борзна. Оборонний універсал Івана Брюховецького вдові чернігівського полковника Мартина Небаби та “зрадника” Курбацького і її дітям на маєтності у Борзні й Шаповалівці // Універсали УГ. С. 315. № 211а.

В травні 1664 р. І. Брюховецький дещо відійшов від своїх «правил» і зчинив надання трьох млинів прилуцькому полковнику Лазарю Горленкові. Це було зроблено, насамперед, тому, що той мав «давние прислуги отважные, противности каждого неприятеля наступуючого», а також проявив себе як вірний полковник війська царської величності¹⁷². Государ особисто пожалував Л. Горленку дворянство (1665).

Ймовірно, за «надту» вірність цареві й невдачу в московсько-українському Кримському поході та спробі підкорити татар, козаки стратили його в 1687 р.¹⁷³

Своєрідного піка «дружба» І. Брюховецького та його промосковські налаштованих старшин з Москвою досягла в 1665 р., коли гетьман спробував отримати від сюзерена більшої військово-політичної підтримки для себе, а для вірних козаків і міщан ширших прав і привілеїв. Зокрема, це проявилось в кількох інструкціях володаря булави своїм посланцям до царя. Так, звинувативши міщан окремих міст у двоєдушстві й зрадливості стосовно государя, І. Брюховецький в одній з них порадив цареві вписати міщанські «вольності» до царських грамот, щоб, маючи їх на руках городяни не прикривалися і не посилалися на відповідні законодавчі акти, надані польськими королями. Адже в них вища влада Речі Посполитої пропонує додаткові пільги жителям міст, щоб привернути їх на свій бік. «А в тех привилеях новых, – йдеться в інструкції зінківському полковнику В. Шиману та військовому писарю С. Шубі, – досада великая его царскому пресветлому величеству обретається, понеже не пастырем, но наемником называет его света великого государя нашего король...» (п. 9). Пункт 11 роз'яснював різні позиції міщан і козаків стосовно государя в ході збройного протистояння в Україні. В ньому

¹⁷² 1664, травня 17. Табір під Свидівкою. Універсал Івана Брюховецького про надання прилуцькому полковнику Лазарю Горленкові трьох млинів на річці Удай // Там само. С. 324, 325. № 218.

¹⁷³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.332.

володар булави висловив припущення: якщо особисто цар видасть міщанам письмові привілеї, то вони швидко здадуться і перестануть тримати «досадні» документи. Саме тому «козацькіє головы за достоинство его царского пресветлого величества умирают, а мещане с привиліев, досаду престолу государеву имеющих и в себе содержащихся, тешатца, и не мало городов зимою мещане в тое надежду сдали, а козаков непріятелем выдали; и добре б достойное дело, чтоб вся речь давных привиліев в грамоты государевы вписана была»¹⁷⁴.

Дещо схоже бачимо і в інструкції гетьмана прилуцькому полковнику Л. Горленку – посланцеві до царя (26 травня 1665 р., пункти 11, 12)¹⁷⁵.

З великою надією на розширення прав і вольностей для України володар булави подався на початку осені того ж року до Москви «бачити пресвітлі очі царя». Проте підписані там т. зв. Московські статті 22 жовтня не лише не додали привілеїв українцям, а ще більше звузили повноваження гетьмансько-старшинського правління. Стосовно ж поземельних відносин, то вони відсторонювали владу володаря булави від управління міст і сіл, де не проживало козацтво. Українська церква та духовенство, з усіма їхніми структурами та економікою, опинилися (певною мірою поки що формально) в підпорядкуванні московського патріарха¹⁷⁶. За передачу у власність сюзерену частини міст і сіл, а з них доходів, той надав

¹⁷⁴ Кінець 1664 – початок 1665 року. Інформація Івана Брюховецького зінківському полковнику Василю Шиману та військовому писарю Степану Шубі, посланцям до московського царя // Універсали УГ. С. 332. № 224.

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. V. Санкт-Петербург, 1867. С. 281–283.

¹⁷⁶ 1665, октябр 22. Московскія постановленныя с запорожким гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленныя подписью царя Алексея Михайловича // ПСЗРИ. Т. I. Санкт-Петербург, 1830. С. 615–621. № 376.

І. Брюховецькому «по иноземному чину» боярство¹⁷⁷. Отже, в 1665 р. гетьман намагався значною мірою абсолютизувати значущість царських грамот у сфері поземельних відносин серед жителів Лівобережної України, при цьому нівелювати давні законодавчі акти польського короля. Приділяючи велику увагу земельному збагаченню монастирів, він практично осторонь залишав це питання стосовно старшинської верхівки, починаючи вище сотника. Єдине виключення він зробив для прилуцького полковника Л. Горленка.

Від початку 1668 р. він різко змінив свою політичну орієнтацію й почав активно агітувати проти Москви. Так, володар булави звернувся із закликом до населення окремих міст допомогти йому звільнити Україну від царського війська, а Донське Військо застерігав про підступність Москви і пропонував йому братське єднання в боротьбі проти спільного ворога¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 1. Москва, 1858. С. 156; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 89.

¹⁷⁸ Акты ЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург, 1872. С. 39–42, 60–62.

Розділ VI.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО ТА ЙОГО СПРОВИ ЗМІЦНЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ВЛАСНОСТІ

На свідомість Петра Дорофійовича Дорошенка (1627–1698) – політика та військового діяча – вплинуло багато як факторів зовнішнього характеру, так і карколомних внутрішніх подій. Походження з давнього козацького роду, наявність у сім'ї славнозвісного діда Михайла, козацького гетьмана, та батька полковника, сформували в ньому почуття елітарної гоноровості й прагнення до вищої політичної влади в країні. Перебуваючи під керівництвом Б. Хмельницького в роки Визвольної війни, в спільці з І. Виговським, Ю. Хмельницьким і П. Тетері, він був добре обізнаним з багатовекторністю їхньої зовнішньої політики. А буденне життя козацтва та посполитого люду П. Дорошенко глибоко знав з особистого досвіду. Це ще одна обставина, котра не могла не позначитися на діяльності П. Дорошенка в ранзі володаря булави.

Розправившись за допомогою татарських загонів з промосковською опозицією на Правобережжі, восени 1665 р. він виявився єдиним гідним кандидатом у гетьмани. На початку наступного року його високі повноваження затвердила загальна козацька рада в Лисянці і це при тому, що неподалік знаходилися польські гарнізони: у Білій Церкві, Чигирині та Корсуні. Поступово ліквідувавши прояви отаманства й анархії супротивників-старшин, володар булави номінально проголосив, що приймає зверхність польської Корони¹⁷⁹. Неабияк

¹⁷⁹ Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. Київ, 2002. С. 70; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 99–101.

на становищі П. Дорошенка позначилися неймовірні спустошення та голод, що опанували Правобережжя навесні 1666 р. Голодало населення навіть гетьманської резиденції – Чигирин.

Одним з перших заходів, до якого долучився й П. Дорошенко ще під час проведення козацької ради, стало вироблення проекту інструкції посольству до польського короля. Серед багатьох суспільно-політичних вимог і прохань з боку української сторони визначилось і питання про майновий статус козацтва. Зокрема в документі, підписаному полковниками Ф. Михайленком, М. Канівцем і В. Волошиним, передбачалося отримання дозволу козакам проживати не лише на землях, визначених королем, а й у маєтностях шляхти та монастирів, причому з гарантією з боку панів, старост, підстарост і ін. не завдавати їм жодних збитків і утисків. Козацька власність у своїх всіляких «вольностях» мала поширюватися на все рухоме й нерухоме майно: ґрунти, пасіки, поля, будівлі, хутори, млини та стави. Шляхтичам заборонялося втручатися в козацьке судочинство навіть у «найменших справах». Судити їх могли тільки старшини за «козацьким правом»¹⁸⁰. Щось схоже за змістом містилося і в інструкціях П. Тетері, також орієнтованого на польську зверхність.

Свої надання універсалів П. Дорошенко вже дещо «традиційно» для гетьманів розпочав з монастирів. І першим серед таких виявилася «обитель свята общежительна» Лебединська Миколаївська, що розташовувалася серед лісу та боліт поблизу Медведівки. Взявши тамтешніх законників у протекцію й оборону та заборонивши чинити їм кривди, він своє розпорядження поширив і на людей, які оселилися навколо монастиря. В доволі нерозбірливо написаному документі, можна

¹⁸⁰ Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. Ч. 2–3. Львів, 1999. С. 322.

зрозуміти, що в подальшому жителів поблизу обителі передбачалося використовувати для всіляких робіт на ченців, причому так, щоб ті не втікали¹⁸¹.

На цьому етапі спостерігалось масове розчарування жителів Гетьманщини від союзу з Московією. Головною причиною цьому стали зухвала політика царських сановників і безчинства вояків на українських землях. У зв'язку з цим володар булави намірився возз'єднати Правобережжя та Лівобережжя під своєю егідою та владою польського короля. Частково це йому вдалося здійснити. Так, 22 червня 1666 р. він палко привітав рішення жителів Переяславського полку перейти в королівське підданство¹⁸².

Проте вже на початку березня 1667 р. між П. Дорошенком, з одного боку, та Московією і Річчю Посполитою, з іншого, виникають гострі непорозуміння, а згодом і серйозні конфлікти. Спричинило їх підписання Андрусівського договору між двома останніми 20 січня того року, де повністю ігнорувалися інтереси українців. Тому проти такої угоди висловили невдоволення практично всі верстви населення України, проти неї рішуче виступили уряди не лише П. Дорошенка, а й І. Брюховецького, П. Суховієнка, незабаром – Д. Многогрішного та І. Самойловича, котрі фактично ігнорували положення московсько-польського договору.

Через загострення суспільно-політичної ситуації на території, підвладної П. Дорошенку, той спромігся видати протягом 1667 р. усього 3 поземельні акти: про взяття під гетьманську

¹⁸¹ 1666, березень. Медведівка. Універсал Петра Дорошенка Лебединському монастиреві про взяття під гетьманську протекцію і оборону ченців та осілих біля монастиря людей // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С. 398. № 260.

¹⁸² 1666, червня 22. Черкаси. Універсал Петра Дорошенка у Переяславський полк про схвалення рішення полчан перейти у королівське підданство // Там само. С. 399. № 261.

протекцію наставської шляхти та підтвердження прав на маєтності Пустинно-Миколаївській і Київській Пустинно-Миколаївській обителям.

Набагато більше уваги приділив володар булави поземельним питанням у 1668 р., хоча періодичні збройні конфлікти та політичні непорозуміння нікуди не поділися. Ним видавалися універсали на дозвіл виловів риби в дніпровських озерах, підтвердження прав на маєтності, дозвіл зборів з перевозів тощо. Найчастіше в документах фігурували надання монастирям: Прилуцькому Густинському (3), Пивському (2), Київському Пустинно-Миколаївському (2), Київському Флорівському, Лубенському Мгарському (3), Батуринському жіночому та багатьом ін. Пожалування поширювалися на такі основні області: Прилуцька, Київська, Лубенська, Батуринська, Чернігівська, Новгород-Сіверська, Глухівська.

Певний інтерес становлять законодавчі акти Лубенській Мгарській обителі. Так, одним з них було заборонено притягати монастирських селян до «вдоволення» військових потреб як українських, так і чужинських збройних підрозділів. «Прето и обител Мгарская, яко и их мешканци, – йдеться в універсалі від 12 червня, – кгрунта, футоры, млини, абы в якої найменшой зоставали спокойности и жаден з старших и менших войсковых людей, яко и чужоземских* найменшой трудности, становисками, стациями, подвод браньем, наездами, попасами и якими будь вимислами и ексанціями оних селян монастирских утяжати, а ни з млинов и футоров, щоб себе уживати не важился...»¹⁸³ Причому категорично було заявлено: «особливая охорона, зашит и спокойност обителей» покладені саме на гетьманів.

* Очевидно, мова йде про союзників.

¹⁸³ 1668, червня 12. Табір. Оборонний універсал Петра Дорошенка на захист маєтностей Лубенського Мгарського монастиря та про непритягання монастирських селян до військових потреб // Там само. С. 408. № 271.

Того ж дня було оприлюднено ще один універсал схожого змісту із зобов'язанням селян виконувати «вшелякую повинность и послушенство» лише на користь монастиреві¹⁸⁴.

Після звістки про загибель І. Брюховецького вже через кілька днів розпочався частковий перерозподіл його нерухомого майна. Так, 21 червня 1668 р. П. Дорошенко передав у власність чернігівському та новгородському архієпископу Л. Барановичу двір у Новгород-Сіверському, що раніше належав Брюховецькому. Згідно гетьманського розпорядження, двір опинився в нового господаря на правах «вільного диспонування і заживання», а тому той міг віднині в дворі «своего дворника мети, всякие запасы складати и ведлуг потребности своей жити»¹⁸⁵.

На перший погляд це дрібний епізод в історії перерозподілу майна, але він засвідчив, що, по-перше, гетьмани в разі смерті свого попередника, повністю нехтуючи правом успадкування, можуть передавати його власність іншому господарю в довільне користування, а по-друге, ніякі, навіть найвищі, законодавчі акти не могли гарантувати недоторканності маєтностей будь-якої особи.

Стосовно Л. Барановича маємо ще один цікавий документ: про підтвердження прав на всі млини, перевози, поля, ліси, «заходи», озера та ін. Чернігівської архієпископії, Новгородської архімандрії та Троїцького Пустинного монастиря. Причому більша частина з маєтностей, «з давных часов належачые», були «обнятые» (заволоділі) у ксьондзів, єзуїтів, домініканців і шляхтичів. Таке масштабне надання володар булави здійснив на підставі раніше виданих монарших жалуваних грамот і

¹⁸⁴ Там само. С. 408, 409. № 272.

¹⁸⁵ 1668, червня 21. Табір під Ромнами. Універсал Петра Дорошенка про надання двору у Новгород-Сіверському, який раніше належав гетьманові Іванові Брюховецькому, чернігівському та новгородському архієпископу Лазарю Барановичу // Там само. С. 409, 410. № 273.

гетьманських універсалів¹⁸⁶. Звертає увагу документ ще й тим, що в проекті інструкції послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 р. і відповіді на неї польського короля йшлося про дещо інший статус земельної власності православних монастирів і козаків, що мовилося вище.

Економічно й морально підтримуючи монастирі в більшості випадків, П. Дорошенко тим не менш призупиняв будь-які зухвалості й протиправні дії з їхнього боку, особливо коли це стосувалося поважних осіб, зокрема старшин. Так, на початку вересня 1668 р. він зауважив, що єпископ Мефодій «неслухне» заволодів с. Борківка в Березанській сотні (Чернігівський полк), яке становило «отчисту» власність вибельського сотника Василя Борковського, котрий здійснив у Війську Запорозькому «значні рицарські діла» та «щирі послуги». А тому гетьман наказав село «зо всеми з давних часов належачими до него угодіями» повернути сотнику «в спокойную подавши поссесію». До угодій села входили: млини, поля, сіножаті, пущі, озера та окремі «кгрунти»¹⁸⁷. Жителі села значилися в категорії «тяглих» посполитих, які, як правило, мали «осідлість», тобто свій «грунт» з хатою, орну землю та робочу худобу¹⁸⁸.

Протягом цього року володар булави видав усього три типових «персоніфікованих» універсала на спадкові маєтності:

¹⁸⁶ 1668, червня 28. Табір під Ромнами. Універсал Петра Дорошенка чернігівському, новгородському та усього Сівера архієпископу Лазарю Барановичу про підтвердження прав на маєтності Чернігівської архієпископії, Новгородській архімандрії та Троїцькому Пустинному монастиреві // Там само. С. 410–411. № 274.

¹⁸⁷ 1668, вересня 2. Чигирин. Універсал Петра Дорошенка вибельському сотникові Василю Борковському про повернення йому села Борківка, в Березанській сотні Чернігівського полку // Там само. С. 420, 421. № 287.

¹⁸⁸ Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. Киев, 1908. С. 14.

представнику відомого старшинського роду глухівському сотнику Пилипу Уманцю (Стародубський полк), колишньому генеральному обозному Тимофію Носачу і пану Олеферу Радченкові. Водночас П. Дорошенко взяв під свою протекцію жителів містечок Остриця та Борозна. Зокрема про останнє він зазначив, що воно «зубожалое» й має «убогую громаду у себе». Саме тому і надав для міських витрат право на володіння млином, розташованим на міській греблі¹⁸⁹.

Водночас з пожалуваннями 1668 р. відбувалися військово-політичні події, що мали глобальний характер. Від початку року П. Дорошенко вдалося поширити свою владу на значну частину території України, включаючи й Лівобережжя, де І. Брюховецький намагався підпорядкувати протимосковський рух і активізувати відповідну пропаганду. Розраховуючи на підтримку старшини, П. Дорошенко скликав з неї раду, на якій було прийнято рішення прийняти вже зверхність турецького султана, а царських воєвод і війська вигнати за межі Гетьманщини. З цією метою до Стамбула направили поважне посольство, а стосунки з Московією перейшли до стану неприхованої війни.

Підпорядкований цим наміром, у серпні того ж року був розроблений проект договору П. Дорошенка з Туреччиною, в якому 17 статей відобразили ситуацію в країні й плани пануючої козацької верхівки. В березні 1669 р. вони склали основу т. зв. Корсунських статей. Зокрема в ст. 5 було проголошено, що українці «от тяжких бремени жестоты чужди быти» бажають, а гетьмана обирати вільними голосами¹⁹⁰.

Проте міцного союзу з турецьким султаном і кримським ханом не сталося, хоча на Корсунській раді й було укладено формальний договір з ними, а П. Дорошенка офіційно визнано

¹⁸⁹ 1668, червня 29. Табір. Універсал Петра Дорошенка про підтвердження борзенській громаді прав на володіння млином, розташованим на міській борзенській греблі // Універсали УГ. С. 413. № 277.

¹⁹⁰ Акты ЮЗР. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1873. С. 218–220.

за володаря булави. У 1669 р. він паралельно вів перемовини з владою Речі Посполитої, розраховуючи на підтримку новокоронованого короля Михайла Вишневецького. 10 травня 1670 р. була розроблена спеціальна інструкція П. Дорошенка для передачі через посланців – генерального військового писаря Михайла Вуяхевича та колишнього генерального військового судді Германа Гапановича – на переговори з королівськими комісарами в Острозі. В ній, наприклад, п. 2 визначав статус Православної церкви, монастирів і їхніх земельних володінь: «... Унея, которая противна есть вере греческой православной русской и которая несогласіе между полским и руским православным народом множит, ни коим обычаем обновлятися дабы не могла, и всяких церквей, монастырей строителей на унію созидать строить, та в маестностях его королевского величества, яко и в дедичных духовных и мірских сенаторских и всякіе шляхты чинов нигде не допущено было». В п. 4 зауважувалося, що «мещане веры рускіе не унеяцкіе, также как и римскіе общих волностей и свобод употреблять имут и всякому уряду руская вера да не будет помешкою».

Особливо важливим виявився п. 10, котрий передбачав рішення майбутньої комісії стосовно становища козацтва в Київському, Чернігівському та Брацлавському («по ту границу») воєводствах, а саме королівських, князівських, «дідичних», шляхетських, «духовних», міських і сільських маєтностях. Головна умова звучала так, щоб все залишалось як є на сучасному етапі. «...Чтоб всяк казак, – йдеться в документі, – прямых своих домов, фольварков, мелниц, станов, поль, лесов, займищ, сеножателей и всяких угодей, так в королевских, как и в шляхетских дедичных маєтностях во всех трех воєводствах вышепомянутых, безо всякіе помешки панов и их старост, употреблял волно и покойственно...» В іншому випадку, застерігав п. 11, «если бы господа дедичные путь на Украйну наезжати и обыкновенные нетерпеливости из своих

именій казаків вигоняти хотели, или их утесняя к своему принуждал подданству и послушанию, того ради не может быть постоянный покой». Причому доми, хутори, фільварки й усякі землі козацькі мали звільнитися від будь-яких «купних» (загальнонародних) поборів і податей, «которые бы ни были с Украйны на всенародіе впредь положены» (п. 12). Староство Чигиринське лишалося приписаним на булаву гетьманську, тобто на правах рангового володіння (п. 15)¹⁹¹.

Отже, ця інструкція П. Дорошенка за своїм змістом виглядала більш категоричною й ширшою в козацьких правах, ніж відповідні документи І. Виговського та П. Тетері. Значною мірою її основні положення були повторені, але недослідно, в інструкції гетьмана послам Війська Запорозького на коронний сейм (жовтень 1670 р.)¹⁹². Важливим є і той факт, що заїмка землі козаками визнавалася як законна.

Серед 13 поземельних актів, які гетьман видав за останні роки свого правління, тобто з 1669 по 1676 рр., всі стосувалися духовенства, а саме: митрополита київського, галицького і всієї Русі Йосифа Нелюбовича Пукальського, Київського Микільського, Лисянського, Київського Пустинно-Миколаївського (4), Канівського, Видубицького, Прилуцького Густинського, Трехтемирівського і Миколи Пивського (2) монастирів. У них йшлося головним чином про права на маєтності, перевози, озера, дозвіл будувати церкви, заготівлю дров тощо.

Серед інших два універсали стосувалися перемоги над Суховієм і суті перемовин з Москвою (1669) та один містив інформацію про перемогу над польськими військами і гетьмана Михайла Ханенка (1672).

Окремо слід зазначити про універсал від 1 січня 1669 р., адже в ньому роз'яснюється про наміри П. Дорошенка в взаєминах з Москвою і бажання зберегти в цілості давні права

¹⁹¹ Акты ЮЗР. Т. IX. Санкт-Петербург, 1872. С. 196–208.

¹⁹² Там же. С. 300–311.

українців на свої землі. «Я ото всея души прилежного радения моего, – наголосив гетьман, – как я начал о том, взял Бога на помощь, чтоб нашу милую отчизну при целости стародавних вольностях в пожеланом покое, за regimentом моего гетманства, могл вскоре оглядати и печаловати, так ныне с Москвою, *по совету всее старшины и черни*, Войско Запорожское хотячи прийти до згоды, не для того с ними имею ссылку и списыванье, чтоб я войска их имел наводить на Украину, но о том прилежно промышляю, чтоб всех, даже до единого, из городов, с Кіева, из Переясловля, из Чернигова, с Нежина, из Остря, повиводили, и в скором времени очистив, в згоде с нами жили»¹⁹³.

В грудні 1672 р. різко змінилися стосунки П. Дорошенка і з Варшавою. Він звинуватив польського короля в давніх періодичних обманах українців, зокрема, «звычайными договорами и добрым способом» той ніби обіцяв помиритися, а сам з усіма військами прийшов і захопив деякі міста в Гетьманщині. А тому володар булави закликав козацьку старшину, котра «давно знаючи лядские хитрые обманы», згрупуватися й прибути до Корсуння для підготовки відсічі ворогу¹⁹⁴.

Отже, свою аграрну політику П. Дорошенко мусив здійснювати в надзвичайно складних суспільно-політичних і військових умовах, періодично змінюючи свої орієнтири то на польського короля, то на турецького султана та кримського хана, то на московського царя. Не приділяючи особливої уваги поземельним відносинам старшин і міщан (принаймні, в кількісному вимірі відповідних універсалів), він, як і його найближчі попередники, зосередився на економічній під-

¹⁹³ Там же. Т. VIII. С. 6–7.

¹⁹⁴ Не раніше 1672, грудня 13. Чигирин. Універсал Петра Дорошенка з наказом козацькій старшині прибути до Корсуння для відсічі ворогу // Універсали УГ. С. 434, 435. № 303.

тримці монастирів. Йдучи на зближення з Варшавою або Стамбулом, володар булави прагнув зміцнити майнові права козацтва, виокремити для нього спеціальні «незалежні» регіони, непідпорядковані вищій іноземній владі. Про це зокрема свідчать розроблені ним або за його участі інструкції для українських посланців.

В цілому ж, на думку літописців і більшості вітчизняних істориків, правління П. Дорошенка завершилося не на користь України. Зокрема, він так до кінця і не вирішив статус козацьких земель, а селянське питання взагалі не розглядав, окрім обов'язкового виконання послушенства. А тому Самовидець справедливо зазначив: «И так гетьманство его (П. Дорошенка. – *О. Г.*) скончилось при упадку великом України; а от того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества»¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 122.

Розділ VII.

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЗАКОНОДАВСТВІ Й ПРАКТИЦІ ЗА ПРАВЛІННЯ ДЕМКА МНОГОГРІШНОГО

Специфікою в біографії Дем'яна Гнатовича Многогрішного, очевидно, слід вважати його походження з родини посполитого, найвірогідніше селянина, котра мешкала в м. Короп. Народившись ще до Національної революції*, своїм соціальним походженням він різко різнився від своїх попередників. Навіть ставши гетьманом Лівобережної України в грудні 1668 р. і утримуючи булаву до березня 1672 р., при найменшій нагоді опозиційно налаштовані старшини, як об'язно зазначив В. Борисенко, «кололи йому очі мужицьким походженням»¹⁹⁶. Свій шлях до висот влади в регіоні він пройшов через покаяння та різні старшинські ранги, поступово набуваючи авторитет і повагу. Про його неоднозначні політичні погляди можуть, наприклад, свідчити такі факти: участь у якості чернігівського полковника у протимосковському повстанні 1668 р. і відправлення до царя, вже від свого імені як гетьмана, посланців для перемовин і затвердження міждержавних статей-угод у січні 1669 р.

Від самого початку правління володар булави приділяв велику увагу аграрним питанням на підвладній йому території. В статтях, відправлених ним до царя на затвердження через послів на чолі з генеральним обозним Петром Забілою, зокрема йшлося про таке (19 січня 1669 р.). Насамперед ставилося

* Рік народження та смерті точно невідомі.

¹⁹⁶ Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. Київ, 1995. С. 331.

питання про підтвердження нормативів відповідно до договірних угод монарха з Б. Хмельницьким (п. 2) – щоб ті права та вольності на майбутнє нічим «нарушены не будут». Тим самим скасовувалися б усі попередні статті-угоди, крім Б. Хмельницького. Стосовно маєтностей наданих будь-кому «за услуги» гетьманом чи старшинами государ, лише у разі потреби, мав видавати жалувані грамоти і то тоді, коли в наявності буде відповідний універсал, а «царському величеству бити челом учнут» (п. 9). Отже дещо знижувалася вагомість і прерогатива жалуваних грамот.

На законодавчому рівні заборонялося чинити всілякі побори з козаків на посольські й військові потреби, а перекладалися вони на городову (лівобережну) старшину. «Чтоб царского величества послы и посланники и гонцы во дворех казацких, – зазначено в п. 11, – не становились и подвод у сотников и отаманов и у товарищев войсковых насильством не брали, а чтобы впредь дворы им отводили и подводы давали старшина городовая, а сами б они по полю и по дворам подвод не брали». Очевидно, саме в цьому пункті й проявилася «мужицьке походження» Д. Многогрішного.

Частина забезпечення царської армії могла покладатися на міщан в українських містах. Козаків заборонялося московитим називати «мужиками» та «зрадниками», змушувати ставати їх провідниками в походах (п. 12).

Пункт 14 дещо обмежив сваволю воєвод: «...Воеводы казаків у мешчан дочерей иматъ за себя и домов и земель покупать не велели, а до того времяни такого обычая у них не было». В статтях такі дії воєвод поціновано як порушення попередніх козацьких вольностей. На практиці така заборона помітно обмежувала поземельний обіг між козаками та міщанами.

Фактично цар погодився з більшістю таких положень, принаймні офіційно¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 36–42.

Певні доповнення, уточнення й редакційні виправлення спостерігаються в остаточно сформульованих т. зв. Глухівських статтях, стверджених від імені государя його посланцями кн. Г. Ромодановським, А. Матвєєвим і Г. Богдановим на раді під час обрання Д. Многогрішного гетьманом 6 березня 1669 р. У них віднині передбачалася заборона приймати будь-кого і будь-що в монастирські вотчини, а старим необхідно було зробити описи в спеціальних книгах, зазначити кількість підлеглих мужиків. Виходячи із загальної кремлівської політики щодо обмеження економічного потенціалу духовенства, було прописано: «А с протопопских и поповских маестностей, поборы на козаков иматъ против уложенія козацких маестностей...». Правда, це положення, в силу тодішніх складних суспільно-політичних обставин, реалізувати не судилося. Крім того, статус монастирів у Гетьманщині кардинально різнився від православних обителів у Московії.

Особливі пільги надавалися великим і малим населеним пунктам, які постраждали в ході бойових подій і збройних нападів ворога. «А во льготе в тех поборех быти, — йдеться в статтях, — по городам, и местам, и деревням, которые без остатка пожжены и розорены...» Такі міста, як Переяславль, Ніжин, Любеч, Воронеж, Кролевець і деякі інші отримали певні економічні пільги на десять років, Чернігів і Остер — на сім років, містечка та села — на три роки (п. 4).

Особливо важливим є той факт, що в статтях позитивно розглянуто питання про спадкове володіння козацькими землями, перекресливши при цьому суперечливі й нечітко сформульовані положення І. Виговського та П. Тетері. Про те зокрема з'ясовується в п. 24, затвердженим царем. Власне сам підзаголовок пункту має принципове значення: «О именіях козацких, которые свои власные грунты имеют *вечные* отеческіе, дедичные, купленные, се есть поля, леса, сенные покосы, пруды, мельницы и иные всякіе пожитки». Тобто всі названі види маестностей визнавалися за земельну власність козаків.

Всі вони мали бути за ними збережені й залишатися в сім'ї за будь яких обставин. «А когда случится, что на государеве службе смерть постигнет от неприятеля, или своею смертию умрет, тогда при тех грунтах жена [и] наследие его, чтоб тех добр прямых, после отца своего остальных, по тому ж всем владели». Після смерті чоловіка вдова мала бути захищена від будь-яких образ, поборів, надання підвід тощо, навіть коли вдруге вийде заміж за козака. Проте якщо її новим чоловіком став мужик, то вона підлягала «должности градской», тобто потрапляла в становище залежного посполитого¹⁹⁸.

Отже, виходячи зі змісту названих документів, наміри Д. Многогрішного в сфері поземельних відносин слід поціновувати в цілому позитивно. Особливо це стосується козацької земельної власності та багаторічних пільг на розвиток населених пунктів, постраждалих у ході збройних конфліктів. Певні обмеження монастирів у земельних наданнях не набули реального втілення, як надалі засвідчить документальний матеріал і історичні факти. В порівнянні з міждержавними угодами попередників, у Д. Многогрішного набагато більше і конкретніше розписані положення стосовно аграрних проблем у межах Лівобережної України.

Вартус зазначити, що свою практичну діяльність з надання маєтностей, точніше підтвердження прав на них, він розпочав ще в червні 1668 р. Так, в його універсалі від 28 червня засуджувалися протиправні дії обивателів Менської та Киселівської сотен (Чернігівський полк), які розорали поля та «кгрунти» Максаківського монастиря. І це при тому, що

¹⁹⁸ 1669, март 6. Акт избрания в Глухове Даниила Многогрешного в Запорожские гетманы; 27 договорных статей, заключенных с ним под названием Глуховских, с приложением просительных статей от нежинских и киевских мещан; ответы на оныя и запись, по которой новый гетман с старшинами, козаками и мещанами приведены к присяге на верность России // ПСЗРИ. Т. I. Санкт-Петербург, 1830. С. 804–822. № 447.

Д. Многогрішний видав ігумену обителі Єремії Ширкевичу з братією ще раніше «оборонний лист», а нині мав повторно підтверджувати їхні права «при всех добрах их цале» та непорушно. Прикметним є факт підпису документа в якості полковника чернігівського та «всего Севера гетмана наказного»¹⁹⁹.

Отже, вже тоді Д. Многогрішний тимчасово виконував функції володаря булави Лівобережної України.

В наступному підтвердженні прав йшлося про отримання прибутків з Путивського перевозу в с. Перегувці на потреби Успенської церкви Пресвятої Богородиці, котра зазнала значне спустошення. В документі привертають увагу два факти: по-перше, будучи чернігівським полковником, Д. Многогрішний посилається на попереднє розпорядження щодо перевозу ніжинського полковника Григорія Гуляницького, називаючи того своїм «антецессором»; по-друге, він здійснив цю акцію завдяки «владзою ясне велможного его милости пана гетмана Войск Запорозкого поверною», а тому таке надання могло діяти до «ласки войсковой» «пана гетмана, добродєя». Цікаво й те, що користуючись своїми владними повноваженнями, наказний гетьман «пильно» застерігав стародубського полковника та новгородського сотника, щоб ті не чинили найменших перешкод названій обителі²⁰⁰.

Лише на прикладі цього документа можна констатувати: тогочасні гетьманські законодавчі акти мали велике значення для подальшого розвитку поземельних відносин на території

¹⁹⁹ 1668, червня 28. Чернігів. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав Максаківського монастиря на монастирські маєтності // Універсали УГ. С. 474. № 312. Правда, на відміну від упорядників цієї збірки, наказний гетьман визначив цей документ не універсалом, а «листом», що, звісно, має певне значення.

²⁰⁰ 1668, липня 6. Максаківський монастир. Універсал Дем'яна Многогрішного поспільству Новгород-Сіверського про підтвердження прав на отримання прибутків з Путивського перевозу у селі Перегувці на потреби Успенської церкви Пресвятої Богородиці // Там само. С. 475. № 313.

Наддніпрянщини. Адже на них посилялися навіть царські сановники через сто років. Зокрема, цей універсал брався до уваги під час проведення Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 у зв'язку з ліквідацією інституту гетьманства та створення Другої малоросійської колегії. Згадка про нього мітиться в 139 томі (Стародубський полк) опису²⁰¹. Радянська дослідниця М. Литвиненко навіть виділила в Генеральному описі в окрему групу джерела, що охоплювали період з 1648 р. по 1768 р., а це царські грамоти, гетьманські універсали, купчі тощо²⁰².

Крім названих, Д. Многогрішний до кінця грудня 1668 р. видав також універсали на маєтності: Церкві чудотворця Христово Миколи (Стародубський полк) і Максаківському монастирю (Ніжинський полк); стародубським міщанам на підтвердження магдебурзького права; стародубським полковому обозному та полковому сотнику, чернігівським війту й отаману.

1 січня 1669 р. новобраний, але офіційно ще не затверджений государем, володар булави відправив до Москви генеральних обозного Петра Забілу, осавула Матвія Гвинтівку та суддю Івана Домонтовича «з товаришами» для з'ясування кількох найважливіших суспільно-політичних питань (усього 12 положень). І хоча в них мова не йшла безпосередньо про земельні відносини в Україні, тим не менш гетьман у своєму наказі посланцям зауважив таке: по-перше, щоб вони звернули увагу сюзерена, що царські воєводи і ратні люди замість оборони від ворогів «пущую нам пагубу и изнищаніе» заподіяли,

²⁰¹ Див.: Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // Український історичний журнал. 1960. № 6. С. 131–135; Його ж. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український історичний журнал. 1962. № 2.

²⁰² Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків, 1970. С. 101.

а саме в Переяславі, Ніжині та Чернігові й інших містах «у бедных людей крадежами частыми, пожарами и убойством до смерти, и разными мучительствы людем докучали...» (п. 4); по-друге, кн. Григорій Ромодановський з вояками у Ніжинському, Стародубському та Чернігівському полках захопили «в полон» чоловіків і жінок «великого и малого возраста» й переправили їх у великоросійські міста, де утримують силоміць (п. 12)²⁰³.

Через потужні економічні навантаження на міста в ході конфліктів, Д. Многогрішний намагався якомога вправніше підтримати їхню адміністрацію та міщан. Він традиційно брав їх під свій захист у майновому відношенні, надавав додаткові пільги. Так, 4 січня 1669 р. він звернув увагу наказного чернігівського полковника на особливі обставини щодо жителів Чернігова і видав спеціальний наказ, де зазначив: «... Иж мы углядаючи през несчастливие часы ущербок чернеговскому войту, и всему магистрату з бурмистрами, и з мещани», а тому розпорядився у всьому надавати їм допомогу, заборонив притягати городян до неправомірного послушенства. Безпосередньо останнє стосувалося любецького шляхтича і сотника Сави Унучка. З універсалів попередників Д. Многогрішного, як ми бачили, Сава Унучка користувався у гетьманів значною матеріальною підтримкою, отримував численні пожалування. Проте за новообраного володаря булави його статус погіршився: «А ежелиб през сее писмо наше, – наголосив Д. Многогрішний, – Онучок мел еще до того утручаться, то в. мил. (наказний чернігівський полковник. – *О. Г.*) оному зган тое конечно, абы през сей наш указ иначей не було». Підписано документ таким чином: «Демьян Игнатович гетман Войска его царского пресветлого величества Запорозкого северский»²⁰⁴.

²⁰³ Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 23–27.

²⁰⁴ 1669, січня 4. Сосниця. Наказ Дем'яна Многогрішного чернігівському наказному полковникові про захист прав чернігівського магистрату на послушенство любецьких міщан // Універсали УГ. С. 487–488. № 323.

Визнаючи зверхність московського царя, володар булави, тим не менш, доволі критично та порівняно незалежно ставився до його найвищих посадовців. Так, у випадку з Черніговом, що через війну зазнав «великого знищення», він заборонив російським гінцям, а особливо боярину, смоленському наміснику та київському воєводі Петру Шереметєву брати у городян підводи, корм для коней, а також напої. Через такі побори, на думку Д. Многогрішного, бідні чернігівці могли «врознь» розійтися. Виключення в цьому питанні для московських і українських посланців робилися тільки тоді, коли цього потребували надзвичайні обставини та й то при наявності «таможньої» грамоти государя. Проте і в цьому випадку все мало відбуватися на добровільних засадах, без будь-якого тиску з боку влади. «А сторони корму конского, также овса, – йдеться в іншому універсалі від того ж дня, – що можна, а самим гонцам хлеба, соли без вымыслов, и напитков в тож, не вымышляючи, на том переставали що принисут, чого меет пан полковник наказный постерегати и не допускати своеволе, приказуем»²⁰⁵.

9 березня 1669 р. на підставі жалуваної грамоти царя та універсалу І. Брюховецького, гетьман підтвердив магдебурзьке право м. Погар і закріпив за тамтешнім магістратом у послушенстві посполитих сіл Чауси та Яковлевичи, з млином у с. Савост'яновичі на р. Бойня. При цьому Д. Многогрішний зауважив, що «панове магистратовые» самостійно можуть судити городян, «як в інших городах идет ратушній* порядок»²⁰⁶.

²⁰⁵ 1669, січня 4. Сосниця. Універсал Дем'яна Многогрішного про звільнення Чернігова від надання підвод і кормів // Там само. С. 488. № 324.

* У тогочасних документах нерідко називали магістрати ратушами і навпаки.

²⁰⁶ 1669, березня 9. Глухів. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження місту Погару магдебурзького права та права на села Чауси і Яковлевичі, з млином у селі Савост'яновичах на річці Бойні // Там само. С. 490. № 326.

Того ж дня володар булави надав ще більше пільг міщанам м. Переяслав і волощанам, «знищонним і проч розойшлих». Причому, це питання вважалося настільки важливим, що його обговорили на Генеральній раді в Глухові, а відповідну інформацію передали цареві на затвердження. Гетьман прагнув, щоб означене населення «абы знову до першое своее перфекції (досконалості. – О. Г.) прийти могло». В результаті міщан звільнили на 10 років від всіляких «публічних» і приватних податків і поборів, як от: подимних (від кожної хати) чиншів, дорожніх платежів^{**}, за користування підводами, митних зборів, а також «чопових, капещизне, і вшеляких інших повиностей, кому колвек належачих». Схоже стосувалося і «волощан» жителів волості, але їм пільги було визначено всього на три роки (Переяславська волость). Лише в екстрених випадках, при наявності царської грамоти, посланцям дозволялося брати дві підводи від Переяслава до Києва чи Ніжина, а по волості до десяти²⁰⁷.

Цікавий цей документ ще і тим, що в ньому назване широке коло «народних» поборів, котрі не згадувалися в універсалах попередників Д. Многогрішного. Про деякі з них збереглося дуже мало відомостей у джерелах, натомість маємо лише згадки. Наприклад, чопове, як і шеляжне, визначало податок на право продажу спиртних напоїв²⁰⁸.

Схожого змісту (в багатьох місцях повтори) універсал було оприлюднено 11 березня стосовно населення м. Короп

^{**} Збір за користування землями при переїздах через них.

²⁰⁷ 1669, березня 9. Глухів. Універсал Дем'яна Многогрішного про звільнення міста Переяслава на десять років, а Переяславської волості на три роки, від суспільних та приватних податків, подимних чиншів, дорочних платежів, грошей на підводи та самих підвод, мита на товари, чопових, капещизни та інших повинностей // Там само. С. 495–196. № 331.

²⁰⁸ Корнієнко О. М. Лексикон доби козаччини XVII–XVIII ст. Київ, 2013. С. 187.

та навколишньої волості. Різниця полягала лише в тому, що городянам надавали пільги не на десять, а на п'ять років. Відповідно «на міські витрати» в послушенство приписали села: Райгородок, Лукнове, Журнівка, Риботин, Сохачі з млином на р. Короп. Право на їхнє володіння в різний час підтвердили государ і Б. Хмельницький. Д. Многогрішний вже від себе додав села Рожествене, Кирилівське, Краснопул, Билка²⁰⁹. Тобто інтенсивно йшов процес зростання земельної власності міст, а з нею і підлеглих селян.

Фактично за перший рік свого правління лівобережний гетьман видав містам якщо і не найбільше універсалів за своїх попередників, але вони стали інформативнішими в питаннях поборів з городян і термінах призначених пільг (від трьох до десяти років). Останнє було цілком пов'язане зі збитками чи руйнаціями, котрі зазнали жителі міст і волостей у ході збройних конфліктів. Прикметною ознакою їхнього змісту стало і те, що в них відсутнє низькопоклонництво перед російським вищим сановництвом при всьому визнанні зверхності «его царского пресветлого величества».

Протягом 1669 р. Д. Многогрішний здійснив чимало пожалувань православним обителям. Вони стосувалися як вже добре відомих монастирів у гетьманській поземельній практиці, так і тих що вперше в ній згадуються. Серед них володар булави приділив увагу Рихлівському Микільському (2), Глухівському Петропавлівському (2), Макошинському Покровському (3), Батуринському Панянському, Батуринському Новомлинському Корибутівському, Ніжинському Різдва Пресвятої Богородиці, Батуринському Крупницькому Микільському, Лубенському Мгарському та Максаківському монастирям. Деякі універсали персонально стосувалися духовних осіб, зокрема: чернігівського, новгородського і всього Сівера архієпископа Л. Барановича (2), священників Л. Касперовича (2) та П. Савича.

²⁰⁹ Генеральное следствие о маентностях Нежинского полка 1729–1730 гг. Чернигов, 1901. С. 295–296.

В них йшла мова про підтвердження прав на давні маєтності й надання нових. Географічно поземельні акти охопили Чернігівський, Стародубський, Ніжинський полки і деякі інші місцевості. Так, посилаючись на універсали Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького й інших гетьманів, з якими «узгодилась воля» Д. Многогрішного, архієпископу Л. Барановичу були підтверджені права на колишні землі ксьондзів, єзуїтів, домініканців і польських шляхтичів, що на той час знаходилися у володінні архієпископій Чернігівської та Новгородської з давніх часів²¹⁰. Пожалування військовому капеляну, священику Л. Касперовичу обмежилось лише двома млинами, а священику П. Савичу – підтвердженням прав на с. Топчіївка та млин у ньому²¹¹.

Певний інтерес становить універсал володаря булави стосовно наміру максаківського ігумена оточити свій монастир валом і парканом для захисту від можливих нападників. Причому всі роботи мали виконувати селяни, приписані до обителі. На огороженій території передбачалося також будівництво фортеці. Така оборона, на думку Д. Многогрішного, «от чат неприятельских татарских zostавати могло», а тому похвалив задум, при цьому заборонивши козацькій старшині перешкоджати будь-яким будівельним роботам²¹².

Своє ставлення до порушників земельного законодавства – козаків і посполитих – Д. Многогрішний висловив в

²¹⁰ 1669, березня 9. Глухів. Універсал Дем'яна Многогрішного чернігівському, новгородському і всього Сівера архієпископу Лазарю Барановичу з підтвердженням прав на маєтності та надання млинів на річці Воблі у селі Бобрику Стародубського полку // Універсали УГ. С. 491, 492. № 327.

²¹¹ Там само. С. 504–505. № 341; № 342; С. 509. № 346.

²¹² 1669, липня 1. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного на схвалення наміру максаківського ігумена оточити Максаківський монастир валом і парканом та побудувати на ньому фортецю силами монастирських селян, із заборонаю козацькій старшині перешкоджати цим роботам // Там само. С. 509, 510. № 347.

універсалі від 8 червня 1669 р. стосовно Батуринського Новомлинського Корибутівського монастиря. Зокрема він зазначив, що незважаючи на «охоронні» законодавчі акти своїх попередників і царську грамоту, новомлинські козаки та посполиті чинять шкоди та прикrostі у «кгрунтах, то есть в озерах, станах, отчинах, полях, сеножатах, займащах ... обители святой», а тому наказав не лише суворо карати таких, а ще й відбирати в них маєтки²¹³.

Цей документ цікавий ось чим. По-перше, до його появи в гетьманських універсалах не йшлося про покарання правопорушників у формі відібрання їхніх маєтностей. По-друге, домінуюча частина істориків – аграрників, як правило, під терміном «кгрунти» розуміли переважно окремі зкмельні ділянки, а в даному випадку, згідно роз'ясненню (уточненню) володаря булави, це тогочасне поняття мало набагато ширший зміст. І, по-третє, займанщина (довільна заїмка території) в кінці 60-х років продовжувала діяти як природний законодавчий норматив, що своїм демократизмом різко контрастував із кріпосницькими правилами поведінки в Московії. Повноправними власниками займанщини у другій половині XVII ст., як наголосив В. Борисенко, вважали себе українські козаки та посполиті²¹⁴.

Водночас вартує зауважити, що на той період, навіть маючи на руках підтверджувальний універсал володаря булави на маєтності, православні обителі не завжди могли заборонити селянам, міщанам і козакам користуватися своїми землями, ставками та сіножатами «зо всеми приналежностями». Так, жителі Будиської Слободи, Михайлівки, Наумівки, Турівки та

²¹³ 1669, червня 8. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про захист монастирських маєтностей Батуринського Новомлинського Корибутівського монастиря від новомлинських козаків і посполитих // Там само. С. 506. № 343.

²¹⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986. С. 85.

Чепеліва (Чернігівський полк) орали землі, котрі Троїцький монастир вважав своєю власністю. Такий стан речей тривав майже до кінця XVII ст.²¹⁵

Серед індивідуальних пожалувань Д. Многогрішного за 1669 р. звертає увагу значна кількість універсалів, наданих військовим товаришам здебільшого за заслуги перед військом Запорозьким. Причому право спадкової власності чи тимчасового держання закріплювалося ним і за їхніми вдовами, особливо тоді, коли в наявності були відповідні підтверджувальні документи. Так, 9 березня володар булави підтвердив законність володіння вдови військового товариша Марка Кимбаровича Агафії Євфимівни на с. Береза (Ніжинський полк), млин, ставки та сіножаті, набуті коштом її покійного чоловіка. Жителі села були визначені як «тяглі» (окрім козаків), а тому мусили виконувати послушенство своїй пані, «яко посесорці». На руках Агафії Євфимівни виявились і попередні підтверджувальні документи – жалувана грамота государя та універсал небіжчика І. Брюховецького. При цьому акцію надання маєтностей здійснено, «поглядаючи на значніє его, Марка, который за живота своего в Войску Запорозком осведчал услуги». А тому на захист вдови стали «права войскові»²¹⁶.

Ще більш виразнішим у цьому контексті є гетьманський універсал про підтвердження прав вдови Авдотії (Овдотії) Красненської з її синами Захарієм і Костем Івановичами на маєтності, залишені їм у спадщину козаком Іваном Красненським. У документі чітко визначено ставлення Д. Многогрішного стосовно козацької власності на землю, млини та різні угіддя: «... Іж респектуючи ми на тоє, аби права и волности козацкие без всякого нарушеня в потомніє часи были заховани, яко теж и жони козацкие, з позostalими детми, аби подлуг прав войскових по смерти мужей своих, сидячи на удовим

²¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 139, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

²¹⁶ Генеральное слкдствие о маєтностях Нежинского полка. С. 359. 360.

столцу, при вшеляких добрах своих и мужних спокойное пожите мели...» Правда, далі йде наказ, щоб ніхто в Ніжинському полку, а саме пан полковник, сотник, отаман, вїт чи «кождий с посполитих людей», вдові та її синам не смів чинити найменшої перешкоди «до ласки войсковой»²¹⁷.

Як бачимо, протягом другої половини XVII ст. у аграрній політиці гетьманів України спостерігалось спорадичні «коливання» то в бік юридичного оформлення спадкової земельної власності в козацькому стані (на «потомні часи»), то її скасування і запровадження тимчасового володіння – лише на період військової служби (І. Виговський, П. Тетеря), то ці дві форми дивним чином співнакладалися (Д. Многогрішний). Беззаперечним є і той факт, що на форми володіння землею не могла не впливати нестабільна суспільно-політична обстановка в країні, бо часті зміни володарів булави нерідко призводили до чергового перерозподілу маєтностей або їхнього відвертого захоплення новими представниками влади.

Повертаючись до питання про пожалування військовим товаришам, то серед таких слід назвати в першу чергу Ю. Борковського (2), І. Поручку, С. Кахановського (2), І. Биховця, В. Болдаковського.

Єдиною знаковою фігурою з середовища вищої старшини виявився в 1669 р. лише ніжинський полковник П. Уманець, який отримав підтвердження прав на с. Гремяче у Погарському тракті Стародубського полку, та на прилеглі до нього млини, озера, поля, сіножаті, ліси тощо²¹⁸. Тільки перелік угідь уже може свідчити про високий майновий статус полковника-землевласника та його можливості до збагачення.

²¹⁷ 1669, липня 30. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав за вдовою Авдотією Красненською та її синами Захарієм і Костем Івановичами на залишені після смерті чоловіка млини // Універсали УГ. С. 512, 513. № 349.

²¹⁸ Там само. С. 503, 504. № 340.

У кінці 1669 р. виникла чергова загроза вторгнення кримських татар у союзі з деякими козацькими старшинами на територію Лівобережжя. «Дошло нас во объявленіи..., – застерігав Д. Многогрішний, – что к Дорошенку, или иным тое стороны Днепра (Правобережжя. – О. Г.) властителем, Белгородская орда вышла, которая, чего ей наивысший Боже в замыслах не помози, имеет на сю сторону Днепра скорым обычаем вторгнуты»²¹⁹. А тому він зосередив свою увагу й підпорядкованих йому полків на захисті підвладної йому території.

Проте ця обставина аж ніяк не вплинула на активність володаря булави в сфері поземельних відносин, навпаки, його діяльність стала більш різнобічною та всеосяжнішою. Від початку і до кінця 1670 р. в колі прерогатив гетьмана перебували окрім монастирів, ратуш і магістратів, рядові козаки та їхні вдови, українська шляхта, чисельнішими виявилися й пожалування вищим старшинам. Уже 5 січня було оприлюднено перший універсал року, що надавав право прилуцькій ратуші (магістрату) відбирати доходи з млина у с. Смош, котрий офіційно вважався власністю мірошника Мусія Юхименка. Приводом для «переоформлення» млина на нового господаря стали великі нестатки ратуші та збитки через часті «наїзди» вояків. Стежити за виконанням цього юридично суперечливого розпорядження зобов'язали «вірних людей», призначених міською адміністрацією²²⁰.

Того ж таки дня Д. Многогрішний видав вдові військового товариша М. Фаснка Пелагеї та її дітям універсал, котрий підтвердив їхні спадкові права на «власні добра» та «отчисті» села Пестошки, Торки, Новосілки і Фаєвський обруб (Стародбський полк)²²¹. Цей законодавчий акт черговий раз

²¹⁹ Акты ЮЗР. Т. IX. Санкт-Петербург, 1872. С. 133.

²²⁰ 1670, січня 5. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про надання на прилуцьку ратушу млина Мусія Юхименка, розташованого у селі Смоші // Універсали УГ. С. 521. № 358.

²²¹ Там само. С. 522. № 359.

засвідчив про стабільні наміри володаря булави впроваджувати у життя спадкове козацьке право на землю в незалежності від служби у війську. Така аграрна політика в перспективі могла призвести до формування приватної (буржуазної) земельної власності в середовищі козацтва, якби Катерина II не знищила його як стану спільноту в кінці XVIII ст.²²²

Від початку року Д. Многогрішний чи не найбільшу увагу приділяв православному духовенству. Зокрема, відомому гадяцькому протопопу Григорію Бутовичу він не лише підтвердив його права на села Сари та Крутки з млинами на міській греблі на р. Псел, але й від себе «приворочав» Полошкове озеро, Островерхий ліс з нивою, лукою й сіножатями. А отримав протопоп усе це завдяки його «щоденній праці» у молитвах за царську величність і Військо Запорозьке²²³.

Протягом цього року він видав безпосередньо монастирям 11 універсалів на маєтності. Серед найбільш обдарованих виявилися вже традиційно Лубенський Мгарський (4) і Прилуцький Густинський (2) монастирі. Не поминув гетьман у своїх щедрих наданнях і захисті й київські православні обителі – Михайлівську, Братську, Видубицьку та Пустинно-Миколаївську. Наприклад, у підтвердженні прав Київського Видубицького монастиря на місто Літковичі чітко простежується обмеження довільного користування угіддями городян на користь місцевого духовенства. Адже жителям міста в категоричній формі заборонялося щось робити «в тамошней земле пахарной, в отчинах бортных, в озерах, сеножатях, и во всех кгрунтах,

²²² Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического развития. Киев, 1988.

²²³ 1670, січня 8. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав гадяцького протопопа Григорія Бутовича на села Сари і Крутки та на млин з трьома колами на Гадяцькій міській греблі, на річці Псел, з наданням Полошкового озера, лісу Островершого з нивою і сіножатями належними до лісу // Універсали УГ. С. 523. № 360.

огородах пустовских, при том месте Летковичах находячихся...»²²⁴ Отже навіть вільні, «пустовські» ділянки було проголошено власністю обителі.

Важливою суспільно-політичною інформативністю вирізняється універсал виданий Київському Пустинно-Миколаївському монастирю від 30 червня 1670 р. Окрім підтвердження прав обителі на всі її маєтності для відновлення підпорядкованого їй Пивського монастиря після ворожих розорень та запустіння, в ньому володар булави засудив «междуусобія братерского православного християнського», котре, на його думку, зчинили неприятели задніпровські, тобто правобережна старшинська опозиція, а також татари. Саме їх він звинуватив в українській Руїні. Д. Многогрішний намагався створити такі сприятливі умови, щоб люди повернулися на зруйновані монастирські городища та села для їхньої відбудови та «реставрації». Чи не вперше законодавчий акт зафіксував і описав межі монастирських володінь на той час. Така інформація становить значний історичний інтерес, бо дозволяє простежити формування земельних багатств у однієї зі знакових православних обителей від перших гетьманських надань до 70-х років XVII ст. Ось як володар булави означив ці маєтності: «А то тіє суть городища, селища и кгрунта, Климятин, а ныне ся называет Жовнин, уходы Климятинские, або Жовнинские, около Сулы, Белобережа, Бражная Лука, Домонтовская Лука, Александрово озеро, Старец озеро и инніє озера уступніє и запустніє около тех урочищ, противко (навпроти. — О. Г.) Веремеевки, уходы Чигирин Дубровские, около Сулы и Днепра, аж до Пивов, городище Лопатинци, вишей Лапинец, озеро Золотое Дно, Максимовка, перевоз на Суле, а з Сулы через Днепр до Старой Слободы, давнейших

²²⁴ 1670, березня 25. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав Київського Видубицького монастиря на місто Літковичі, із захистом належних до міста земель від втручання до них козацтва // Там само. С. 530. № 367.

Вороних Луз. Противко Вороних Луз Солонища озеро, там же озеро около монастыра Пивского до Корданки, где упадет у Днепр под Уласовкою, то есть Дед, на листе Белобереже, а по туй стороне Днепра од Крылова озера суть розніе по границу, корорая называется озеро Дубок, всего уходу на семь миль почавши от Белобережа, аж до озера Дубка»²²⁵.

Отже, коли проаналізуємо гетьманські універсали, починаючи від Б. Хмельницького до Д. Многогрішного, то можемо побачити ледь не по роках, як і за яких обставин з'являлися нові володіння Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

Крім вище названих, протягом 1670–1671 рр. Д. Многогрішний здійснював різного виду пожалування (в окремих випадках по кілька разів) Чернігівському Єльському, Макошинському Покровському, Межигірському, Макошинському Микільському та деяким іншим монастирям. А новгородського та усього Сівера архієпископа Лазаря Барановича підтримував у справі заснування Глухівського Преображенського жіночого монастиря з призначенням до нього ігуменею Афанасії Євфимівни. Взявши під свою протекцію Київську Флорівську обитель, гетьман звільнив її від будь-яких податків, а підлеглих їй посполитих від додаткових повинностей. Крім того забезпечив вільні випаси монастирської худоби на деяких ділянках, які намагалися використовувати місцеві козаки²²⁶.

У 1672 р. володар булави не встиг видати жодного універсалу монастирям у зв'язку з припиненням політичної діяльності й втратою влади. Як відомо, в ніч з 12 на 13 березня було здійснено антигетьманський заколот, у результаті якого опозиційні старшини заарештували Д. Многогрішного у Батурині й по-зрадницькому, таємно від Війська відправили до

²²⁵ 1670, червня 30. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав Київського Пустинно-Миколаївського монастиря на опіку над Пивським монастирем та на маєтності, надані для його відновлення // Там само. С. 540, 541. № 379.

²²⁶ Там само. С. 548, 549. № 389, 390.

Москви. «Где того гетмана, – сповіщає Літопис Самовидця, – на Москву припровадивши, давали на питку, тоєст катові до рук пробовати, а як проважено в город, то многіє стрічи были и на оного плівали».²²⁷

Проте, поки такого ще не сталося, гетьман продовжував діяти в межах підвладної йому території, наприклад, підтримував ті міста, містечка та села, які постраждали в ході військових операцій. Так, 17 квітня 1670 р. він офіційно заявив, що бере під свою протекцію жителів містечка Оржиця, а тому заборонив підпорядкованим йому воякам вимагати від тамтешніх жителів стації та всілякі побори. «...Иж видячи мы местечко Оржицу спустошеное и знищеное, – зауважив він, – обывателей тамошних под нашу особливую беремо оборону, од вшеляких тяжаров увольняючи». Під «тяжарами» розумілися військові постой, годівля коней переїжджаючими через міські пасовиська козацьких підрозділів, відбирання возів, натуральні й грошові побори, «шарпанини» та інші «труднощі»²²⁸.

Багаторазово здійснюючи пожалування військовим товаришам гетьман тим самим сприяв формуванню окремого козацького прошарку середніх землевласників. Протягом 1670–1672 рр. він зробив 6 таких надань маєтностей. Серед найбільш помітних представників цієї групи козаків опинилися, наприклад, Михайло Рубець і Михайло Миклашевський, які незабаром створили цілі сімейні клани потужних землевласників і, за висловом історика М. Ткаченка, перших капіталістів²²⁹.

²²⁷ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 113 ; Горобець В. Демко Ігнатович (Многогрішний) // Полководці Війська Запорозького. Київ, 2004. С. 177.

²²⁸ 1670, квітня 17. Батурин. Універсал Дем'яна Многогрішного про взяття під гетьманську протекцію містечка Оржиці, із заборонаю військовим, що переїжджають через містечко, вимагати від міщан стації та інших поборів // Універсали УГ. С. 531, 532. № 368.

²²⁹ Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. 1964. № 1. С. 81.

Набагато частіше, ніж його деякі попередники, Д. Многогрішний обдаровував різними селами, угіддями та млинами старшин вищих за рангом сотника. Причому, нерідким явищем, спільним як для військових товаришів, так і вищої козацької еліти, стали гетьманські пожалування за їхні заслуги у війську найближчих родичів. Зокрема, в універсалі від 24 лютого 1670 р. йшлося про підтвердження прав і надання нових ґрунтів, сіл і слобід не лише заслуженому козаку М. Рубцю, а й його брату Іллі. Це робилося саме тому, що Михайло мав «ширі й давні заслуги» у Війську Запорозькому від самого початку війни. Акція розглядалася як «нагорода тих заслуг». Загалом же мова в документі йшла про близько 20 поселень, які опинилися «у спокійному володінні й держанні» обох братів (Стародубський полк)²³⁰.

Щось схоже спостерігаємо й стосовно брата стародубського полковника Петра Рославця Івана. «... Иж поглядаючи мы, – зазначено в гетьманському універсалі від 12 лютого 1670 р., – на щырие и верные заслуги пана Петра Рославца, ... который за [...] великого государя нашего его царского прес. величества, и за Войско Запорозкое, противко каждых неприятелей наступующих мужне зостановлялся, прето в нагороду тых его прав пану Івану Рославцеву, брату рожиному его, обивателеви почепскому, млин у селе [...] ишови, стоячий на реце Псе, ... до дальней ласки войсковой, на одбирание и спокойное держание сим универсалом надаем»²³¹.

Безпосередньо і полковник П. Рославець отримав 3 універсали про підтвердження прав на збудовані ним млини та греблі, осаджені землі тощо. Також серед вищих посадовців у старшинській адміністрації, котрі отримали надання від

²³⁰ 1670, лютого 24. Батурич. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав військового товариша Михайла Рубця та його рідного брата Іллі на власні (спадкові та надані) ґрунти, села, селища та слободи /// Універсали УГ. С. 527, 528. № 365.

²³¹ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверський літопис. 1998. № 1. С. 87–88.

Д. Многогрішного, значилися: генеральний військовий суддя Іван Домонтович, обозний Стародубського полку Гаврило Дощенко, чернігівський полковник Іван Лисенко та деякі ін.

Чимало універсалів на маєтності володар булави видав панам-шляхтичам. Цікавий «оборонний» законодавчий акт маємо від 21 березня 1670 р. стосовно любецьких шляхтичів, усього 9 осіб, на спадкові володіння, з накладанням їм у обов'язок служити у Війську особисто або «виставляти» замість себе на власні кошти козаків і відповідно їх споряджати. Про підтвердження прав на маєтності любецької шляхти вже йшлося в універсалах попередників Д. Многогрішного, але в них не ставилася категорична умова, що за протекцію й оборону їм довереться у якійсь формі перебувати на військовій службі (чи наймати замість себе козаків). «... Поневаж оная шляхта любецкая, яко од зачатое у войску войны за целост добра посполитого zostавлялася, так и тепер кождій шляхтич з служби своей, хто будет тих кгрунтов уживати, ведлуг стародавнего порядку на добром коню з роштунком военного козака, если не сам, до боку нашего повинен буде выставляти, а которій бы не хотел шляхтич, пожиткуючи оними кгрунтами, военного з служби своей козака до боку нашего висилати албо сам на услугу войсковую виежати, таковій кождій од держання кгрунтов одпадатимет...»²³²

Як бачимо, доволі оригінальний поворот у гетьманському законодавстві стосовно любецької шляхти та її земельної власності, напряду пов'язаної із службою в збройних силах України. І це при тому, що раніше питання так не ставилося, а деякі її представники користувалися значними привілеями у володарів булави, зокрема, сотник любецький Сава Унучка (Унучко) – у І. Виговського, Ю. Хмельницького та І. Брюховецького.

²³² Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. С. 66.

Таким чином, козацьке спадкове землеволодіння за Д. Многогрішного набуло більш міцного юридичного підґрунтя, ніж навіть шляхетське. А зазіхання козаків і посполитих на маєтності монастирів передбачало у формі покарання відібрання їхнього нерухомого майна, насамперед земельних ділянок. За правління володаря бурави помітно активізувалося формування спадкової земельної власності військових товаришів і їхніх вдів, як одного з прошарків середньої заможності козацтва. Дещо нетиповим у діяльності Д. Многогрішного слід розглядати відібрання млинів у їхніх власників для того, щоб передати доходи з них до скарбниці магістратів (ратуш), які зазнали збитків у ході збройних конфліктів. Конкретний випадок із любецькою шляхтою певною мірою нагадав становище осіб, які в XV–XVII ст. знаходилися на державній службі за походженням («по отечеству»), а безпосередньо в другій половині XVII ст. захищали південні кордони Слобідської та Лівобережної України, брали участь у збройних конфліктах проти Речі Посполитої й Османської імперії. Джерела визначили їх як «служилі люди». На початку XVIII ст. цей термін зник.

Розділ VIII.

ВІД «МАЛОДІЯЛЬНОГО» МИХАЙЛА ХАНЕНКА ДО «ПРОВІДНОГО АГРАРНИКА» ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

Єдиним володарем булави, який не привніс нічого нового в розвиток аграрних відносин протягом свого чотирьохрічного правління був Михайло Ханенко. Адже він не видав жодного універсалу стосовно власності чи землеволодіння в Україні. Суспільно-політичні погляди Михайла Степановича Ханенка (бл. 1620–1680) формувалися в родині заможного козацького старшини пропольської орієнтації. Його батько Степан заслуги набув ще на початку XVII ст., коли вправно діяв у війську Петра Сагайдачного. Будучи уманським полковником (1660–1669) М. Ханенко підтримував політичну та збройну боротьбу Ю. Хмельницького й П. Тетері. Перехід П. Дорошенка на бік Туреччини зумовив уряд Речі Посполитої призначити його гетьманом Правобережної України. Отримавши булаву, бунчук і печатку в кінці 1670 р. він пристав на бік польсько-шляхетської влади на умовах дещо змінених Гадяцьких статей. Його правління тривало до того часу, поки він не опинився після кількох поразок у скрутному становищі й добровільно не здався «на милість» лівобережному гетьманові Іванові Самойловичу. 19 березня 1674 р. він склав булаву і бунчук на Переяславській раді й присягнув на вірність московському государю. Своє життя, як і багато гетьманів, він завершив трагічно. В кінці 70-х років його фактично безпідставно звинуватили в зносінах з Польщею, ув'язнили в Батурині, після чого він помер у 1680 р.²³³

²³³ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ, 2004. С. 104–118.

На гетьманське правління (1672–1687) вихідця з сім'ї священика на Житомирщині Івана Самойловича припало продовження опозиційної діяльності старшин московсько-польській злуці за рахунок поневолення українців. Він був прибічником поліпшення стосунків між урядами Московщини, Кримського ханату та Туреччини доти, поки остання в кінці 70-х рр. не зумовила «великий згін» (спустошення Правобережної України та переселення з неї людності на Лівобережжя). Виступав він і проти «вічного миру» Москви та Варшави 1686 р., що остаточно поділив Україну по Дніпру та втягнув Гетьманщину у війну проти Османської імперії²³⁴.

В період обрання І. Самойловича на раді гетьманом і затвердження т. зв. Конотопських статей за участі царських посланців кн. Г. Ромодоновського, І. Ржевського та А. Ташликова 17 червня 1672 р. земельні питання в Україні практично не піднімалися. Єдине, що було зазначено в новій угоді так це порушення одного з положень Андрусівського договору 1667 р. про не заселення українцями в Мстиславському воєводстві, в повітах Мозирському та Речицькому земель по березі р. Сож. А тому було вирішено їх звідти переселити. «И буде королевскаго величества в стороне тех местех, – йдеться в п. 5 статей, – великаго государя, его царскаго величества подданные малороссійские жители по реку Сож заехали, и с тех мест тем людям уступить, и впредь королевскаго величества земель и всяких угодий вновь не заежать, и никаких задоров и зацепок не чинить, а жить королевскаго величества с людьми спокойно». При цьому вартує зазначити, що ці землі українці опанували й облаштували власним господарством за Д. Многогрішного, проживши на них три роки²³⁵.

²³⁴ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // *Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej*. Warszawa, 1994.

²³⁵ 1672, июня 17. Акт избрания, между Путивлем и Конотопом в Козацкой Дуброве, в Запорожские гетьманы Ивана Самойловича, подтвердившего прежние договоры и вновь постановившего 10 статей, названных Конотопскими; с приложением крестоприводной записи гетмана и всего Запорожскаго войска и жалованных ему грамот // *ПСЗРИ*. Т. I. С. 888–896. № 519.

Практичну ж діяльність І. Самойлович розпочав 21 червня 1672 р., підтвердивши права ніжинського пречистинського священика П. Савича на «спокійне держання» с. Топчіївка та млин у ньому. Того ж дня він підтвердив статус Стародуба на магдебурзькому праві й закріпив за тамтешнім «товариством» млини під містом на р. Бабинка; в с. Газуки, на р. Вабля; в с. Шаршовицьке на р. Росуха (Русави); в с. Артешки і с. Вистриків. Також були здійснені надання сіл Кустичі й Сергіївка та звільнення міщан від сплати торгового мита. Проте пільги «магдебурзькі», призначені володарем булави, дещо різнилися від «класичних» і його попередників. По-перше, хоча доходи з порівняно численних млинів мали йти на різні потреби міста, але з них повинні були утримуватися військові та поважні посланці від гетьмана. По-друге, згідно універсалу, панове стародубські війт і майстратові могли селами Кустичі і Сергіївка «на свій оборочати пожиток»²³⁶. Тобто одночасно задовольнялися деякі економічні потреби Війська Запорозького та міської адміністрації на чолі з війтом.

Лише за третю декаду першого місяця правління гетьман видав універсали: на численні маєтності Чернігівському Єлецькому Успенському, Макошинському Покровському та Макошинському Микільському монастирям; ченцям Максаківського монастиря на дозвіл будувати мури навколо обителі; два універсали грецьким купцям на пільги в торгівлі та право судитися власним судом. Дозволивши монастирям «спокійне уживання» та «пожиткування» за рахунок наданих їм млинів, ставків, станів, перевозів, «кгрунтів», полів, сіножатей, лісів і «іншої акценції», водночас йшлося про те, що вони звільнялися від будь-яких військових «тяжарів», постойв, стацій, надання підвід тощо²³⁷.

²³⁶ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис, 1998. № 1. С. 88.

²³⁷ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. Чернигов, 1901. С. 159, 160; Універсали УГ. С. 626, 627. № 420.

27 червня 1672 р. ігумен Максаківського монастиря Єремій Ширкевич звернувся до володаря булави з проханням дозволити територію навколо обителі, і навіть трохи ширше, оточити валом і парканом, щоб не тільки монахи, а й місцеве населення могло ховатися «в фортеці» від вторгнення «неприятелей Христа Господня татарського». З цього приводу І. Самойлович зауважив: «Прето видячи реч потребную и барзо вигодную, пилно жадаючи, приказуем, абы так пан полковник нежинскій, яко и черниговскій, и все старшее и меньшее тых полков товариство в обварованню* и в фортификованю помененной обители святой и найменшою неважилися быти перешкодою, селяном монастирским и иным, до монастира належачим селам на роботу не збороняли виходити». А далі він наголосив: «Селяном зас всем суворо приказуем, абы не были спречными до тоее работы»²³⁸.

Правда, складається враження, що «розумні й слухні розмови» щодо будівництва фортифікаційних споруд навколо обителі були лише своєрідним «заграванням» з гетьманом, адже вони продовжували тривати, як побачимо ділі, і в наступні роки, причому безрезультатно. Крім того, для реалізації цієї «барзо вигідної» пропозиції з метою захисту місцевого населення від збройних нападів ворогів примушувалося те ж саме підлегле «товариство», тобто посполиті, котрі «прислушались» монастирю.

Про надзвичайну активність І. Самойловича у сфері надання прав на маєтності й різні пільги свідчать такі дані. З липня до кінця грудня 1672 р. він видав універсали: 17 монастирям, 2 священикам, 4 старшинам, 6 військовим товаришам, 5 магістратам і міщанам, 2 козацьким вдовам. Усього виходить 36 і це лише за шість місяців.

* Тут: оберігати, охороняти.

²³⁸ 1672, червня 27. Батурин. Універсал Івана Самойловича про дозвіл ченцям Максаківського монастиря укріпити монастир оборонними мурами // Універсали УГ. С. 627, 628. № 421.

Серед монастирів «типові» пожалування в першу чергу отримали Лубенський Мгарський, Батуринський Крупицький Микільський, Батуринський Бобриківський Воздвиженський, Київський Братський, Микошинський Покровський та деякі інші. Окремі законодавчі акти містять важливі відомості з історії православних обителей, зазначають про їхнє матеріальне становище. Так, у одному з них йдеться про те, що Чернігівський Єлецький Успенський монастир здавна приймав християн, але в період Руїни зазнав великих втрат і вже кілька років потребує відновлення, на що вже звертали увагу і попередники І. Самойловича, надавали йому допомогу. «... Доносим до ведомости, – йдеться в універсалі від 22 червня 1672 р. – иж з немалым то православных християн приходило жалем, кгда от давних часов через неприятеля Креста святого Елецкий Черниговский Успенія Пресвятой Богородици зруйнованный и пустующій стоял, для чого антецесорове милостию Божію и Пресвятой Богородици, будучи побужденіе для ради спасенія своего, якобы месце святое реставроват могли...»²³⁹

Як відомо, саме така обставина спонукала різних володарів булави жалувати цій обителі все нові й нові села та угіддя.

Схожий підхід гетьмана спостерігаємо і стосовно Макошинського Микільського монастиря, коли він слідом за царськими охоронними грамотами обдаровував його двома млинами, чотирма озерами, перевозом та звільнив від військових податків і повинностей через зuboжіння й нестатки²⁴⁰.

²³⁹ Генеральное следствие о маестностях Неженского полка. С. 159.

²⁴⁰ 1672, червня 24. Батурин. Універсал Івана Самойловича про підтвердження прав Макошинського Микільського монастиря на млини на Сосницькій греблі, на млин – вешняк у селі Верба, на Змітненські Сохачівські, Риботинські і Конятинські озера, на перевіз на річці Десні у Макошині та про звільнення монастиря від військових податків і повинностей // Універсали УГ. С. 626, 627. № 420.

Як і його попередники він погрожував суворим покаранням усім тим, хто зазіхатиме на землі обителі.

Незважаючи на всі попередні «оборонні» універсали від військових переходів і різних наїздів посланців, жителі міст продовжували страждати, особливо прилеглих до прикордоння. В найтиповішій ситуації за таких обставин раз через раз опинялися, наприклад, кияни. Так, 10 липня 1672 р. І. Самойлович зауважив «всему старшему и меншому тогож полку (Київського. – О. Г.) товариству, з особна теж войсковым людем, мимоездом, проездом и купами идучим, так конно, яко и пешо, также от боку нашего, яко и от рознос войсковое старшины высланным, любо теж и в частных своих справах», що через них і їхніх «незносных тяжаров» городяни зазнають «немалое знищенье» та «до остатнего убозства приходят». Тому володар булави київських міщан узяв в особливу протекцію та оборону, звільнивши при цьому від «витягання збитних кормів», напоїв, а в першу чергу від неналежних «поклонів» (давання хабарів), поставок чобіт, шапок, панчо, пасків тощо²⁴¹.

Як бачимо, в гетьманському законодавчому акті на офіційному рівні, незважаючи ні на яку магдебургію, існували всілякі зловживання стосовно киян. Причому чинили їх, всупереч усім попереднім захистам і протекціям володарів булави, як цивільні особи, так і військові з старшинами.

На третій день після появи цього документа І. Самойлович видав універсал про підтвердження прав Чернігова і урядовців магістрата на володіння селами Петрушин, Свин, Киселівка, Березянка та Хмельниця з різними угіддями та млинами, щоб городяни «могли до першой фортуни своих перфекцій прийти». Проте був один нюанс: якщо киян звільняли від поборів без усяких обумовлень, то жителів Чернігова могли притягти до них у разі крайньої потреби – «хиба би

²⁴¹ Акты ЗР. Т. V. Санкт-Петербург, 1853. С. 128, 129.

барзо нужна потреба мела бити»²⁴². Що в свою чергу, привідкривало щілину для чергових правопорушень і «тяжарів» у звичних формах: військових постоїв, стацій, ночівель, годівлі коней та надання підвід. Зрозуміло, такі зловживання могли поширюватися і на жителів сіл, приписаних до міста.

До кінця стає не зрозумілою вмотивованість і послідовність дій гетьмана, коли жителів Ніжина, котрі перебували в схожій ситуації з киянами та чернігівцями, він звільнив лише від стацій, причому тільки на один рік: «...Увольняемо всех од мала до велика поменених жителей нежинских од даня стації сегодочное»²⁴³. Хоча зрозуміло, що за один рік становище тамтешніх городян не могло змінитися на краще, бо збройні конфлікти тривали й надалі.

Як свідчать пожалування І. Самойловича козакам, військовим товаришам, а також їхнім вдовам, гетьман продовжував політику в цьому питанні Д. Многогрішного, спрямовану на зміцнення та розширення в них земельної власності, що ґрунтувалася на правах спадковості. Особлива увага приділялася чоловікам, які загинули в боях на службі Війську Запорозькому, але при цьому встигли отримати підтверджувальні документи на свої маєтності від володаря булави чи государя. Тоді, як правило, не виникало проблем у спадкуванні угідь загиблого його вдовою та дітьми. За типовий приклад може слугувати універсал, виданий вдові загиблого військового товариша Марка Хвая (Фая) Тетяні від 10 липня 1672 р. «Стосуючися мы до великого государя нашего...», –

²⁴² 1672, липня 13. Батурин. Універсал Івана Самойловича про підтвердження права міста Чернігова та урядовців магістрату на села Петрушин, Свин, Киселівка, Березянка та Хмельниця, на перевіз через річку Десну, на озера, млини та інші міські володіння // Універсали УГ. С. 644, 645. № 438.

²⁴³ Морозов О. Гетьманські універсали. З архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату // Київська старовина. 1995. № 2. С. 12, 13.

йдеться в документі, – грамоти небожчику славное памяти Маркови Хваеви, товаришови войсковому, на его отчину, то ест пустошки, названние Торки, Новоселки, на обруб, от веков Хваевскій прозиваемій, иж Хваеви належачий, яко дедизна и отчизна, з млинами, деревом бортним, з кгрунтами и всеми, як собе меет, пренадлежностями, наданное, а по смерти его, яко близшим, жоне власной, Татьяне Хваевой з потомками належачое... позволили держати, и яко своїм власним владати...»²⁴⁴

Як бачимо, геройська служба у війську дозволяла козаку, в даному випадку, не лише утримувати в своїх руках маєтності, набувати нові, а й передавати їх у спадщину.

Схожий універсал отримала й вдова Катерина Грязна на села Ладинка та Янівка, що знаходилися відповідно в Слабинській і Полковій сотнях Чернігівського полку.

Серед «обдарованих» високопосадовців-старшин у 1672 р. виявилася лише одна особа: вже знайомий з пожалувань попередніх гетьманів генеральний осавул Іван Лисенко.

Наступного року діяльність володаря булави в сфері поземельних відносин помітно знизила свою активність, більше ніж удвічі, через чергове ускладнення суспільно-політичної та військової обстановки як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. Безпосередньо ним здійснено 17 пожалувань: 10 монастирям і священикам, 2 військовим товаришам і стільки ж старшинам, 3 містам і магістратам (Київ, Борзна, Прилуки).

В 1674 р. сталися деякі кардинальні зміни в політико-адміністративному становищі України, котрі зумовили вирішення деяких аграрних питань. Зокрема, на початку року активізувалася збройна боротьба військ І. Самойловича та

²⁴⁴ 1672, липня 10. Батурин. Універсал Івана Самойловича про підтвердження прав Тетяни Хваєвої на спадкові маєтності загиблого чоловіка Марка Хвая – на Торки, Новосілки, Хваєвський обруб з млинами, бортними деревами та усім іншим до нього належним // Універсали УГ. С. 640. № 433.

царського уряду за землі на правому березі Дніпра, поступово вона проникла в глиб регіону і розширювалася. 29 січня гетьман повідомив ніжинській старшині: «...Одлеглими українськими городами ку Днепру ишлисмо, в правде лучше би на Черкасы просто сюди за Днепр, але мусилисмо под теперешний зимний час [...] ров тут круг покладать, бо трудно было войска, а звласти лучше тяжари военние през поля провадити»²⁴⁵.

Того ж року було здійснено збройний похід московсько-українських (лівобережних козаків) армій на Правобережжя, в результаті якого Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Могилівський, Паволоцький, Уманський, Черкаський і Чигиринські полки* возз'єдналися з Лівобережжям, а І. Самойловича проголосили гетьманом України обох берегів Дніпра. За тих обставин виникла офіційна потреба в укладанні нових договірних статей між царським урядом і гетьманом, при підтримці вже старшин обох регіонів. Що і було реалізовано в Переяславі 17 березня, з одночасною присягою на вірність государю правобережної старшини.

Крім інших важливих суспільно-політичних домовленостей у Переяславських статтях розглянуто і деякі питання стосовно земельної власності й землеволодіння. Зокрема, п. 12 передбачав відібрання спадкових маєтностей (вотчин) в скоївших державний злочин. На офіційному рівні заборонялося можновладцям чинити жителям «малоросійських» міст, містечок і сіл всілякі здирства та образи, а у запорожців брати стації й різний одяг, наприклад, кожухи, котрі користувалися широким попитом серед українців (п. 13). Позитивно було вирішено питання про козацькі «грунти вечные, отцовские и

²⁴⁵ Модзалевський В. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. Чернигов, 1887. С. 42, 43.

* Окремі полки мали по кілька назв, або змінювали їх протягом другої половини XVII ст.

дедовские, купленные и иные всякия пожитки», як то було раніше, наприклад, за Д. Многогрішного. «А когда кому (з козаків. – *О. Г.*) на его государеве службе смерть случится от неприятеля, – йдеться в п. 14, – или своею смертию умрет, чтоб женам их и детям, потому ж всем владеть. А если бы козак заслуженный мел померти, тогда чтоб жена его по смерти вольна была от всяких обид, се есть, становищами, поборами, подводами не отягчали всякая старшина войсковая, потамест, доколе замуж пойдет. Если за козака, то вольность будет имети, а если за мужика, то будет подлежать должности (послушенству. – *О. Г.*) градской». Пункт 15 зафіксував взаємини українців з вояками Московії: «Когда войско царскаго величества пойдет против неприятелей, и чтоб они в украинных городех в козацких дворех не становились. А становились бы у мещан, и вольностей козацких не отримали, и мужиками и изменниками их не называли и в проводники их не мали»²⁴⁶.

Як бачимо, Переяславські статті в черговий раз увібрали в себе й закріпили все те позитивне, не більше і не менше, що виробило гетьманське законодавство, починаючи з Б. Хмельницького. А останнє положення (п. 15) залишалось актуальним для українських козаків аж до кінця існування Гетьманщини, адже ставлення до них царських вояків було незмінним – хамська поведінка, образи в маловартості й зрадливості государю, незважаючи на ніякі заборони Москви цього не робити.

В кінці 70-х рр. загострилася проблема навколо запустілих земель Правобережжя, куди уряд і можновладці Речі Посполитої почали активно заманювати населення з Лівобережжя,

²⁴⁶ 1674, марта 17. Акт приведения той стороны Днепра десяти козацких полков (Черкасского, Каневского, Белоцерковского, Корсунского, Браславского, Уманского, Калницкого, Подольского, Паволочского и Торговицкого) полковников, старшин и всех жителей в вечное России подданство, избрание в Переяславе Ивана Самойловича гетманом обоих сторон Днепра, постановление с ним 20 статей и клятвенная его запись в верности Российскому Престолу // ПСЗРИ. Т. I. С. 968–977. № 573.

щоб воно поновило народногосподарське життя краю, зрозуміло, вже у вигляді як підданих Корони. І. Самойлович звернувся 10 травня 1682 р. до військової старшини, керівництва міст і усього поспільства з категоричною заборонаю переселятися на Правобережжя, щоб раптом люди його регіменту не опинилися на службі в поляків. Він докладно роз'яснив ситуацію, що склалася і пояснив свою позицію так: «...Поляки, древніе козакам и благочестивой вере нашей неприятеле, чрез многие прошлые лета, многими своими кознями и враждебствы спустошивши и весьма выгубивши тогобочную Украину Малороссійскую, милую отчизну нашу, тепер знову стараются населити оную сегобочными из рейменту нашего людьми. И для того, так в реймент наш, яко и на Низ, до Сечи Запорожской, скрытным способом, позасылавши свои листы и универсалы, перевабляют и заохочают людей наших и войско низовое на житье в тогобочную опустелую Украину, а особливо на затыги военные, обманчиво обещаючи им... великие свои респекты и вольности давные, а особливо, товариству затыжному великую поступаючи плату»²⁴⁷.

Саме за таких не простих умов, обтяжених військовими проблемами, володар булави спромігся видати протягом 1682 р. 12 поземельних актів старшинам, монастирям, прилуцькому магістрату та ін., але найбільше духовенству.

Протягом усього свого правління, аж поки в липні 1687 р. І. Самойловича не звинуватили в зрадницьких діях проти царського уряду, заарештували та заслали до Сибіру в м. Тобольськ, де він і помер, гетьман продовжував відстоювати свої концептуальні засади стосовно земельної власності й землеволодіння на підвладній йому території. Це засвідчили видані ним близько 200 універсалів, що безпосередньо стосувалися маєтностей монастирів, окремих представників духовенства, козаків, старшин, сільських і міських громад. Навіть останній його законодавчий акт від 2 березня 1687 р., виданий у Батурині,

²⁴⁷ Акты ЗР. Т. V. С. 166.

стосувався «оборони» угідь Мгарської Лубенської обителі. Спромігшись об'єднати території Лівобережжя та Правобережжя і ставши володарем обох сторін Дніпра, причому офіційно визнаним, він прагнув усіма силами утримати свої позиції, але доля розпорядилася інакше. Чітко означивши власні засади стосовно спадкової земельної власності, він зовсім не розглядав долю маєтностей наданих «до ласки військової», тоб-то в тимчасове держання. Зокрема, куди вони надходили, наприклад, після їхнього господаря. Втім така позиція була притаманна всім його попередникам. А, як відомо з першоджерел, вони могли переходити з рук в руки, причому власників різного соціального та майнового статусу, назавжди лишатися в сфері інтересів якоїсь впливової родини, або ж відходили до Скарбу Війська Запорозького. На падінні І. Самойловича та його родини, крім суспільно-політичних і військових причин, позначилися й особисті вади характеру володаря булави. Ось як про це писав літописець Самовидець: гетьман «зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою. А у церкві нігди не йшол дари брати, але священник до него ношовал, также и сини его чинили... А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті – так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, затыговал людей кормленієм, – барзо на людей трудность великая била от великих вимислов – не могл насититися скарбами»²⁴⁸.

²⁴⁸ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 144–145.

Розділ IX. ТРАДИЦІЙНІСТЬ І НОВІ ВІЯННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА МАЗЕПИ

Міждержавний договір Війська Запорозького з Московією від 25 липня (4 серпня) 1687 р., ухвалений козацькою радою в селищі Коломак при посиленому оточенні царських стрільців і рейтарів, юридично затвердив на гетьманському ранзі Івана Мазепу і певною мірою створив підґрунття для його аграрної політики²⁴⁹. Найважливішими пунктами в даному контексті були такі. На відміну статей-угод, проголошених у Переяславі 1654 р., у новому договорі вже відверто заявлено, що пожалування маестностей і угідь великими государями є недоторканими, навіть для гетьманів. Перевага надавалася царським грамотам: «... И кому дани будут их государские жалованние грамоты и тем жалованным грамотам теми мельницами и деревнями владети неприменно. А гетману тих грамот у них не отнимат и их государского милостивого указу не нарушивать» (п. 4). Стосовно козацьких «власних кґрунтів» підтверджені королівські привілеї й нормативні положення Б. Хмельницького. У пункті 15 чітко розписано статус таких земель і чим він конкретно різниться від селянського землеволодіння. «В имениах козацких, которіе свой власніе кґрунта имеют *вечніе отческіе* и дедизние купленніе, се ест поля, сенніе покоси, пруди, мельници и инныя всякія пожитки тогда и о том смирено их царскаго пресветлаго величества гетман и старшина и войско просят, чтоб товариство войсковое совершенно при прямых кґрунтах и пожитках были сохранени, а когда на службе великих госу-

²⁴⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1830. С. 867–881. № 1254.

дарей смерть постигнет от неприятеля, или своею смертию умрет, тогда при тех кгрунтах, жена и наследіе его и чтоб жили добрами примыми по тому ж всем владеть...».

Як бачимо, тут, як і в деяких універсалах попередніх володарів булави, окремо виділено право на маєтності родини козака, котрий міг загинути в бою проти ворога на службі царської величності. Зберігалися козацькі привілеї за вдовою та спадкоємцями померлого вояка. Насамперед, це проявлялося у звільненні від виконання повинностей. Так могло тривати до того, поки жінка не виходила заміж за селянина чи городянина. В такому випадку її зобов'язували долучатися до загальної «должности градской», тобто до відробіткової та натуральної ренти. За дотриманням і за захистом козацьких прав і вольностей мала дбати місцева старшина, навіть у тому разі, коли якесь поселення з селянами та козаками передавалися у власність монастирям.

Пунктом 18 підтверджувалися всі попередні права на володіння київських і ніжинських міщан.

Окремим положенням, на прохання новообраного володаря булави та старшин, великі государі наказали поділити маєтності колишнього гетьмана Івана Самойловича та його дітей на дві частини: одну віддати до Військового скарбу, а іншу – до царської казни (п. 21). Сам факт відібрання маєтків у родини Самойловичів, причому з частиною затверджених їй у «вічні часи» й «спокійне» володіння, зайвий раз підтверджує ієрархічний, умовний, а не приватновласницький характер набуття землі й нерухомого майна. Одним з перших, хто отримав пожалування від І. Мазепи, стали ті значні пани-старшини, котрі особисто підтримали його під час сумнівної, відповідно до законності, елекції²⁵⁰. Зокрема таке сталося з

²⁵⁰ Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. Київ, 1994. С. 385–402; Дмітрієнко М., Ясь О. Проблема формування критеріїв історичної особистості гетьмана Івана Мазепи в історичних концепціях істориків-державників // Гетьман Мазепа та його доба. Тези наук. Конференції (До 285-річчя від дня смерті). Київ, 1995. С. 8–11.

полтавським полковим обозним Прокопом Левенцем. Тільки-но І. Мазепа своїм універсалом від 25 липня 1687 р. у таборі під Коломаком оголосив про обрання його гетьманом, як 27 липня там же надав названому старшині с. Мильці в Полтавському полку «на потомные часы». Свій вчинок володар булави пояснив так: «... Вступивши мы на уряд гетманства, маючи в респекте (увазі. – *О. Г.*) нашом и в повазе годнии в войску праи и заслуги пана Прокопа Левенця, ... за слушност быти уважилисмо явним знаком оказати ласку нашу, ... надаемо ему село Милци в ключу Полтавском лежащее за всеми належностями до него пришлошаючими из Хухринским двором по Мачоский мост...»²⁵¹

В документі є кілька прикметних моментів. По-перше, пожалування було здійснено не лише за попередні «заслуги» обозного, а й із сподіванням на них у майбутньому. По-друге, якщо надання раніше в гетьманських універсалах здійснювалося частіше від імені Війська Запорозького («ласки військової»), то в даному випадку з персональної «ласки» володаря булави. Цікавим є і той факт, що орендування мосту («мостове») залишалось поза компетенції П. Левенця, а тому платня за проїзд могла дістатися іншій особі.

Полишивши військовий табір біля Коломака, володар булави подався до Гадяча, потім відвідав Ромни і нарешті опинився в Батурині. Перебуваючи у цих містах, він у серпні неабияк активізував владну роздачу маєтностей старшинам і знатним козакам, очевидно, відчуваючи в багатьох з свого оточення невдоволення з приводу його розправи над родиною Самойловичів. Йому потрібно було задобрювати прихильників

²⁵¹ 1687, липня 25. Табір під Коломаком. Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом // Універсали Івана Мазепи 1687–1709 (далі: Універсали І. М.). Київ–Львів. 2002. С. 69, 70. № 3; 1687, липня 27. Табір біля Коломака. Універсал Івана Мазепи полтавському полковому обозному Прокопові Левенцю на село Мильці // Там само. С. 70. № 4.

попереднього гетьмана. Так, універсалом від 7 серпня 1687 р. І. Мазепа пожалував колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському с. Кочерги та Зазірки, сл. Новосілки, гуту та кілька млинів. Знову ж таки акт було здійснено за «слухність» старшини і він став «явним знаком» ласки до нього з боку володаря булави. Посполиті всіх населених пунктів зобов'язувалися до виконання «належного послушенства», а доходи з гуті і млинів повністю передавалися в руки їхнього господаря²⁵². Цікавим у документі є той факт, що підписав його гетьман «рукою власною», а засвідчив Стефан Миклашевський*. У кінці XVII – на початку XVIII ст. не без протекції І. Мазепи зформувався цілий клан великих землевласників Миклашевських, які опанували Стародубщину, а незабаром і Глухівщину²⁵³. Причому М. Миклашевський перед тим дістав свої маєтності у Д. Многогрішного та І. Самойловича.

Враховуючи «невинуватість» проти себе, володар булави в особисту «оборону» взяв пана Захарія Івановича, щоб той у Кролевецькій сотні Ніжинського полку «в дому своєму жил и хуторами своїми власними, где колвек слухним правом набитими владел безпечне...» До його маєтностей нікому з старшин, «черні» та посполитих не дозволялося втручатися, а особливо кролевецьким обивателям²⁵⁴.

Прикметна ситуація склалася навколо представників роду Лісницьких, які в кінці XVII – на початку XVIII ст. широко користувалися монаршою прихильністю. Як правило,

²⁵² 1687, серпня 7. Гадяч. Універсал Івана Мазепи колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському на село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млини // Там само. С. 71, 72. № 6.

* Цілком ймовірно, родич старшини.

²⁵³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 3. Миклашевские. 4. Свечки // Киевская старина. 1882. № 8. С. 243–258; Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 3. Киев, 1912. С. 475–478.

²⁵⁴ 1687, серпня 10. Гадяч. Оборонний універсал Івана Мазепи Захарію Івановичу // Універсали І. М. С. 72. № 7.

пожалування просувалося по ієрархічному зростанню: від якогось старшини до гетьмана, а далі «остаточно» закріплювалося «високою» рукою сюзерена. Однак у даному випадку спостерігався зворотній процес. Гетьман зауважив: «... Иж склоняючися ми грамоте монаршой царского пресветлаго величества, которая дана есть за вернія служби пану Данилу Лесницкому, значному войсковому товаришу, на целую греблю зо всеми млинами Шишацкую аби з оних всякие пожитки отбирал и владел нимы по своей воле сим нашим подтверждаем универсалом, а тут же и села в том же уезде Шишанском лежащие, именно Матяшовку и Милюски, которых онъ здавна заживал...»²⁵⁵ Вартує звернути увагу, що в документі майнова цінність греблі з млинами домінує над вагомістю сіл з їхнім посполитим населенням. Очевидно, це через те, що функціонування млинів швидше давали доходи (здебільше грошима чи натурою), чим підневільна праця селян.

Взагалі-то логіка таких пожалувань у даному випадку з боку царя та володаря булави не зовсім зрозуміла до кінця. Адже батько Данила – Григорій Софонович Лісницький (Лесницький) був миргородським полковником майже 10 років з невеликими перервами, генеральним суддею і одночасно наказним гетьманом (1657), а головне вважався найпалкішим прибічником І. Виговського та брав участь у складанні Гадяцького (1658) і Чуднівського (1660) договорів з Польщею. Отже виходить: син прихильника гетьмана-«зрадника» отримав великі, як на той час, маєтності²⁵⁶. Очевидно, для цього треба було неабияк персонально проявити себе на службі государя й у Війську Запорозькому, завоювати їхню довіру.

²⁵⁵ 1687, серпня 19. Ромни. Універсал Івана Мазепи значному військовому товаришеві Данилові Лісницкому на Шишацьку греблю з млинами та села Матяшівка і Милюшки // Там само. С. 73. № 8.

²⁵⁶ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 12. Афендики. 13. Левенцы, 14. Лесницкие // Киевская старина. 1886. № 7. С. 443–455.

Нерідко І. Мазепа проявляв «повагу» та наділяв маєтностями з посполитими «в послушенство» панів, від яких сподівався на підтримку й вірну службу в майбутньому. Наприклад, це стосувалося Павла Гудовича та надання (підтвердження прав) йому на с. Івантенки (Стародубський полк, Погарський ключ). Гетьман писав в універсалі: «... Іж маючи ми респект на пана Павла Гудовича яко до услуг войскових способного, заховеуем при нем село Івантенки..., позволивши ему з того села людей (яких он владел прежде) звиклое в потребах своих подданское отбирати послушенство...»²⁵⁷

Вартує зазначити: не дуже майновий пан П. Гудович хоча і перебував у фаворі володаря булави, але лише через десять років заслужив офіційну посаду сотника в Бакланській сотні Стародубського полку (1697–1700).

Під гетьманську охорону, «поглядаючи на заслуги в Войску Запорозком», бралися не тільки окремі порівняно дрібні козацькі персони, а й їхні поодинокі будинки²⁵⁸. Очевидно в цьому вчинку слід розглядати бажання І. Мазепи охопити якомога більше людей своєю «ласкою» заради розширення кола його прихильників. Тим більше, що це йому з матеріального боку нічого не коштувало.

В перший рік правління стало прикметним те, що володар булави звернув увагу на людину «тихої», спокійної вдачі, з поміркованими політичними поглядами – чернігівського полкового писаря Івана Скоропадського. Перший, вже традиційно відзначивши заслуги полкового старшини у війську, обдарував того селами Вихвостів і Боровиця, котрі знаходилися в Седневському ключі, а також сл. «на старому селищі» Дроздовиця.

²⁵⁷ 1687, серпня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи панові Павлові Гудовичу на село Івантенки, що в Погарському ключі // Універсали І. М. С. 74. № 9.

²⁵⁸ 1687, серпня 25. Батурин. Універсал Івана Мазепи про взяття під гетьманську охорону військового товариша Тимоша Пиковця // Там само. С. 74, 75. № 10.

Причому останню «осадив»* на р. Смяч особисто І. Скоропадський поблизу свого млина, перед тим вже купленого в попереднього господаря. Всі означені маєтності закріплювалися за полковим старшиною, як спадкова («зуполне держаніє и владеніє») власність. Тамтешні війти з посполитими зобов'язувалися на його користь виконувати «повинност и послушенство звиклое»²⁵⁹.

Як бачимо, терміни «держаніє и владеніє» накладаються один на одного, й посилюються визначенням «зуполне». Очевидно, це може свідчити про певну невизначеність у застосуванні деякої термінології стосовно форм власності на землю того періоду. Лише в період правління Анни Іванівни (1730–1740) Сенат вирішив розібратися в цьому питанні, а тому звернувся в Генеральну військову канцелярію за відповідним роз'ясненням. І отримав таку відповідь: у гетьманських універсалах пожалування «в спокойное и беспрепятственное владение» – значить «вічне»; «до ласки войсковой» – до указу; «на вспарье дому – на вспоможение, до некоторого времени, а не вечно ж»²⁶⁰. Проте, все це, як бачимо, було доволі умовно.

Показовим прикладом пожалувань у тимчасове володіння і водночас нечіткості визначеності в поземельних гетьманських актах може слугувати універсал вдові прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросинії від 29 серпня 1687 р. У документі зазначено, що поважаючи «верные и pracowитые в Войску Запорозком услуги и жалуючи розляня крови невинной» пана

* Тобто: зайняв вільну ділянку і заселив.

²⁵⁹ 1687, серпня 25. Батурич. Універсал Івана Мазепи писареві Черніговського полку Іванові Скоропадському на села Вихвостів і Боровиця та слобідку Дроздовиця, осажену біля його млина в “зуполне” володіння // Там само. С. 75. № 11.

²⁶⁰ Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения: Краткий исторический очерк малорусского землевладения. Вып. 2. Пермь, 1895. С. 15.

Л. Горленка, його колишній дружині Єфросинії надається «до ласки нашей войсковой» і для «домовых своих потреб» с. Ольшане (Прилуцький полк). У тимчасовому володінні й одночасно «в держаню» маєтність опинилася у вдови, незважаючи на наявність у неї жалуваної грамоти покійного государя Олексія Михайловича. При цьому, звісно, царське пожалування аж ніяк не могло надавати право на маєтність «до ласки войсковой», а лише як на спадкову власність²⁶¹. Як відомо з першоджерел, Л. Горленко за різних політичних і військових умов багато разів призначався і зміщувався з рангу прилуцького полковника (1659, 1661–1662, 1664–1684, 1672–1677, 1678, 1680–1687). Царським указом у 1665 р. персонально отримав дворянство. 1687 р. його стратили козаки, невдоволені результатом Кримського походу. Цілком імовірно, що події, пов'язані з І. Самойловичем, вплинули на ставлення І. Мазепи до його родини.

Гетьман видавав універсали на маєтності «до ласки войсковой» навіть тоді, коли їхні господарі вже мали документи на них від його попередників відповідного змісту²⁶².

Універсал значному військовому товаришу Іванові Ломиковському на тимчасове володіння с. Верба з усіма «приналежностями» (Понорницька сотня Чернігівського полку) та прибутки з млинів мав дещо інше формулювання, але фактично не змінював суті умов їхнього надбання: «на wsparте щоденных господарских его расходов». А видано документ не лише за «верные и зычливые в Войску» заслуги при попередніх гетьманах, а й з надією, щоб старшина «в неотменной и овшем щораз большей находывался зычливости». Водночас

²⁶¹ 1687, серпня 29. Батурин. Універсал Івана Мазепи дружині покійного прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросинії на село Ольшане // Універсали І. М. С. 76. № 12.

²⁶² 1687, вересня 6. Батурин. Універсал Івана Мазепи глухівському сотникові Василеві Ялоцькому на село Банківське з усіма приналежностями “до ласки войсковой” // Там само. С. 78. № 15.

один млин і хутір, за який І. Ломиковський, заплатив 1 тис. золотих польських до Військового скарбу, були передані йому та його спадкоємцям у «вечное заживанье»²⁶³.

Інколи обтяжливі господарські, причому різнобічні, справи змушували володаря булави відволікатися від важливих питань державної ваги й вникати у дріб'язкові взаємини та суперечки окремих осіб. Наприклад, лише 11 вересня 1687 р. він видав п'ять таких універсалів. В одному з них, зокрема, йшлося про дозвіл сосницькому військовому товаришеві Омелянові Денисовичу молотити у збудованому ним млині. На перший погляд справа виглядала доволі простою. Козак за власний рахунок і своєю працею на р. Убідь насипав греблю та збудував млин. Коли будівництво завершилося, колишній чернігівський полковник Григорій Самойлович заборонив господарю молоти зерно. Тому знадобилося гетьманське втручання, «жеби в оном млине пущена била робота належитая»²⁶⁴. Такий дозвіл мав діяти до «ласки войсковой». Вочевидь, рішення було прийняте під впливом негативного ставлення володаря булави до родини свого попередника. Цілком вірогідно: якби замість Григорія Самойловича це зробив інший полковник – прихильник гетьмана, справа могла б вирішитися і не на користь господаря, навіть незважаючи на те, що той був «козаком щире в войску працюющим».

Доводилось І. Мазепі вирішувати і більш складні поземельні справи, котрі були пов'язані з спадковими процедурами. Так, Марія Уманець успадкувала після смерті свого першого чоловіка протопопа Демяна с. Студенок (Глухівщина) з млином, на володіння якими мала жалувану грамоту

²⁶³ 1687, вересня 10. Батурин Універсал Івана Мазепи значному військовому товаришеві Іванові Ломиковському на село Верба з усіма приналежностями і прибутки з млинів // Там само. С. 79. № 16.

²⁶⁴ 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи сосницькому військовому товаришеві Омелянові Денисовичу про дозвіл молоти у збудованому ним млині // Там само. С. 82. № 19.

від царя Олексія Михайловича. Від свого другого покійного чоловіка комонного (кінного) полковника Якова Павловського їй у спадок дісталася с. Сліпорід (Глухівщина) також з млином, придбані шляхом купівлі й затверджені гетьманом І. Самойловичем. Маючи на руках всі законні документи на маєтності, вдова тим не менш звернулася на їхнє підтвердження ще й до Мазепи. Той, враховуючи факт наявності в М. Павлов-ської двох синів, які «могут в пришлій час (тобто на випадок бойових дій) до військових прислуг бити згодними» затвердив за сім'єю всі названі «належитости» та дозволив ними «владети и всякое послушенство обиклое от людей тяглих отбирати»²⁶⁵.

Як бачимо з документа, обидва сина від різних батьків та їхня мати мали рівні права на успадковані маєтності. Прикметним є також і той факт, що не вперше володар булави в своєму універсалі не називає свого попередника на ім'я, а визначає як «бувшого гетмана».

Водночас І. Мазепа запровадив практику відкупів «прадідівських» угідь, які в різний час були продані спадкоємцям. За таких обставин колишні власники новим господарям, правда, за їхньої згоди, повертали витрачені ними кошти. При цьому враховувався статус того, хто хотів повернути втрачені маєтності, його заслуги у Війську Запорозькому та потенційні можливості для подальшої служби²⁶⁶.

Масово роздаючи універсали старшині на володіння млинами та іншими підприємствами, володар булави лише деяких

²⁶⁵ 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи Марії Уманець по першому чоловікові і Павловській – по другому та її синам від обох чоловіків на села Студенок і Сліпорід з млинами // Там само. С. 83, 84. № 21.

²⁶⁶ 1687, вересня 12. Батурин. Універсал Івана Мазепи військовому канцеляристові Саві Шабельниченкові на право відкупити прадідівські гаї і комонному полковникові Іллі Новицькому на куплену греблю в Сенчанський сотні на річці Сулі // Там само. С. 84, 85. № 22.

з них, особливо наближених, звільняв від сплати загально узаконених податків²⁶⁷.

Зрозуміло й те, що найбільш обдарованими з волі І. Мазепи ставали ті особи, котрі займали найвищі ранги в гетьманській адміністрації. При цьому він часто зауважував, що посівши уряд володаря булави, пожалування здійснюється «з воле всемогущаго Бога», за «заслуги хвалебнії в делах рицарских здавна» та «слушност». Саме про це йшлося в універсалі на підтвердження численними «яко давними, так и вновь наданними селами и их угодіями і пожитками», генеральному обозному Василю Борковському. Зокрема мова йшла про 5 сіл з озерами, сіножатями, полями, млинами, греблею, «кгрунтами» та іншими угіддями, що розташовувалися в Сосницькій і Городницькій сотнях Чернігівського полку. Серед названих маестностей значилося чимало «свежо наданых», на котрі поширювалося право власності на «потомніе часи» та з примусом, щоб «посполство в тих селах мешкаючи отдавали ему послушенство»²⁶⁸.

На той час одним з «традиційних» і поширених привернень селян у послушенство старшинами залишалося «осаджування». Тобто така практика передбачала спочатку заняття вільної землі можновладцем, потім «запрошення» людей оселитися на ній за різними пільгами (скажімо, звільнення на кілька років від повинностей) і, нарешті, прилучення до всіляких форм ренти²⁶⁹. За правління І. Мазепи все виразнішим

²⁶⁷ 1687, вересня 27. Батурин. Універсал Івана Мазепи новосанжарівському сотникові Якову Мелешенку про увільнення його млина від оподаткування // Там само. С. 88. № 26.

²⁶⁸ 1687, жовтня 5. Батурин. Універсал Івана Мазепи генеральному обозному Василеві Борковському на села Орлівку та Овдіївку з млинами, панським двором і Брусилів з перевозом через річку Снов // Там само. С. 92, 93. № 31.

²⁶⁹ 1687, жовтня 5. Батурин. Універсал Івана Мазепи військовому товаришеві Опанасові Зінченку про “послушенство” людей, що поселилися на його землі // Там само, С. 94. № 33.

ставало усвідомлення старшинською адміністрацією того факту, що переселення на такі слободи посполитих завдавало шкоди «старим» володінням, адже вони втрачали робочі руки безпосередніх виробників.

Інколи володар булави відходив від встановлених ним же правил, змінював гнів на милість і навпаки. Таке сталося, наприклад, у відношенні Марії Сулими – вдови стародубського полковника Семена Самойловича. Загалом переслідуючи родину гетьмана І. Самойловича, І. Мазепа, тим не менш зглянувся «на осиротелість з детми недорослими» М. Сулими (Сулимовни Сименової) і «респектував» села Грим'яче, Семенівка з млинами та всіма угоддями. Проте, незважаючи на перебування у вдови маєтностей на правах спадкової власності, володар булави, дещо переіначив їхній статус, і визначив новий: «до подальшої войскової ласки» та «до царського указу». В даному випадку бачимо, з одного боку, – бажання піти на зустріч і матеріально підтримати опальну сім'ю, з іншого боку, – дещо самому застерегтися і «прикритися» догідливим «до царського указу»²⁷⁰.

Для 1687 р. маємо лише один дозвіл «пресветлейших и державнейших великих государей и великой государине благоверной царевни и великой княжни», а також володаря булави на будівництво на «оброчний земли» греблі та млина (Глухівська сотня Ніжинського полку)²⁷¹. Цілком очевидно, що в Гетьманщині на той час «оброчне» землеволодіння ще не набуло поширення. Тим більше стає дивним долучення до справи царських персон і гетьмана якогось пересічного стародубця М. Леонтієва.

²⁷⁰ 1687, жовтня 17. Батурин. Універсал Івана Мазепи вдові Марії Сулими на села Грим'яче, Семенівку з млинами і всіма угоддями // Там само. С. 100. № 40.

²⁷¹ 1687, грудня 8. Батурин. Універсал Івана Мазепи старобудцєві Михайлові Леонтієву на право зайняти греблю на річці і побудувати млин // Там само. С. 107, 108. № 49.

Аналізуючи «козацькі» поземельні акти І. Мазепи за перший рік його правління, кидається у вічі кілька прикметних обставин: по-перше, з метою приваблення прихильників ним масово роздавалися маєтності з т. зв. фонду «вільних військових», або відчужених у родини І. Самойловича та його прибічників. Причому, надавалися вони різними категоріям (рангів) старшин і військових товаришів: полтавському полковому обозному, колишньому військовому осавулові, писареві Чернігівського полку, глухівському сотникові, комонному полковникові, хорунжому, генеральному обозному, значковому товаришеві та знатному військовому товаришеві. По-друге, володар булави зберігав нормативи спадковості для козацьких вдів і дітей, вироблені в своїй основі його попередниками. По-третє, було особливо посилено механізм перерозподілу земельних багатств відповідно розмежування старшин різних рангів на «своїх» і «чужих» прихильників. Практика широкої періодичної видачі підтверджувальних універсалів на права старшин, зумовлювала ще більшу їхню залежність від волі й «ласки» особисто гетьмана. По-четверте, в наданнях володаря булави досить часто відігравала роль персональна «слушність» (лояльність) до його особи того, кого жалували. Що не так яскраво проявлялося в універсалах його попередників.

Впровадження в практику таких основних засад аграрної політики стосовно козацької верхівки тривало фактично до кінця правління І. Мазепи. Стосовно цього виду маєтностей І. Бутич навів важливі кількості щорічні показники. Так, козацькій старшині було видано відповідних універсалів по рокам: 1688 р. – 10; 1689 р. – 12; 1690 р. – 6; 1691 р. – 4; 1692 р. – 2; 1693 р. – 2; 1694 р. – 2; 1695 р. – 4; 1696 р. – 4; 1697 р. – 1; 1698 р. – 1; 1699 р. – 4; 1700 р. – 1; 1703 р. – 3; 1704 р. – 5; 1705 р. – 5; 1706 р. – 6; 1707 р. – 2; за 1708 р. – 4²⁷².

Наведені дані свідчать: по-перше, найбільше універсалів було видано протягом перших чотирьох років правління, коли

²⁷² Бутич І. Вступ // Універсали І. М. С. 25.

гетьман особливо потребував підтримки козацької верхівки; по-друге, найменше законодавчих актів оприлюднено напередодні й на початку Північної війни (1700–1721); по-третє, за їхньою чисельністю важко простежити закономірність і системність видачі.

Політика володаря булави в аграрному секторі старшини особливо яскраво продемонструвала як можна роздачу землі використовувати для збільшення прихильників у досягненні власних інтересів.

Прикметною особливістю в старшинській земельній власності стала активізація формування рангових маєтностей, як системи платні за службу в органах влади. Їхнє кількісне збільшення, як свідчать джерела, відбувалося головним чином за рахунок вільних військових посполитих, а також зубожілих рядових козаків, які становили постійні громади в окремих населених пунктах. Характерним прикладом слід вважати доволі не просту історію с. Перевід (Прилуцький полк), котре на початку XVIII ст. завдяки І. Мазепи оформилося маєтком «на уряд полковництва». «Генеральне слідство про маєтності Прилуцького полку» таким чином зафіксувало цей процес: «... После держави полской і по спустошению татарами [його територія. – *О. Г.*] лежала... впусе, а била под видением сотни полковой Прилуцкой*, а в ратуши Прилуцкой во владении не била, понеже на тоє і крепостей жадних не имеет, и когда там населились люде, в той час досталось во владение Обидовскому, полковнику Нежинскому, а по нем жене его по уневерсалу Дмитрия Горленка, полковника Прилуцкого, і уневерсалу Мазепином. А по змене Мазепиной покойній Лукян Жураковскій, полковник же Нежинский, тим же селом по грамоте монаршой владел. А по нем Жураковском нежинский полковник Толстой оним селом владел, тож по грамоте монаршой»²⁷³.

* Тобто: вільною військовою.

²⁷³ Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка 1729–1730 гг. Киев, 1896. С. 11.

Отже виходило таке: маєтність у вигляді рангового володіння формувалася з відома й підтримки гетьмана та за участі монарха.

Те ж джерело містить схожу інформацію стосовно с. Талалаївка, що «здавна войсковое било і до сотне Красноколядинской надлежало, которое всякую по определениям прежним отдавало для служителей войсковых належитость (тобто: допомагало українським збройним силам? – *О. Г.*), а за Мазепи гетьмана, як в поход войсковій ходили, то после похода за заслуги войсковие надано било на уряд сотникове Красноколядинскому, Тимофею Андреевичу, которій владел тим селом до измертвия по универсалу гетмана Мазепи»²⁷⁴.

Продовжували набувати рангові маєтності й гетьмани. Так, с. Курінь Ніжинського полку «от гетмана Многогрешного, за всех гетманов... било в поданстве на гетманов», тобто призначалось «на булаву»²⁷⁵.

Одним з найпомітніших законодавчих актів став універсал 1701 р. сотнику С. Афанасієвичу, котрий затвердив за селянами с. Смоляж (Вертіївська сотня, Ніжинський полк) обов'язкове виконання двох днів «роботизн» (панщини) на тиждень²⁷⁶. І хоча ця акція мала локальне значення, вона зафіксувала певну тенденцію щодо зростання відробіткової ренти.

Одним із пріоритетних напрямів у поземельній політиці І. Мазепи, як і його попередників, стало підтвердження (інколи зміна) давніх прав і привілеїв міст, охорона їхньої власності, зокрема угідь. Однак спостерігалися й помітні нюанси. Наприклад, набуло більших обертів намагання старшинської адміністрації, вцілому козацтва, обмежити прерогативи магдебургії, перебрати на себе управління містами, адже не всі

²⁷⁴ Там же. С. 21.

²⁷⁵ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. 1. Чернигов, 1901. С. 53.

²⁷⁶ Там же. С. 169.

городяни користувалися однаковими правилами. При цьому слід надати справедливість у цьому питанні І. Мазепі, який своїми універсалами за такими містам, як Київ, Ніжин, Переяслав і Чернігів, відстоював, правда, з окремими змінами, їхні давні статуси на ґрунті самоуправління та привілейованості. Ним найчастіше зводилися нанівець спроби козацької верхівки насаджувати зверхність в управлінні магістратів і ратуш.

Зокрема, вже 11 вересня 1687 р. володар булави запевнив чиновників київського магістрату, що городяни отримають підтвердження всіх давніх прав. Гетьман саме перебував у своїй резиденції – Батурині, коли до нього звернувся вїт міста Києва Іван Бикович, який від імені міщан поскаржився про втрату значних «стародавніх» своїх прав і вольностей, неможливість «заживати» їх, як було раніше. А тому прохач порушив клопотання про гетьманську допомогу й оборону. У відповідь І. Мазепа пообіцяв про «супліку» пам'ятати, а у вільний час і розглянути її на раді з старшиною. При цьому зобов'язався повідомити про справу і монарха²⁷⁷.

В даному випадку складається враження про непевність володаря булави при вирішенні нагальних питань, що, очевидно, було пов'язано, принаймні та той час, із сумнівним і не всіма прийнятим обранням нового гетьмана. А саме на цьому етапі, згідно з попередніми правилами, мали переглядатися: рівень оподаткування городян і обсяг їхніх повинностей, взаємовідносини з можновладцями, розташування (чи заборона) постів царських військ і вельмож, прерогативи набуття або відчуження приміських ділянок тощо.

В мазепинському універсалі бачимо і прикметну відмінність від актів Б. Хмельницького становища Києва. Якщо останній визначив його як «нашу» (українську) столицю

²⁷⁷ 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи київському магістрату з запевненням, що тамтешнім жителям будуть підтверджені всі давні права // Універсали І. М. С. 80. № 17.

Русі, то у І. Мазепи виходило місто «их царского пресветлого величества». Б. Хмельницький наполягав, щоб у столиці не було «жадных становиск, ночлегов и попасов» з боку вельмож і військових, а новообраний гетьман звелів: «... Абы завше як мещане з ремесльниками, под меским правом будучими, сторожу и всякое послушенство городови належное отбывают». Більше того, у виконанні повинностей на місто І. Мазепа прирівняв не просто городян, а саме міщан до монастирських підданих. Таку акцію він пояснив тим, що місто є прикордонним, а тому постійно існує загроза нападу ворога²⁷⁸.

Отже, перебування Києва на давньому «мескому праву» перестало повністю відповідати магдебурзьким нормам. І це при тому, що відомо близько 40 універсалів І. Мазепи, котрі так чи інакше регламентують («захишають») статус Києва.

Дещо іншого змісту універсал видав гетьман жителям м. Стародуб, хоча це місто, як і Київ, однаково мали користуватися магдебурзьким правом. Насамперед, він принципово зазначив, що статус городян не так давно підтвердив жалуваною грамотою Олексій Михайлович, чого не можна «касувати». Схоже вчинили і гетьманські попередники. А тому І. Мазепа дозволив магістрату продовжувати збирати доходи з п'яти млинів, розміщених у різних місцях Стародубського полку. Отримані кошти передбачалося витратити на міські потреби. Однак на практиці вони призначалися значною мірою «войтове стародубовському зо всеме майстратовими (чиновниками. – *О. Г.*) для их домового wsparтя». На відміну від поспо-

²⁷⁸ Порівн.: 1652, червня 8 (18). Під Кам'янець-Подільським. Універсал Богдана Хмельницького про захист міста Києва від військових переходів і постоїв // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1998. С. 128. № 59; 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи київському війтові про обов'язок людей, що живуть у монастирях і монастирських дворах, відбувати сторожеву й інші міські повинності нарівні з міщанами // Універсали І. М. С. 81. № 18.

литих у Києві та навколо нього, до виконання послушенства для Стародубу мали притягатися тяглі люди сіл Куртичі та Сергіївка²⁷⁹.

В універсалі міщанам і війту м. Прилуки від 20 жовтня 1687 р. спостерігається типове для другої половини XVII ст. зміщення понять «ратуша» та «магістрат», бо нерідко їх отожднювали та застосовували одночасно. Так, у документі зазначалося, що право на збирання доходів з млинів на користь *магістратової скарбниці* закріплено давніми пожалуваннями, а тому І. Мазепа, «*уважаючи ратуша тамошеного*» часті витрати та «приходов оскудность», дозволив спеціально призначеним особам продовжувати таке робити. При цьому категорично заборонялося заподіювати найменшу перешкоду війтові й усім прилуцьким міщанам. А видано універсал було для «лепшой певности»²⁸⁰.

Водночас володар булави виступив захисником «меских прав» навіть від найвищих посадовців у своєму правлінні. Наприклад, він звільнив цехових робітників Чернігова від незаконного «послушенства» на полковника Якова Лизогуба й знову підпорядкував міській адміністрації, під владу якої додав нові земельні володіння (1687)²⁸¹.

Для правління І. Мазепи прикметною рисою стало особливо швидке зростання монастирської земельної власності, зміцнення господарства та будівництво церков. Поступово збільшуючи площі оранок, монастирі активно підпорядковували нових безпосередніх виробників. Гіпотетично можна припустити, що гетьманський універсал старшині С. Афанасієвичу про

²⁷⁹ 1687, жовтня 5. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження магдебурзького права Стародубу і надання йому сіл Куртичі та Сергіївка і п'яти млинів // Там само. С. 91, 92. № 30.

²⁸⁰ 1687, жовтня 20. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькій ратуші про збирання доходів з млина, що в селі Смоші, до міської скарбниці // Там само. С. 101. № 41.

²⁸¹ Бутич І. Назв. праця. С. 34.

встановлення дводенної панщини на тиждень дав привід деяким вищим духовним особам схоже чинити і в монастирських маєтностях. Так, чернігівський архієпископ І. Максимович у розпорядженні селянам сл. Льгівка Чернігівського полку наказав після закінчення «слободних» років «катедре дела и послугы отбувати два дня в тиждень без всяких поборов»²⁸². Як у випадку з старшиною, так і у випадку з архієпископом, встановлення дводенної панщини стало новим явищем на початку XVIII ст. Правда, універсал зобов'язував старшинських посполитих надавати ще й натуральний оброк – ½ осьмачки* вівса на рік від кожної наявної у господаря голови робочої худоби, а розпорядження І. Максимовича передбачало лише відробіткову ренту.

Ще один показовий факт: пожалування монастирям і духовним особам відбувалися, незважаючи на те що в Московії постановили, відповідно законодавству, не надавати їм нових маєтностей. Всупереч царським настановам, уже з 1 серпня 1687 р. володар булави розпочав діяти в цьому напрямі. Перше надання припало на долю «господина» отця Лазаря Будкевича – ігумена Полтавського Хрестоздвиженського монастиря, заснованого 1650 р. При цьому кидається у вічі оглядка І. Мазепи на можливу реакцію з боку Москви та українського населення, насамперед, козацтва. Адже він наголошує: така акція не порушує нічийних прав, а зроблена «з воле всеправующего Бога и по указу монаршом их царского пресветлого величества, также всего Войска Запорожского zgodними голосами». Безпосередньо ігумену та його братії передавалося в «послушания», без «всякой отмови и упору», жителі с. Петрівка²⁸³.

²⁸² Цит. за: Історія селянства Української РСР: У 2 т. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Київ, 1967. С. 222.

* 1 осьмачка (= 256 кг.) = 2 чверті = 4 українських четверика = 16 російських четвериків.

²⁸³ 1687, серпня 1. Табір над Шкловкою. Універсал Івана Мазепи Полтавському монастиреві про «послушенство» жителів села Петрівка // Універсали І. М. С. 71. № 5.

При цьому викликає певний сумнів наявність спеціального царського указу й рішення Війська Запорозького*.

Рівно через місяць, щоб забезпечити спокійне «домове» життя колишнього глухівського протопопа, отця Василя Борзаківського, володар булави взяв під особисту охорону його маєтності – фольварки та млини, «жебы до них нехто до ласки нашей дела не мел»²⁸⁴.

11 вересня І. Мазепа видав підтверджуючий універсал ніжинському протопопові Павлові Пучковському на с. Топчіївка з млином (Олісівська сотня Ніжинського полку) і дозволив відбирати послушенство з тамтешніх селян. У заслугу духовній персоні було поставлено постійні служби в церкві за монарше здоров'я та гідність усього християнства. Вирішення справи полегшила наявність грамоти государя та відповідних універсалів попередніх гетьманів, які засвідчили маєтність і млин у власності протопопа²⁸⁵. Швидше за все П. Пучковський таким актом намагався виявити прихильність володаря булави до себе, адже і без нового документа ніхто не посмів би нехтувати царською жалуваною грамотою.

Принциповим за своєю суттю слід вважати гетьманський універсал отцю ігумену Авксентію Якимовичу і всім «законникам» Густинського Прилуцького монастиря. Документ

* Принаймні за І. Самойловича жителі с. Петрівка належали обителі на правах до “ласки войсковой” без рішення “усього” Війська Запорозького та царської грамоти. Вони виконували “грошову повинност” у розмірі 200 золотих грошей, але відмовлялися возити до храму дрова та сіно з поля. Значилися як “тяглі люди” // Див. Універсали УГ. С. 736. № 541; С. 796. № 609.

²⁸⁴ 1687, вересня 1. Батурин. Універсал Івана Мазепи колишньому глухівському протопопові Василеві Борзаківському про взяття під охорону його маєтності // Там само. С. 77. № 13.

²⁸⁵ 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи ніжинському протопопові Павлові Пучковському на село Топчіївку з власним млином, що в Олісівській сотні, і з дозволом відбирати з посполитих послушенство // Там само. С. 82, 83. № 20.

цікавий тим, що в ньому при пожалуванні обителі с. Дейманівка з млинами додається ще й дозвіл з тамтешніх кількох приватних млинів «вшеляких розмірових (очевидно: пропорційних. — *О. Г.*) и приходячих пожитков з козацького ведлуг волностей козацких половину, а з мужицкого двох частей заживати». Тобто оплата (податок) за молоття зерна для селян була вдвічі більшою за козацьку. І це при тому, щоб «козаки в том селе мешкающие при своих козацких волностях ненарушне зоставали»²⁸⁶. Майже водночас володар булави зобов'язав мешканців сіл Боршня, Дідівці, Харитонівка, Васьківці та Сокиринці гатити для названого монастиря греблі, бо то є їхня давня повинність²⁸⁷.

Особливо активно серед монастирів заснуванням слобід і їхнім заселенням займався Глухівський Петропавлівський монастир у Ніжинському полку. В 1687 р. його ігумен Сильвестр Климкевич з братією мав у своєму розпорядженні «для уставичной в молитвах щоденных хвалы Божой и для вспартия всегдашних расходов монастырских» села Хлопкове та Боничани, а осаджених «деревень» на своїх «кгрунтах» аж 6: Ховзівка, Будища, Везонка, Мацкове, Черневе та Ротівка. При них у власності монастиря значились перевіз Мутинський і кілька млинів. Причому, лише на перші два села малися відповідні підтверджувальні документи на право власності, видані попередніми гетьманами. 11 жовтня І. Мазепа видав універсал, котрий закріпив за ігуменом і братією «в держаню» всі названі маєтності, а з жителів дозволив збирати всі «пожитки». Водночас війтів з громадами зобов'язав віддавати

²⁸⁶ 1687, жовтня 9. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві на село Дейманівку і млини // Там само. С. 97, 98. № 37.

²⁸⁷ 1687, жовтня 10. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві про зобов'язання жителів сіл Боршня, Дідівці, Харитонівка, Васьківці і Сокиринці гатити монастирські греблі // Там само. С. 98, 99. № 38.

обителі належне послушення. Тобто, законодавчий акт офіційно узаконив утробіття маєтностей, а з ними й статків у монастиря. Більше того, порівняно вільні громади змусив відбувати поземельну ренту²⁸⁸.

Схоже сталося з громадою й війтом с. Новосілки (Стародубський полк), згідно з гетьманським універсалом священникові церкви св. Миколая Романові Ракушці від 21 жовтня того ж року. А заслуга того полягала в тому, що він за государя й володаря булави «при безкровних оферах» відправляв молитви²⁸⁹.

До кінця 1687 р. володар булави продовжував обдаровувати монастирі в уже виробленій «стандартизованій» формі як до «ласки войсковой», так і в «спокійне» володіння. Крім названих, лише протягом кінці жовтня та грудня він пожалував численні маєтності Батуринському жіночому, Гадяцькому Красногирському, Макошинському Покровському жіночому, Кам'янському Успенському, Ніжинському, Лубенському Мгарському, Макошинському Миколаївському, Чернігівському Єлецькому монастирям, а також окремим священникам. Серед них виділимо Київський Печерський монастир, де ігуменею біла мати гетьмана Мазепи – Марія (у чернецтві Марія Магдалина, вроджена Мокієвська). В даному випадку, надані маєтності мали свою історію походження, що й зафіксував з Військової канцелярії «виразний» універсал, підписаний гетьманом «рукою власною». Безпосередньо в документі прописано таке: «...Превелебной ей милости госпоже Магдалине Марии Мазепиной, игуменій того монастыра паней матце і добродееце нашей и сестрам ее и по них будучим законницам старинного их маєтностью селом Подгорцами владети со всеми

²⁸⁸ 1687, жовтня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи Глухівському Петропавлівському монастиреві на села Холопкове, Боничани та осаджені слободи Ховзівка, Будища, Везонка, Майкове, Черневе і Ротівка // Там само. С. 99. № 39.

²⁸⁹ 1687, жовтня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи Романові Ракушці на село Новосілки // Там само. С. 101, 102. № 42.

приналежитостямы, якія оноє з давних часов маєм, якое маєт положене в уезде Кіевском на Кіевской Дніпра стороне, з которое то маєтности, яко послушенство от подданных, так и повинности всякіє она превелебная и сестри ее на монастир свой отбирати мают...» Перед тим маєтністю володів київський полковник Павло Яненко, а після його смерті вдова старшини передала права на неї монастиреві ще й «присовокупила» до неї село Бугаївка та присілок Берків (Київський полк). Також у власність обителі перейшли с. Іванків і поселення Бузів (Переяславський полк)²⁹⁰.

Названий документ цікавий тим, що деякою мірою інформує про стосунки вельможних сина та матері, фіксує суспільний статус останньої. При цьому гетьман ще й висловлює надію, що государ через свої «милости» підтвердить такий акт.

Принциповою виглядала позиція володаря булави при пожалуваннях окремих духовних осіб. Він пояснив її таким чином в універсалі глухівському священику Максиму Софоновичу від 1 грудня 1687 р.: «... Ижъ маючи ми рейментарскій наш респект не тилко на особ добре заслужоних в Войску Запорожском свецкого стану, але и на духовних, которіє, за целостъ краю нашего, так и за все Войско Запорожское, нас, рейментара благають маестат Божій, оказуемъ тот же респект наш...»²⁹¹

У тексті документа звертають на себе увагу кілька обставин. По-перше, гетьман обдаровує насамперед тих людей, які особливо себе проявили на користь держави, захисту її інтересів. По-друге, поняття «Військо Запорозьке» ширше за розуміння «нашого краю», очевидно, де безпосередньо поширена гетьманська влада.

²⁹⁰ 1687, грудня 1. Глухів. Універсал Івана Мазепи Київському Печерському монастиреві на село Бугаївку і присілок Берків Київського полку, на село Іванків і селище Бузів Переяславського полку // Там само. С. 106. № 48.

²⁹¹ 1687 грудня 1. Глухів. Універсал Івана Мазепи глухівському священикові Максимові Софоновичу на слобідку Хотминівку та млин // Там само. С. 105, 106. № 47.

Принципово зазначити, що православні обителі, як старшини, так і шляхтичі, нерідко вдавалися до фальшування актових книг, до яких вписували земельні володіння, що їм не належали. Таке, наприклад, чинив Межигірський монастир стосовно Братського монастиря (1693, 1694, 1705)²⁹².

Кількісні показники видачі поземельних актів обителям свідчать про те, скільки уваги кожній з них приділив володар булави протягом свого правління. Так, Чернівецькому Єлецькому монастирю він видав 4 універсали (два 1689, 1698, 1707); Чернігівському жіночому – 2 (1689, 1699); Межигірському – 4 (1688, 1689, 1690, 1694); Києво-Печерській лаврі – 4 (1690, 1699, 1702, 1703); Києво-Печерському жіночому монастиреві – 3 (1687, 1688, 1697) і т. д. А ось Михайлівському, Михайлівському Золотоверхому, Видубицькому та Флорівському було видано всього по одному документу, але це ще не означає, що їм дісталось менша кількість маєтностей.

Отже, в своїй аграрній політиці І. Мазепа притримувався значною мірою «традиційного» законодавства, виробленого його попередниками, але в ній існувало чимало специфічних нюансів, а то й нових підходів:

♦ остаточно була визнана прерогативність жалуваних грамот, над гетьманськими законодавчими актами (причому особисто володарем булави);

²⁹² 1693, червня 27. Батурич. Універсал Івана Мазепи Київському полку та обивателям Остра і Козельця з виговором за те, що посміли просити не віддавати село Виповзівка у володіння Київському Братському монастиреві // Там само. С. 254, 255. № 207; 1694, липня 30. Батурич. Універсал Івана Мазепи про поділ між монастирями Київським Межигірським і Київським Братським млинів, що знаходяться на річці Котор // Там само. С. 270–273. № 223; 1705, травня 2. Батурич. Універсал Івана Мазепи про закріплення за Київським Братським монастирем Которських ґрунтів і млинів на річці Котор, якими заволодів Межигірський монастир незаконно, вдавши до фальшування Київських земських книг // Там само. С. 460–463. № 426.

♦ поминувши всі «юридичні напластування» (зміни) попередників, було однозначно підтверджено спадкове право на козацькі землі, незалежно від служби у війську на підставі статей Б. Хмельницького;

♦ проголошено незалежний статус козака, навіть у разі його проживання у поселенні, що належало можновладцю чи монастиреві;

♦ дещо змінено «народні» обов'язки городян, зокрема тих міст, що користувалися магдебурзьким правом (наприклад, Києва);

♦ помітною стала заміна терміну надань «до ласки войськової» на «до ласки нашої гетьманської», що певною мірою свідчило про підвищення персоніфікації влади володаря булави;

♦ чітко простежується розрахунок гетьмана на привернення до себе прихильників із середовища старшин завдяки роздачі маєтків, при цьому, в першу чергу, враховується «слухність» особи, а не її заслуги у війську, як було раніше;

♦ сталася активізація спроб козацької верхівки перебрати на себе владу в містах, навіть на статусі магдебурзького права.

Розділ Х.
ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ
У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОЇ ВЛАСНОСТІ
РОСІЯН, ОБЕЗЗЕМЕЛЕННЯ КОЗАКІВ
І ПОСПОЛИТИХ В УКРАЇНІ

Неочікувано опинившись на найвищому ранзі влади в Гетьманщині, та ще й при живому іншому правителі – І. Мазепі, Іванові Іллічу Скоропадському (1646–1722) нічого іншого не лишалося, як продовжувати внутрішню політику спрямовану на розширення прав і привілеїв старшини, української шляхти та православного духовенства. В початкових підходах до безпосередніх виробників з його боку стали правила проголошені ще Б. Хмельницьким і широко впровадженні І. Мазепою: «... Жебы як козаки свои козацкое службы, так и посполитие люде свои тяглое повинности непременно як теперь, так и во все потомние часы пилювали»²⁹³. Правда, після «зради» І. Мазепи для новообраного володаря булави різко на гірше змінилися умови для діяльності: неабияк посилилися економічні утиски та репресивні переслідування українців з боку Москви, мало місце й фізичне знищення т. зв. мазепинців, відбирання в їхніх родин маєтків, ширилося засилля царських сановників у межах Лівобережжя тощо.

Втім І. Скоропадський, як і його попередник, розпочав свою активну діяльність з вирішення поземельних питань. Так, ще тривало свято з приводу його елекції, а вже 8 листопада

²⁹³ Стороженко А. Замечательный универсал гетмана И. Мазепы (1691 г.) // Киевская старина, 1892. № 1. С. 139, 140.

1708 р. ним було оприлюднено універсал чернігівському писарю (посада, котру він і сам займав раніше) Петру Булавці, який надав йому у власність с. Будище (Буда) Дивицьке та підтвердив права на с. Смичин і млини на р. Убоді²⁹⁴. Через тиждень, 15 листопада, він дозволив військовому товаришеві Стародубського полку Іванові Губчиці побудувати млин на р. Косці (Почепська сотня), а ще через три дні санкціонував право на млин на р. Усці й «осаджені» поряд з ним двори військового товариша Глухівської сотні Івана Скимонта²⁹⁵. 19 листопада гетьман підтвердив право власності на с. Покошиці військового товариша Максима Доленського (Долинського) та на маєтності полкового чернігівського осавула Стефана Бутовича²⁹⁶. Наступного дня було продовжено орендування Василем Скобичевським «грунтів» і гути поблизу с. Машеве Шептаківської волості, видано універсал на маєтності Якову Лизогубу²⁹⁷.

Отже виходить, що надання були здійснені 7 особам, знатним козакам і старшинам. Причому робилося це в межах Стародубського та Чернігівського полків, де найбільше був орієнтований у поземельних справах І. Скоропадський. Термін пожалувань ледь перевищив 20 днів. Таку ж активність у цьому напрямі проявив володар булави і в грудні 1708 р.²⁹⁸

²⁹⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1385, арк. 22; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. 3. Чернигов, 1908. С. 523, 524.

²⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4039, арк. 4; там само, спр. 5223, арк. 2 зв.–3.

²⁹⁶ Там само, спр. 3008, арк. 4; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 514–516, 662, 663.

²⁹⁷ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4156, арк. 5; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 533–535.

²⁹⁸ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998. С. 126.

Вартує також зазначити, що 21 листопада гетьман видав універсал значному товаришу Стародубського полку Антипу Соколовському на маєтки, котрий отримав їх після одруження на вдові бакланського сотника Івана Мовчана²⁹⁹. Звичайно, названі не всі пожалування здійснені в листопаді.

Як бачимо, один з документів зафіксував орендування «грунтів» і гути як типове явище.

В грудні прикметною подією стала реабілітація постраждалого від І. Мазепи колишнього генерального судді В. Кочубея (помертв) та його родичів і близьких осіб. Офіційно її проводив І. Скоропадський, правда, з відома й дозволу сюзерена. 15 грудня він оприлюднив універсал, де зокрема зазначив: «... Славной памяти, пана Василя Леонтьевича Кочубея, понесение услуги и прислуги; до того уважаючи, что з всезлобной зависти и ненависти Богоотступника и изменника ц. в. бывшего гетмана Мазепы, не токмо он... всего имения и субстанций лишився, лечь и живота пострадав; а респектуючи на овдовелую малжонку его, панию Любовь Жуковну Кочубееву, з постылым в сиротстве потомством, яко все купным вечистим правом его небожщиковска кгрунта, то есть, млины, дворы и все хуторы, з всем в ным застающим набитком, в неприменную ей, пане Кочубеевой, з детьми его, небожщиковскими, позастали, мы приворочаем и ствержаем поссессію, так и маєтности тые, которыми он, небожщик, пан Кочубей, по заслугах своих, за живота своего, владел...» Далі гетьман назвав ці маєтності: с. Диканка в Полтавському полку; села Ярославець, Дубовичі, Ретик, Головенка, Зметнів, Типиця в Ніжинському полку; хутір при с. Стайки, сл. Улиця «з всеми до них належащими угодьями»³⁰⁰.

²⁹⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. Т. 1. Київ, 1929. С. 108.

³⁰⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 2: 1691–1722. Москва, 1859. С. 205, 206.

Традиційні підтвердження прав і нові пожалування протягом 1709 р. отримали й лівобережні обителі: Макошинська Миколаївська, Красноостровська Ніжинська, Святовоздвиженська Полтавська, Троїцька Іллінська Чернігівська та деякі ін.³⁰¹

Як свідчать джерела першої чверті XVIII ст. спадкова земельна власність усе частіше ставала об'єктом купівлі-продажу, обміну та застави в різних видах торгово-грошових операціях і угодах. Встановлені попередні правові норми продовжували діяти і за І. Скоропадського, а саме: наявність і подальше придбання спадкових земель юридично не зобов'язували їхніх господарів виконувати військову службу й не залежали від службової посади в місцевій адміністрації. У разі смерті якогось старшини чи козака їхні маєтки, як правило, наслідували вдови, діти, бувало й інші родичі. Наприклад, у лютому 1709 р. таким чином відбулося успадкування маєтностей вдовами та дітьми чернігівського полковника Юхима Лизогуба і полкового хорунжого Прокопа Якубовича³⁰².

В гетьманських універсалах, а на їхній основі і в царських жалуваних грамотах, все менше спостерігається одночасне «накладання» термінів і понять щодо спадкової й тимчасової форм земельної власності. Траплялися випадки, коли наголошувалося (і не один раз!) про яку форму володіння саме йдеться. Так, у жалуваній грамоті Петра I (1721), виданій гадяцькому полковому судді Григорію Грабянці, зазначено: «Селом Максимовкою *спокойне* владеть и настоящее подданническое от посполитих, тамо живущих людей, оприч козаков, имеют послушание и повинность и дабы никто из старшини и черни войскових и посполитих полку Гадяцкого...

³⁰¹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4759, арк. 9; спр. 5220, арк. 45; спр. 3253, арк. 7, 8; спр. 8826, арк. 124.

³⁰² Генеральне следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 289, 290.

ему Григорию Грабянце не смели чинити перешкоди, перепони й трудности... и данным селом Максимовкою... *владельцы во веки неподвижно*»³⁰³.

В документі також звертає на себе увагу заміна типово українського терміну «звике послушенство» на сталє московське «*подданическое послушание*».

Характерно рисою в аграрному секторі за І. Скоропадського стало інтенсивне укрупнення земельної власності не лише за рахунок освоєння цілини й запустілих територій, а й масового обезземелення посполитих і рядових козаків. Уже не тільки невеликі міста, містечка, села, хутори й окремі угіддя роздавалися в спадкове та тимчасове володіння, а й цілі волості. До процесу пожалувань долучилися старшини різних рангів, але першість у цьому, звичайно належала володарю булави. Для порівняння наведемо дані по Чернігівському полку за 1700–1730 рр., обчислені автором на підставі «Генерального слідства про маєтності». Загалом було видано 119 універсалів (листів) – з них 103 старшинам, російським вельможам і іншим особам, 16 – монастирям. Вони надавали право «осаджувати» людей на слободах, будувати млини, «відбирати послушенство» в посполитих, а також розмежовували маєтності, розглядали питання їхнього успадкування тощо. При цьому із загальної кількості законодавчих актів І. Мазепа видав їх приватним особам 20, а монастирям – 1; І. Скоропадський, відповідно, 69 і 6. Причому дві третини становили надання у «вічну» та «спокійну» і третина – у «тимчасову» власність. Жалуваних грамот за цей час видано 12: приватним особам – 11, монастирям – 1³⁰⁴.

14 січня 1738 р. князеві й сенаторові А. Боротинському спеціальним іменним указом було наказано провести слідство

³⁰³ Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729–1730 г. Полтава, 1893. С. 14.

³⁰⁴ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. С. 3–709.

й надіслати в Сенат відомості про кількість міст, містечок і сіл, наданих «великоросійским и малороссийским владельцам» за гетьманськими універсалами й полковничими «листами» тільки «до ласки войсковой». У відповідь на Лівобережжі підготували дані, за якими з 155, що налічували 4550 дворів, особисто І. Скоропадський роздав 93 маєтності, а в них 2528 дворів, його полковники – 29 сіл із 1775 дворами. Отже, гуртом вони пожалували 122 маєтності з 3703 дворами. На долю всіх інших гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького й кінчаючи Д. Апостолом, припало 33 села з 847 дворами³⁰⁵.

За правління І. Скоропадського почалося різке засилля московських можновладців. З усіх наближених до Петра І найбільш настирливим і жадібним до набуття українських маєтностей виявився О. Меншиков, який особливою жорстокістю відзначився «в мазепином деле» штурмом Батурина, нищенням його жителів. Із володарем булави у того поступово склалися доволі неприязні стосунки, що часом завершувалися ледь стриманим конфліктом. Тим не менш уже в червні 1709 р. (О. Лазаревський датує ці події місяцем пізніше) гетьман закріпив за князем право власності на м. Почеп «со всеми маєтностями», що належали до нього в Стародубському полку³⁰⁶. По суті в універсалі мовилося про передачу царському сановнику двох найбагатших і найбільших волостей у Гетьманщині – Почепської та Ямпільської з усіма поспо-литими в них, общинними землями та угіддями. Перед тим вони належали «до двору гетьманського» (тобто були ранговими) і частково підпорядковувалися почепському магістрату. Історик С. Троїцький, у такому разі дещо помилився, зазначивши, ніби це Петро І віддав ці маєтності своєму улюбленцю³⁰⁷. Хоча, зрозуміло, робилося це

³⁰⁵ Сборник Русского исторического общества. Т. 120. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726–1730 гг. Юрьев, 1905. С. 218–230.

³⁰⁶ ЦДІАУК, КМФ-7, оп. 1, спр. 41, 1709 р., арк. 1.

на угоду цареві. Крім того, напевно для Меншикова зруйнований і спалений Батурин у вигляді власності міг стати тоді «лакомым куском», як твердив названий автор.

Отримавши право на «послушенство» посполитих, які ще не належали в усій повноті українським можновладцям, насамперед, селян з їхніми ділянками, високий царський сановник, нехтуючи попередні міждержавні статті-угоди, зокрема Коломацькі, почав зазіхати і на підлеглисть козаків, у маєтностях наданих йому володарем булави. Поступки в цьому питанні могли означати одне: порушення усталених століттями народних уявлень про те, що козак – це вільна людина, звільнена навіть на законодавчому рівні від будь-якого «послушенства» за військову службу. Така ситуація вкрай не подобалася О. Меншикову, особливо протестні настрої «почепських». А як пам'ятаємо, кілька гетьманів перед І. Скоропадським підтверджували давні права та привілеї самоуправління м. Почеп.

Кволий опір володаря булави незабаром призвів до того, що і слід було чекати, – до видачі князеві 20 червня 1710 р. законодавчого акту, згідно з яким козаків Почепської сотні зобов'язали виконувати «послушенство» нарівні із залежними посполитими. За переконанням О. Лазаревського, поява цього документа «звичайно коштувала чимало праці й для самого вправного з канцеляристів» – І. Скоропадського. Від себе додамо простіше: універсал вражає своєю словесною еквілібристикою, щоб сповістити про гетьманське рішення «все старше й менше» військове товариство названої сотні про таке: «...Иж светлейшій князь его мил. генерал фелт-маршал и кавалер Александр Данилович Меншиков, перво через свой лист, а потом повторне, чрез генерал-маіора Федора Шидловского, нарочно для устроения *потребних порядков* до Почепа

³⁰⁷ Троицкий С. М. Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А. Д. Меншикова) // Россия в период реформ Петра I. Сб. статей. Москва, 1973. С. 220.

од его светлости ординованного, прислал до мене свое желаніе в том, дабыс мы позволили (!) вам, козакам почепским и всей сотне тамошней, неотлучно з посполитими людьми, под одним его княжей светлости владетельством и послушаніем зоставать». Далі із змісту документа складається враження, що І. Скоропадський намагався догодити обом сторонам одночасно – і можновладцю, і підпорядкованим йому козакам: «Мы же знаючи, что между вами козаками з подданными его светлейшества места Почеп и околичных тамошнего уезду сел обивателми, для самой налоги, которую безпрестанно отбыванем почты, даючи на всяких послыщиков уставичне под-води, а надто доволствуючи оних кормами и напйтками з немалим убитком и отягощением сами вы двигаете без посполитых людей помощи, од чого у вас всегдашняя деется незгода здавна, о чом до нас многократне и от самих вас доношеніе было, не без прикрости и докуки нашей».

Отже, на практиці виходило таке: козаки, обтяжені численними поборами та додатковими зобов'язаннями поза військової служби, неодноразово скаржилися володарю булави про своє незадовільне становище, чим викликали до себе лише роздратування. В результаті І. Скоропадський прийняв неочікуване карколомне рішення: «Того ради порозумившись мы, что и впредь вам в таком раздвоении, не под одним его светлости владеніем зостаючи, без тяжества и озлобленія обийтися трудно, *яко поважаем у себе велце волю и желаніе его князей светлости*, так оной не отрекаючи, увольняем вас от всякой войсковой (!) служби и от належитых до полку повинностей и услуги, а определяем вас, всю сотню з товариством, для вашей же ползи и полегкости (?), з иными почепскими посполитими жителями, в единостайную его княжей светлости державу и владеніе...»³⁰⁸

³⁰⁸ Цит. за: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 1: Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 275, 276.

Як на нашу думку, переведення десятків козаків на статус поневолених царським вельможею посполитих, про що йдеться в документі, засвідчив початковий етап покріпачення рядового козацтва. Та і яке могло бути ставлення в представника вищої влади Московії, де розквітало кріпосне право?! При цьому володар булави даремно сподівався, що своїм «високим штилем» і дещо плутаною риторикою зможе хоч трохи полегшити майбутнє почепського козацтва. Меншиков не розумів таких «тонкощів» і одразу перевів нових підлеглих на оброк з обов'язковим виконанням «послушання», тобто за таких умов володіння землею передбачало вже грошову та відробіткову ренту. Незабаром князь додатково захопив навколишні козацькі землі, а їхніх господарів примусив виконувати всілякі «роботизни»³⁰⁹.

Поступово до «почепської» маєтності Меншиков «прилучив» поселення з 2743 дворами, що належали козакам і посполитим. Від 1715 р. він отримував з них лише грошми 6,2 тис. руб., не рахуючи інших поборів. Щоб юридично закріпити за собою всіх захоплених лівобережних селян і міщан, князь звернувся до сюзерена з проханням дозволити провести розмежування власних володінь. А коли в 1718 р. воно розпочалося, то він підкупив відповідального за справу дяка І. Лосева і замість царського указу підсунув тому свою інструкцію. Межувальники, зрозуміло, окреслили князівські маєтки так, як хотів сановник. Такі неправомірні дії викликали неабияке невдоволення серед тамтешнього населення, зумовило подачі великої кількості скарг. Козаки, які обурилися на Меншикова, долучили до своєї справи гетьмана і всі разом звинуватили Лосева в незаконному приєднанні до Почепа ще двох сотених міст у Стародубському полку – Мглин і Баклан з двома їхніми повітами та частиною Стародубської сотні. Розгніваний таким зухвальством І. Скоропадський порушив клопотання

³⁰⁹ НБУВ. ІР, ф. 1, №57667, арк. 1,2; № 61945–61998, арк. 1–284.

перед Петром I про повернення Почепу до власності, призначеної на «уряд гетьманський»³¹⁰.

Певною мірою протистояння володаря булави і всевладного фаворита за землі й угіддя козаків, що тривало кілька років, завершилося на користь першого. В середині літа 1721 р. князь змушено відкликав призначених раніше межувальників – «комісарів» і майже відразу розпочав справу заново, але вже при значному «сумненні познання причини» через втручання Петра I. Роз'яснив ситуацію гетьман таким чином. Адже в жалуваній грамоті того ж року значилось: «...Что на принадлежащих до места Почепова, когда оное в. с. пожаловано, землях, поселились некоторые люди из козаков, и туда из Почепа выходят жить, от чего принужден в. к. с. нести обиду и в доходах убыток...» А тому царський указ зобов'язав: «...Тое место Почеп с принадлежащими до онаго землями и поселеніями, якія отданы и надлежат во владеніе в. к. с., обмежевать, кроме земель служивых козаков, со всех околичных стран (сторон. – *О. Г.*) так от великороссійских, як и малороссійских городов и мест по самой истине и сущей справедливости...»³¹¹ Попереднє ж межування, проведене під орудою дяка Лосева, гетьман охарактеризував як «кривдительне»³¹².

Отже, після майже 10-річного поневолення почепських козаків разом з їхніми землями, І. Скоропадському вдалося вивести їх з-під «опіки» князя Меншикова, котрий втім вважав справу незавершеною. Лише 1727 р. у вже опального вельможі на Лівобережжі конфіскували 4 міста, 187 сіл, 14 слобід і 1 волость. Ці маєтки тоді тимчасово відписали на імператорську родину³¹³.

³¹⁰ Троцький С. М. Назв. соч. С. 225.

³¹¹ Письмо гетмана Скоропадского к князю Меншикову по случаю спора о меже почепской // Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва, 1959. Приложения. С. 492, 493.

³¹² Там же. С. 495.

³¹³ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. С. 53–57.

Велику земельну власність у межах Гетьманщини за правління І. Скоропадського набули також Долгоруков, Головкін, Шафіров, Шереметєв, інші царські князі, генерали та ін. Вони навипередки, один поперед одного, випрошували у володаря булави маєтності, обмінювали їх на кращі, додавали нові. Так, 5 березня 1712 р. Б. Шереметєв подякував гетьману за «высокую склонность» і надані містечка, а також запевнив, що «по должности... со всяким усердіем служить готов»³¹⁴. А вже 28 травня за нього просить Г. Головкін: «... Граф Шереметєв, быв ныне здесь, говорил мне, что данные ему от в. в. маєтности по ту сторону Днепра ныне по указу оставлены, и он ими не владеет, и желает, дабы в. в. вместо той маєтности, позволили ему дать какое село на сей стороне»³¹⁵.

Володар булави позитивно зреагував на таке «високе прохання» і пожалував графові навіть два села. Проте 12 жовтня того ж року вже особисто Шереметєв звернувся у листі до І. Скоропадського: «Токмо в надежде в. я. (хотя и многократно наскучал) с покорностію прошу и чаю, что оное вашей яснoвельможности нетрудно будет и возможно оное учинити (яко перед другими персоналами мне есть не безобидно) по всей ко мне высокой и склонной милости, дабы к тем данным двум сельцам приказали еще по возможности в награждение придать, которые есть в Киевском полку и в других»³¹⁶.

Зазіханням на українські землі Шереметєва меж не існувало. Адже 31 жовтня 1712 р. він наполегливо попросив у черговий раз: «Во истину имею зазор, что я вам, моему присному благодетелю и брату, уже многожды докучал своими интересами, однакож, ведая твое великодушіе и ко мне милость братскую, взял смелость просить... дабы данные мне от вашей яснoвельможности маєтности Ольшанка и Ершовна приказали

³¹⁴ Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судинко. Т. 2. Киев, 1855. С. 345.

³¹⁵ Там же. С. 207.

³¹⁶ Там же. С. 360, 361.

по-прежньому отобратъ, и вместо их дать местечко Баклан с принадлежащими к нему (угодьями. — *О. Г.*), а ежели того я у в. я. и у всего Малороссійского краю тобою властвующаго (!) не заслужил, то в том буди воля ваша...» І. Скоропадський обурився на таке нахабство, але тим не менш замість попередніх маєтків пожалував сановнику значне за розміром с. Змирянку, категорично відмовивши в містечку Баклан³¹⁷.

Проблема для українців полягала в тому, що після смерті царських вельмож їхні землі, як правило, переходили в спадок не менш зажерливим і нахабним родичам. Наприклад, по смерті Г. Головкина 1734 р. сотні дворів, десятки сіл у Лубенському, Ніжинському та інших полках дістали в спадщину його діти — А. і М. Головкині³¹⁸.

Поступово маєтності Гетьманщини привласнювали й іноземці, котрі почали активно переселятися. Петро І особисто пожалував тут маєтності запрошеному на царську службу сербові С. Рагузинському (Рогузинському)³¹⁹. Зокрема, в Чернігівському полку йому належало с. Вишеньки (76 дворів), надані володарем булави, явно під тиском сюзерена, «из владенія своего»³²⁰. Універсалом від 30 січня 1716 р. у власність Рагузинському передані села Тополь, Унковичі, млин на р. Смячі «с двором, пляцом и сеножатыми» (Стародубський полк); с. Парафіївка (Прилуцький полк); с. Розбишівка, а з ним «деревне, слободи и млины давней и новопостроенние, хуторе, поля, леси, дуброви, сеножати, ловле рыбные, отчины» (Гадяцький полк) тощо³²¹. 1710 р. було наділено землями сербського купця, майбутнього гадяцького полковника М. Мило-

³¹⁷ Там же. С. 362, 364, 365.

³¹⁸ РДБ. ВР, ф. 159, № 3016 (3269), арк. 1–3.

³¹⁹ Романович–Славитинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Санкт-Петербург, 1870. С. 102.

³²⁰ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 148, 149.

³²¹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. С. 219.

радовича. Наступного року – вихідця з Туреччини грека В. Капніста, який незабаром посів ранг миргородського полковника. 1711 р. «в сторону его царского величества» переселився й деякий час мешкав у Харкові волоський боярин Савина Бана. Замість втрачених у Волоській землі маєтків цар наказав виділити йому в Гетьманщині «єдину» власність – від 50 до 100 дворів – «из маєтностей изменника» Горленка, з якою той «мог с своею фамілією пропитание иметь, и в той жить ему належит» (1712)³²². Зрозуміло, володар булави виконав імператорський наказ.

В наведених прикладах з іноземцями, звертає на себе увагу кілька факторів: по-перше, в надання їм маєтностей найчастіше втручався особисто монарх; по-друге, пожалування в різних полках одній особі, очевидно, свідчили, що за І. Скоропадського поступово вичерпувався вільний земельний фонд (як у випадку з Рагузинським), а тому доводилося обдаровувати маєтностями «розкиданими» по всій території Гетьманщини; по-третє, нерідко новоприбулі персони, набувши землі, а на них підлеглих селян, перетворювалися на впливових можновладців, посідали високі ранги в старшинській адміністрації.

В «розсіюванні» національного контингенту у владі Гетьманщини були зацікавлені, насамперед, вищі представники Москви. Поступово російські й іноземні кадри витісняли українців у регіональних органах правління України, змінюючи сталі правові норми на чужинські порядки та впроваджуючи московиту мову в діловодство. Так, Б. Шереметев у листі до І. Скоропадського від 22 жовтня 1712 р. писав: «Объявлял нам волоскій гетман господин Накулча, что немалую скудность имеет и мизерность претерпевает... Изволите (!) оному господину приказать в малороссийских городех отвесьть квартиру и всякое довольство показать, також и для его лошадей какое село, или деревню определить до предбудущаго ц. в. указу».

³²² Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 208.

Щойно це було зроблено, як волоський князь почав «многіє запроси требовать», незважаючи на призначення йому щомісячної виплати 60 руб.³²³

Вартує звернути увагу на те, як у наведених вище уривках з листів Шереметєва різко змінюється тон звернення. Він стає наказним, коли цей вельможа офіційно клопочеться про поважну особу, вочевидь підтриману царем. Мова про «дружні стосунки» зникає, на заміну з'являється – «извольте!». І таке спостерігається протягом одного, 1712, року.

В липні 1715 р. сюзерен пожалував брата М. Милорадовича – Гаврила с. Колюжниці (колишня власність Горленка) у Прилуцькому полку. Невдовольнившись цим, Г. Милорадович випросив «додатково» ще й с. Нагаївка, що також належало раніше «зрадникові» Григорію Новицькому, а по ньому володіли його брати, але без дозволу монарха³²⁴.

1720 р. волох Іван Дросенко, котрий служив під командою полковника А. Танського й відзначився «на многих против шведов, и турков, и татар баталіях, за що одержав чин ротмістра», звернувся до О. Меншикова з проханням про підтримку. Справа полягала в тому, що І. Скоропадський призначив одним із сотників у Київському полку Олексія Мандрику. На ранг того претендував і названий волох. Посилаючись на царський указ, згідно якого ніби заборонялося вільно вибирати «командирів» в сотнях з «товариства» (1715), Меншиков наполіг, щоб гетьман переглянув своє рішення. Мовляв, сюзерен особисто «пожаловал его, Дросена... за многія его службы в оной сотни быть настоящим сотником, а сотнику жителю кобижскому Алексею Мандрике отказать»³²⁵. Сотництво, зрозуміло, передбачало й забезпечення угоддами за рахунок місцевих жителів.

Значну увагу у своїй діяльності володар булави приділяв забезпеченню земельною власністю міста. Як і раніше,

³²³ Там же. С. 361, 366.

³²⁴ Там же. С. 244, 245.

³²⁵ Там же. С. 293, 294.

посполитих маєтностей зобов'язували виконувати всілякі повинності на користь ратуші чи магістрату. Так, згідно універсалу 1718 р. і «з рассмотрения полковников киевских», ратуша Козельця отримала «для всяких тяжестей и (заради. – *О. Г.*) малолюдствия, в городе Козельце имеющегося» села Новинки (11 дворів посполитих), а також поселень Димерка (9), Ржавець (3), Будища (40), Сморшки (19), Влудше (19), Верків (17), Тополе (14 дворів посполитих)³²⁶. Водночас гетьман обдарував угіддями і конкретних осіб міського управління – бурмістрів, війтів, райців, писарів та ін. Наприклад, ратуша (магістрат) м. Чернігів і деякі місцеві урядники, згідно з царськими грамотами, гетьманськими універсалами, виданими наприкінці XVII – на початку XVIII ст. одержали юридичне право визискувати мешканців сіл Петрушин, Хмельниці, Свин, Березанка, Киселівка, а також користуватися багатьма ріллями, сіножатями, рібними ловами, млинами, перевозами, лісами тощо. При цьому права установи й урядників на маєтності чітко розмежовувалися. Із с. Петрушин «користі» належало збирати «не ку приватной якої потребе, леч к общей до ратушних экспенцов разных расходов ляжачой», а від Свина, Березанки, Хмельниці, Киселівки війтові й бурмістрові дозволялося «з посполитих людей имети всякое удовольствие»³²⁷.

Протягом першої чверті XVIII ст. основу земельного фонду для всіляких роздач становили общинні угіддя та вільні військові маєтності, адже потрапивши до рук можновладців вони перетворювалися офіційно на їхню власність з тією чи іншою обумовленістю користування ними посполитими. Помітно скоротилася й «загальна» (усуспільнена) земельна власність міст. Захопити її не цуралися навіть гетьмани. Особливо значного поширення така практика набула в містах, що не мали «захистних» жалуваних грамот.

³²⁶ Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка. С. 65.

³²⁷ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 364–368.

Вартує зазначити, що І. Скоропадський спеціально розглядав питання стосовно переселенців з прикордонних територій Речі Посполитої. Зокрема, в універсалі від 13 вересня 1715 р., виданому військовому товаришеві Василю Полонецькому, йшлося про дозвіл оселяти хутори поблизу с. Домошлин Чернігівського полку Менської сотні тільки людей «заграничних литовських»³²⁸. Наскільки нам відомо із законодавчих актів попередників І. Скоропадського, у них така проблема не виникала. Якщо траплялися випадки підробки документів можновладцями чи духовенством, то у них маєтки, як правило, відчувували. Таке, наприклад, сталося з старшинами Рубцями, коли володар булави відібрав у них с. Ропщини (Стародубський полк)³²⁹. Угіддя, несправедливо захоплені гетьманом, зрозуміло, відібрати було набагато важче, але й вони могли повернутися до справжнього господаря, навіть через десяток років³³⁰.

На кінець правління І. Скоропадського вільний земельний фонд у деяких полках настільки скоротився, що володарю булави доводилося наділяти людей вже не цілими селами чи навіть окремими невеликими угіддями, а кількома посполитими. Так, універсалом від 8 липня 1721 р. він передав у «послушество» вибельському сотнику Івану Михайловичу в с. Муравейки «одного человека грунтового и 9 пеших»³³¹. Тобто: з 10 підлеглих лише один мав землю для власного користування.

Водночас посилилася боротьба за землю сільських і міських громад, яку намагалися відчувувати як можновладці, так і монастирі. Гетьману доводилося все частіше втручатися в тяжби з цього приводу. 1720 р. козаки й посполиті с. Гайворон (Прилуцький полк) поскаржилися йому на генерального суддю І. Черниша, мовляв, той загарбав їхні спільні (общинні) угіддя. Двічі володар булави призначив слідство в цій справі в процесі чого було з'ясовано: старшина лише частину землі купив у громади села, а на-

³²⁸ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 3100. Арк. 8.

³²⁹ Там само, спр. 513, арк. 28.

³³⁰ Там само, спр. 6835, арк. 7.

³³¹ Там само, спр. 5031, арк. 5.

багато більше – відібрав силоміць, користуючись своєю владою. Тому гетьман наказав повернути угіддя громаді, а вже побудовані генеральним суддею там хутір і пасіку знести. А до справи підключив ще й представників Генеральної військової канцелярії, щоб ті видали відповідне розпорядження: «... Як каждому зособна, так и всем обще гайворонским жителям пахатніе и сенокосніе их грунта власніе, издавна ими заживаемии, степ и лес там же давний мирский, (повернути. – *О. Г.*) в безперепонное користование». Більше того, володар булави дозволив, «если би от кого-нибудь им гайворонцам яковая в мененних здавна владенных грунтах была затеяна кривда, теди всячески оних тих своих угодий и степу боронити и некого до него не допускати»³³².

Це доволі показовий випадок, що засвідчив: у 20-х роках ще досить міцними були позиції громад стосовно земель, якими вони володіли здавна, але їхнє відчуження тривало. Правда, тут на результаті могли позначитися дві принципові обставини: поперше, наявність у громаді служилих козаків і, по-друге, не зовсім доброзичливі стосунки між І. Чернишем і І. Скоропадським.

На підтвердження такої думки «спрацьовує» той факт, що гетьман найчастіше або не звертав принципової уваги на такі порушення, або не міг протидіяти належним чином «дідичам», які їх чинили, особливо тоді, коли це були полковники чи генеральні старшини під «протекцією» царя, а також його високих сановників.

Прикметною особливістю того військового стану і часу стало те, що окремі ділянки землі опинилися у володінні збройних підрозділів. Так, у 1716 р., коли ще тривала Північна війна, гетьман заборонив мешканцям Фастова загальне користування полем, що належало українській артилерії, погрожуючи при цьому суворим покаранням за непослух³³³.

При роздачі поземельних актів, І. Скоропадський виходив головню з нормативних правил своїх попередників, починаючи

³³² Цит. за: Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. Т. 1. Вып. 1. Прага, 1924. С. 258.

³³³ НБУВ. ІР, ф. 1, № 55443, арк. 1.

від Б. Хмельницького. При цьому він фактично не посилався на московське законодавство (окрім жалуваних грамот), а на Литовський Статут, Магдебурзьке право тощо. При ньому продовжували активно функціонувати українські традиції й звичаї. Наприклад, в універсалі від 12 травня 1715 р. йдеться про те, що значний товариш Чернігівського полку Дем'ян Унучко-Посудеський звернувся з проханням до гетьмана закріпити за ним усі набуті маєтки. Оскільки той надав відповідні документи «антецессоров» І. Скоропадського «на поля пахотные и сенокосные и отчистые и власною куплею набитые, іменно: в Пліхове, Осняках, Борках, Красновщині, Величковщині, Познаховщині і Соховерщизні суших, і на рудню, на річці Вертечі будучую власним коштом своїм спорудженную на грунтах отчистих, особливе на два млина, власною ж працею построение... також і на людей тяглих, на помянутих грунтах сидячих...», володар булави затвердив їх як власність Унучко-Посудеського. Всі названі маєтки, угоддя й посполиті в них, на думку гетьмана, стали належати господарю за природним, тобто звичаєвим правом³³⁴. Через три дні, на підставі того ж «природного права», він затвердив у спадкову власність вдові з дітьми колишнього городницького сотника Стаховича (Чернігівський полк), набуті старшиною в різний час маєтки³³⁵.

Як бачимо, при І. Скоропадському значкові товариші перетворилися на особливо заможній прошарок і оформилися в своєрідну соціальну групу³³⁶.

8 травня 1714 р., визнаючи долю земель, які залишилися після стародубського війта, І. Скоропадський закріпив їх у

³³⁴ Генеральное следствие о маестностях Чернигивского полка. С. 477, 478.

³³⁵ Там же. С. 569, 570.

³³⁶ Панашенко В. В. Знатне військове товариство Гетьманщини // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2000. С. 397–418; Панашенко В. В. *Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині* // “Істину встановлює суд історії”. 36. на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 291–347.

власність його вдові Т. Ширяєвій і зятю покійного – військовому товаришу Я. Малашевському. Прикметно те, що це зроблено на підставі розділу7, артикулу 1 Литовського Статуту, згідно з яким, і це зазначено в універсалі, «волен всяк свои купленіе и власною працею набытіе добра не тилки детям, але кому хотя, даровати и записати...»³³⁷

На норми Литовського Статуту нерідко покликалися й старшини, на них опирався Генеральний військовий суд при вирішенні поземельних суперечок³³⁸.

Як бачимо, за правління І. Скоропадського чітко простежується намагання як володаря булави, так і старшини підвести під земельні відносини правові норми на основі Литовського Статуту, що досить рідко спостерігалось в гетьманських універсалах протягом другої половини XVII ст. Багато в чому випередив І. Скоропадський своїх попередників при роздачі земель власним родичам. Тільки в Ропській волості у його вдови – Анастасії Марківни – опинилося 808 дворів залежних посполитих, які перед тим значилися приписаними «до двора гетьманського», тобто не підлягали передачі в приватні руки³³⁹. Села ж Пушкарі, Рогівка та Барин, що здавна перебували «в гетманском владении на булаву» в Шептаківській волості, Іван Ілліч пожалував Гамалійському монастиреві³⁴⁰.

Проте в порівнянні з І. Мазепою, котрий мав тисячі залежних селян в Україні і близько 8 тис. кріпаків у різних регіонах Московії, І. Скоропадський дещо поступався³⁴¹.

Отже, в першій чверті XVIII ст. спостерігалось, можна сказати, бурхливе зростання великої земельної власності з одночасним збільшенням кількості залежних посполитих. На

³³⁷ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. С. 94.

³³⁸ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 466–470, 540, 541.

³³⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. С. 1.

³⁴⁰ Там само. С. 3.

³⁴¹ РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 52, арк. 29 зв.; спр. 62, арк. 17–51.

цей процес впливали розвиток товарно-грошових відносин, посилення соціального гніту, а особливо кріпосницька політика російської дворянської монархії (згадаймо хоча б спроби О. Меншикова за допомогою володаря булави поневолити козаків). І. Скоропадський набагато частіше обдаровував земельними багатствами України царських сановників та іноземців, чим певною мірою сприяв укоріненню їхніх порядків на місцях. Фактично ним і його старшинами було «розпорошено» основний земельний фонд держави, а рангове володіння, зокрема, визначене на «гетьманське достоїнство», почало активно зникати, водночас з общинним і вільним військовим. Як ніколи раніше, місцеві норми поземельних відносин почали підмінятися безпосередніми (юридично не оформленими) вказівками чи побажаннями не лише сюзерена, а й його сановників, чим, безперечно, порушувалися традиції поземельних стосунків у Гетьманщині, що оформилися в роки Національної революції середини XVII ст.

Розділ XI.

СВОЄРІДНІСТЬ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНСТВА ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Керування Гетьманщиною в якості наказного володаря булави в 1722–1724 рр. Павлом Полуботком водночас можна визначити як своєрідним, так і трагічним. Його своєрідність полягала в тому, що після смерті І. Скоропадського й заснування царським урядом Малоросійської колегії – керівного органу влади в країні, П. Полуботок спромігся, як ніхто інший з наказних гетьманів, перебрати на себе більшу частину функцій керівника Української держави, очоливши її уряд у карколомні роки наступу Петра І на козацько-старшинську автономію. В результаті супротив у різноманітні способи імперській політиці призвів до передчасної смерті наказного гетьмана в казематах Петропавлівської фортеці в грудні 1724 р. Якщо рахувати час від офіційного обрання та старшинській раді 4 липня 1722 р. П. Полуботка наказним гетьманом до його арешту в Санкт-Петербурзі 10 листопада і подальших допитів у Таємній канцелярії, то виходить, що він очолював гетьманський уряд усього близько півтора року³⁴². Тим не менш за цей період він разом з генеральними старшинами (спільно підписаними) видав 314 універсалів, серед яких безпосередньо земельних питань, за нашими підрахунками, стосувалося 64. У багатьох законодавчих актах йшлося про

³⁴² Лазаревський А. М. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии // Русский архив, 1880. Кн. 1. С. 137–209; Модзалевський В. Л. Павел Леонтьевич Полуботок: Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1903; Коваленко О. Б. Павло Полуботок. Київ, 2002; Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009.

розведення високоякісних порід овець в Україні, сплату податків і виконання «послушенства», образу місцевих жителів на адресу імператора і росіян, поширення фальшивих царських монет, що за своїми масштабами фактично наближалося до економічної (грошової) експансії, тощо.

Видачу всіх універсалів з управління країною за спільними підписами наказного гетьмана та генеральних старшин також слід розглядати як унікальне явище в тогочасному українському діловодстві.

В царській урядовій грамоті (копії) від 11 липня 1722 р., виданій П. Полуботку* та генеральній старшині доволі невиразно та лапідарно були прописані обсяги їхніх повноважень щодо управління Україною. Цілком очевидно, що на цьому в повній мірі позначилося ослаблення національної влади в Геть-манщині. «... Того ради, – йдеться в ній, – наше імператорское величество указали Малую Россию, до избрания другого гетмана, по прошенію вашему (старшин. – О. Г.), ведать и всей той Малой Россіи управление чинить по правам малоросійского народа, вам, подданому нашему, полковнику и генеральной старшине обще, токмо во всех делах и советах, и в посылках в Малую Россию универсалов, иметь вам сношение и сообщение с определенным, для охранения народа малоросійского, брегадиром нашим Веляминовым»³⁴³.

Через відповідну суспільно-політичну ситуацію, що склалася, П. Полуботку в першу чергу довелося займатися наділенням бригадира Стефана Вельямінова належною кількістю маєтностей, а також з'ясуванням проблем рангового господарства, котре перед тим належало гетьману. В розпорядження С. Вельямінова були передані селяни, які до того «прислушали» стольнику Ф. Протасьєву. В універсалі наказ-

* В грамоті П. Полуботка названо полковником.

³⁴³ Цит. за: Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ, 1995. С. 617.

ного володаря булави та генеральних старшин від 9 липня 1722 р. зазначалося: «... По указу его императорскаго пресветлого величества благородній его милость господин Стефан Лукич Веляминов, брегадир, которому бывшие села во владеніи... столника Протасієва отдати повелено, предлагаем* и всем вишемененних сел людям посполитим, абы во всем (як и прежнему своему державци) его благородію господину Веляминову и от его постановленным прикажчикам отдавали послушенство и надлежащие подданские повинности»³⁴⁴. Перед тим, як ці села визначили на «службу» царським сановникам, вони зазначалися як вільні військові. Причому цікавий факт: документ підписав першим П. Полуботок у якості чернігівського полковника, а з ним лубенський полковник А. Маркович, генеральні писар С. Савич і осавул В. Жураківський.

Цілком очевидно, що в очікуванні обрання нового керманича Української держави козацька верхівка активізувала нагляд за маєтностями визначеними «на булаву». Водночас виникла потреба примусити селян деяких сіл повернутися в «послушенство», бо після смерті І. Скоропадського вони почали відчувати себе привільніше та чинити супротив у виконанні панщини. Так, посполиті Шептаківського староства в літку 1722 р., «взявши перед себе некоторую легкомисленность», відмовилися брати участь у жнивах, косовицях і інших видах «роботизн», до яких їх змушував староста колишніх гетьманських володінь. У зв'язку з цим 13 липня того ж року з Генеральної військової канцелярії надійшов наказ: якщо жителі сіл Шептаківського староства і надалі не

* Війтам сіл Литвиновичів, Стахорщини та Бигитове.

³⁴⁴ 1722, липня 9. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про надання в користування сіл Литвиновичів, Стахорщини та Бигитового, якими раніше користувався стольник Федор Протасєв // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008. С. 77. № 17 (Далі: Універсали ПП).

будуть виконувати розпорядження тамтешніх в'їтів і управителів, то таких слід заарештувати, забивати в колодки, присилати до Глухова, де «без всякого пощадження, на теле карати»³⁴⁵.

Таке загальне жорстоке покарання і його масове поширення на посполитих за відмову виконувати «послушенство» стали прикметною ознакою правління П. Полуботка і генеральних старшин на початку 20-х років.

12 серпня з'явився універсал про призначення дозорцею гетьманських маєтностей на Шептаківщині Василя Мовчана. Ним були чітко прописані обов'язки і права управителя. Найголовніше, про що зазначалося в документі, так це зобов'язання В. Мовчана зберігати всі доходи з маєтностей і нікуди «на сторону» їх не використовувати. Лише на дозорцю покладалася довіра в управлінні всією економією, щоб при ньому «обыкновенные в ней господарские устраиваючи порядки..., всякие прибели и доходи тамошние, збори теж денежные и хлебные, якие за живота ясновельможного (І. Скоропадского. — О. Г.) на дом его гетманский употребляли...» Категорично заборонялося, «под опасением жестокого наказания», передавати в чужі руки право на збори доходів і «користи». Вимагалися періодичні проведення ревізій і звітностей, після чого у вигляді «калькуляцій» і висновків інформація мала надходити в Генеральну військову канцелярію. Дозорцеві необхідно було «без жадной не от кого перешкоди держати збожя, сколько ладного и неладного где в стогах и в ямах есть, опроч того якое на горелку взиматися будет, содержали цело и ненарушно». Посполитим не дозволялося віддавати побори чи виконувати «послушенство» на користь сторонніх осіб. Від В. Мовчана вимагали терміново скласти реєстр

³⁴⁵ 1722, липня 13. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини в'їтам і посполитим Шептаківського староства виконувати покладені на них старостою господарські роботи // Універсали ПП. С. 78, 79. № 19.

наявних у гетьманських володіннях грошей, підприємств, хліба та горілки³⁴⁶.

Через тиждень було оприлюднено розпорядження про суцільну ревізію в маєтностях, належних на ранг гетьмана. Її, «обстоятельную пилную и правдивую», доручили здійснити військовому товаришу М. Зінкевичу.

П. Полуботок і генеральні старшини, посилюючи соціальний гніт у колишніх гетьманських володіннях, тим не менш відстоювали в них права козаків, захищали і наполегливо забороняли «верстати» їх у посполитих. Наприклад, у с. Камень, що було приписане до двору І. Скоропадського, староста С. Бірманський* п'ять років притягав місцевих козаків до всіляких «тяглих» повинностей на рівні з мужиками. А тому був виданий ордер, згідно з яким порушника козацьких прав мали негайно доставити до Генерального військового суду для «росправи». При цьому робилося посилання на іменний імператорський указ, який проголошував, щоб ніхто «козаков нияким образом до мужицкой тяглости не понуждал»³⁴⁷.

Оригінальний законодавчий акт того періоду навів В. Барвінський у документальних додатках до своєї книги «Селяни в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.». Цікавий він тим, що засвідчив, по-перше, як рангові маєтності ділила влада на впіл між різними особами; по-друге, як вони потрапляли в

³⁴⁶ 1722, серпня 12. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про затвердження Василя Мовчана дозорцею гетьманських маєтностей на Шептаківщині, з регламентацією його обов'язків і прав // Там само. С. 84, 85. № 24.

* Так старосту назвав упорядник збірки документів В. Ринсевич, але в універсалі значиться С. Бірминський.

³⁴⁷ 1722, серпень. Глухів. Наказ П. Полуботка і генеральної старшини господарю двору покійного гетьмана Скоропадського Григорію Яснопольському наказати мутинському старості Стефану Бірманському прибути в Глухів на Генеральний Суд, в зв'язку з висунутим проти нього обвинуваченням про обертання козаків у посполитих // Там само. С. 112. № 52.

приватні руки; по-третє, якщо довіритись історикові, то ним було оприлюднено чи не єдиний «відкритий лист», який у 1722 р. у Глухові видав наказний гетьман за власним підписом, без генеральних старшин (?)*. Отже, на «супліку» пані Жуковської, вдови судді Лубенського полку, разом з дітьми, які скаржилися на свого родича сотника А. Глинського, мовляв, той підмовляє жителів сіл Перекопівка і Волошинівка не виконувати на них «послушенство», П. Полуботок відповів таким чином. Обидві маєтності, що раніше знаходилися на «уряді» померлого судді «за заслуги» і на них малися гетьманські універсали та монарша грамота відповідного змісту, він вирішив перерозподілити. П. Полуботок врахував той факт, що один з гетьманських універсалів розмежував с. Волошівка між суддею і його батьком сотником Глинським. А тому він прийняв таке рішення: «... Грозно упоминаем и приказуем... од Перекоповки з целого села, а от Волошиновки з половины ей, п(ани) судиной, з детми покойного мужа ей должное послушенство и подданскую повинность отдавали по прежнему, а которій бы з вас, не оставляя легкомислія и противности, был впредь ослушним, такового абы п. полковник лубенский, яко того полку начальник, велел смирить и наказати по надлежности...» Сотнику ж заборонили «интерисоватися» половиною с. Волошівка, що належала вдові.

В результаті, колись рангові маєтності опинилися в спадковому володінні жінки з дітьми³⁴⁸.

Загалом у 1722 р. старшинська адміністрація прискіпливо ставилася до захисту прав і привілеїв козаків на всій території Гетьманщини, брала під «охорону» їхні землі та угіддя, чітко розмежовувала у статусі з «тяглими людьми». Зокрема,

* В. Барвінський відшукав документ у фондах тодішнього харківського архіву, а це, очевидно, кінець XIX – початок XX ст. Доречі, він відсутній у збірці “Універсали Павла Полуботка”.

³⁴⁸ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Харьков, 1909. С. 272. Док. № 16.

19 вересня на скаргу отамана Семена «з товариством» с. Волокитин про примушення до панщини паном С. Миклашевським (Міклашевським) тамтешніх козаків, Генеральна військова канцелярія розпорядилася розпочати слідство і з'ясувати чи це відповідає дійсності. В скарзі йшлося проте, що С. Миклашевський б'є козаків, відбирає їхню худобу, чинить їм пограбування та «отягощення». Водночас ставилося принципове питання: чи насправді від пана страждають козаки чи то є посполиті, котрі добровільно не хочуть йти на панщину. Для слідчих в особах панів В. Варязького та Ф. Данченка це мало особливе значення. Після встановлення істини по справі, її матеріали мали доставити в Глухів для остаточного з'ясування та вироку³⁴⁹.

В обох останніх документах звертає увагу застосування та поширення терміну «панщина», коли ще в другій половині XVII ст. найчастіше застосовувався тотожний термін «роботизна».

В 1722 р. було здійснено чимало спроб захоплення козацьких земель державцями з метою перетворення їхніх господарів на приватних підданих. Так, у вересні козаки Глухівської сотні Каленик і Микита «жалесне» поскаржилися на військового товариша тієї ж сотні Івана Мироновича, що той за несплачений борг у кілька рублів, «пороботил» їх у підданство і тримає в ньому вже сім років. А тому П. Полуботок із генеральними старшинами наказали кривднику та потерпілим прибути до Глухова, щоб провести в суді справедливий розгляд справи³⁵⁰.

³⁴⁹ 1722, вересня 19. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про призначення Василя Варязького та Філіпа Данченка для розгляду скарги отамана с. Волокитина Семена з товариством про притягнення Стефаном Міклашевським козаків до панщини // Універсали ПП. С. 140. № 82.

³⁵⁰ 1722, вересня 21. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини товаришу Глухівської сотні Івану Мироновичу з'явитися в Генеральний Суд для розгляду справи за скаргою козаків Каленка і Микити про неналежне притягнення Мироновичем їх до підданства // Універсали ПП. С. 142. № 85.

Проте вчинити справедливий суд над порушниками земельного законодавства не завжди вдавалося легко і просто. Винуватці, особливо ті, які мали поважний вплив і значне службове становище, траплялося ігнорували розпорядження наказного гетьмана, генеральних старшин і навіть вищої судової інстанції. Наприклад, один з представників потужного клану Міклашевських* – значний військовий товариш Андрій захопив у козаків Ф. і С. Прокоповичів хутір (Стародубський полк), через що з Генерального військового суду отримав наказ: маєтність повернути. Проте він проігнорував це рішення. Тоді його вдруге викликали до суду, але в досить делікатній формі. У «відкритому» листі до А. Міклашевського зауважувалось: «... Абысь вашмость того хутора, и що в нем есть, подлуг наказа судового жалобливим (особам. – *О. Г.*) уступил ибо если того не уступите, то должно будет вашмости перед Суд Войсковій Енеральній стати и з жалобливим за тое справитися, повторе предлагаем»³⁵¹.

Отже, мова не йшла про погрозу суворого покарання кривдника, що мало місце в інших законодавчих актах схожого характеру, а лише пропонувалося добровільно повернути хутір козакам. До суду довелося притягати й князя Яна Четвертиського, котрий силоміць привласнив поля і ліс козака с. Локня С. Роценка.

Доволі мало було видано універсалів, які б стосувалися поземельних відносин міщан і міської адміністрації, що свідчили б про якісь городові нововведення. Лише один з них

* В родині Міклашевських на той час значилися стародубський полковник Михайло, значний військовий товариш Стефан, інші поважні особи.

³⁵¹ 1722, вересня 27. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини Андрію Міклашевському повернути Прокопівський хутір згідно ухвали Генерального суду стародубським козакам Федору і Степану Прокоповичам, або, при невиконанні присуду, з'явитися в Генеральний суд за їх позовом для вирішення справи // Універсали ПП. С. 153. № 98.

привернув увагу через цікавий епізод, пов'язаний з міщанином сотенного містечка Салтикова Дівиця (Ніжинський полк) С. Кубраком і то тому, що він був пов'язаний з колишнім гетьманським двором. Сталося так, що одного з родичів С. Кубрака «за неякісь свої до Двору» володаря булави послуги звільнили від виконання міських повинностей і сплати тамтешніх податків. На підставі цього факту (при наявності відповідного універсалу) названий міщанин відмовився відбувати «загальнонародне» міське «послушенство» та почав «захищатися» гетьманським привілеєм. У результаті провели слідство з приводу цього прецеденту після чого прийняли рішення: універсал відібрати, а міщанину наказати «всякіє до места належные повинности одбувати без всякой противности»³⁵².

Згаданий законодавчий акт цікавий тим, що зафіксував поодинокий факт звільнення міщанина (родича С. Курбака) від загальнонародних міських повинностей лише за те, що той працював у господарстві І. Скоропадського.

У досить скрутному становищі в 1722 р. опинилися посполиті с. Нічочувка з приписаними до нього кількома хуторами, котрі були пожалувані й затверджені в різний час універсалами І. Скоропадського за «привілейованим» київським війтом Дмитром Полоцьким, добре знаним у Гетьманщині і часто згадуваним у документах протягом свого керівництва містом у 1699–1733 рр. Він спеціально приїхав до Глухова та поскаржився П. Полуботку, що його селяни обкладені надмірними «загальнонародними» поборами, а тому як їхній державець втрачає багато доходів. Війт зазначив, що крім «звичклого послушенства» на нього, жителів Нічочувки, хуторів Ємельянів, Полуянів і Тополя примушують до щомісячного утримання компанійців і «инших общих тяглых повинностях», а саме «бранням подвод,

³⁵² 1722, вересня 13. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генерального осавула Василя Жураківського ніжинському полковникові щодо притягнення дівицького міщанина Стефана Кубрака до міського послушенства // Там само. С. 130, 131. № 71.

насланем неподлуг пропоції людей на станцію жолнеров, ви-маганем збыточного провіанту и фуражу» тощо. А тому наказ-ний гетьман і генеральні посадовці, посилаючись на імперське законодавство, заборонили обкладати війтовських підданих надмірними поборами та повинностями, а виконання додаткових послуг зобов'язали старшин оплачувати³⁵³.

Слід констатувати, що в схожому матеріальному становищі перебувала більшість жителів сіл і хуторів, приписаних до великих міст і їхніх чиновників.

П. Полуботок і наближені до нього високі посадовці продовжили попередню гетьманську політику протекціонізму й «охорони» маєтностей, приваблення на свій бік середньої й нижчої за статусом старшини. Зокрема, у вересні 1722 р. до них звернувся військовий товариш Леонтій Галецький з проханням підтвердити йому з братом Семеном універсал І. Скоропадського «з охраненієм и протекцією». У відповідь на це їм було видано 25 вересня відповідний універсал, де пропонувалося панові стародубському полковникові й особливо погарському сотникові прохачам не чинити «жадних налогов и обид»³⁵⁴.

Вартує зазначити той факт, що в перші місяці правління наказного гетьмана в універсалах найчастіше застосовувалися більш демократичні терміни, як-то «предлагаем», «должно быть». Але незабаром, у міру зміцнення свого авторитету та влади, за підписом уже не лише як полковника, а й наказного гетьмана Війська Запорозького, з'являються більш вольові терміни: «пилно приказуем», порушник «должен», «повинен», ми «хотим и повелеваем». Зокрема таку помітну зміну спостерігаємо в законодавчому акті про підтвердження гетьманської про-

³⁵³ 1722, листопада 29. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини щодо послушенства посполитих села Нічочувки та прилеглих хуторів київському війту Дмитру Полоцькому, із заборonoю старшині обкладати їх надмірними поборами // Там само. С. 197. № 148.

³⁵⁴ 1722, вересня 25. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про підтвердження військової протекції військовому товаришеві Леонтію Галецькому // Там само. С. 148, 149. № 93.

текції колишньому старосанжарівському сотнику Івану Тарнавському від 7 лютого 1723 р., тобто через трохи більше ніж півроку після призначення П. Полуботка наказним володарем булави. «...Велелисмо сей наш універсал, – йдеться в документі, – з Енеральной Войсковой Канцелярії ему, пану Тарнавському, видати, казавши ему, под протекцією вашей милости гетманской найдуючися, войсковую отбувати службу, так пилно приказуем, абы... ниhto прочий до его, пана Тарнавского, не интересовался до войсковых, и ни до яковых, полку повинностей...»³⁵⁵

Всього ж П. Полуботком і генеральними посадовцями з 4 липня 1722 р. по 11 червня 1723 р. було видано старшинам, крім названих, близько 10 універсалів: це поділ успадкованих земель, розмежування маєтностей між власниками, повернення незаконно відчужених тощо. Серед найбільших предметних законодавчих актів маємо такі. 21 січня 1723 р. сталося підтвердження прав Євфимії Нащинської та Марії Сухиної на «грунти», конфісковані у мазепенців Красноперича та Дороша. Справа виявилася настільки неординарною і складною, що для рішення в суді по ній були розглянуті указ Генеральної військової канцелярії, два «листи» кн. О. Меншикова, універсал І. Скоропадського, «декрет полковий» і інші «крепости». В результаті присудили: Є. Нащинська та М. Сухина можуть володіти колишніми «кгрунтами» мазепинців спокійно, як і перед цим, на підставі «листів» князя Меншикова, проведеного очного аналізу та «контроверсії»³⁵⁶.

Переглянувши практично всі гетьманські поземельні законодавчі акти, нам чи не вперше зустрівся випадок, коли

³⁵⁵ 1723, лютого 7. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про підтвердження гетьманської протекції колишньому старосанжарівському сотнику Івану Тарнавському // Там само. С. 259. № 206.

³⁵⁶ 1723, січня 21. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про підтвердження прав Євфимії Нащинської та Марії Сухиної на грунти, конфісковані у мазепинців Красноперича і Дороша, із звільненням Нащинської від претензій Марії Красноперичівни // Там само. С. 236, 237. № 184.

суперечливе рішення ґрунтувалося на залученні, окрім інших документів, «листів» О. Меншикова.

Серед універсалів про надання маєтностей старшинам чи їхнім вдовам, слід виділити таких осіб: вдова полковника І. Черняка – Ірина Стефанівна (м-ко Решетилівка, яке часто переходило з рук в руки); новгородський сотник С. Галецький (с. Мефедівка, пожалуване «для домашнього господарства»); вдова* управителя гетьмана Скоропадського (с. Кулаги, сл. Суботовичі та Душтин); вдова** крелевецького сотника Маковського («непоручність прав» на с. Гутище); значковий військовий товариш М. Ханенко (села Перегон і Дешковичі); вдова М. Борзни Катерина (с. Лопазне, млин та інші маєтності). На названі прізвища або населені пункти вибірково звернено увагу тому, що вони неодноразово зустрічаються в законодавчих актах володарів булави, а тому простежується їхня певна історія.

Доволі типово, як для гетьманського правління, виглядали універсали П. Полуботка і генеральних старшин стосовно монастирських маєтків і «послушенства» в них. Лише за відмову виконувати належні повинності селян карали «без пощаденія на здоровю». Про це зокрема йшлося в законодавчому акті про підданих Глухівського Петропавлівського монастиря від 23 листопада 1722 р. У документі категорично заявлялось, що такі «самовольные и зурфалье поступки сурово ганячи, приказуем и упоминаем, абысте, оставивши всякую шатость и ослушание, тому монастыреве... по давному обыкновению, а барзей по универсалах гетманских, свою подданскую повинность и послушенство, какое до вас належит, без жадной спреки и огулства отдавали, и хто вами по определению монастырскому заведоватимет, того во всем слухали б...»³⁵⁷

* Ім'я і прізвище не зазначено.

** Ім'я і прізвище не зазначено.

³⁵⁷ 1722, листопада 23. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини щодо послушенства монастирських підданих Глухівському Петропавлівському монастиреві // Там само. С. 195, 196. № 146.

І хоча це був один з перших урядових універсалів П. Полуботка про монастирі, він практично зафіксував, що суворе фізичне покарання за посполитський непослух стало цілком типовим і узаконеним явищем.

Традиційно, як і раніше різними гетьманами, цьому монастиреві було підтверджено право на збирання прибутків з Мутинського перевозу, через який проходив щільний потік людності. Проте в 1723 р. чимало обивателів уже відмовилися сплачувати в скарбницю обителі належні податки. Зокрема ігумен отець Лука Глухівського Петропавлівського монастиря скаржився в Генеральну військову канцелярію, що «многие войскового и посполитого чину обивателе, також великороссійські люде, а особливе гварнезону здешнего глуховского прапорщик Григорій Аненков, препроважаючи свои борошна, горелки, бруся дубовое и прочее чрез перевоз Мутинский, ... не хотят належитого за оный отдавати платежу...» Очевидно, податки з переїзду були для обителі досить важливі й значні, бо ігумен переконував, що через відмову їх сплачувати місцеве духовенство зазнає великих збитків. Вникнувши в суть справи, П. Полуботок і генеральні старшини постановили і «пилно приказали»: всі особи, які користуються Мутинським перевозом, мусять «без жадной спреки належную отдавать повинност». А тих, хто буде відмовлятися так чинити, того дозволялося грабувати, тобто відбирати у людей майно, що перевозилося. Причому, враховуючи минуле перевозу, таке розпорядження вже видавалося, як зазначено в універсалі від 6 березня, не лише повторно, а вдесьте³⁵⁸.

Водночас тимчасово призначений володар булави захищав підданих вищого духовенства від надмірних поборів і

³⁵⁸ 1723, березня 6. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про підтвердження прав Глухівського Петропавлівського монастиря на прибутки з Мутинського перевозу // Там само. С. 296. № 241.

зловживань з боку можновладців. Так, наказний сотник Полкової сотні Ніжинського полку Лавро (Лаврін) Гузенко в зимку 1723 р. насмілювався, всепереч кільком «оборонним» універсалам І. Скоропадського, примушувати катедральних (соборних) підданих київського, галицького і Всієї Малої Росії архієпископа, котрі мешкали в маєностях Комарівка та Ковчин, до загальних повинностей. Більше того, названий старшина ще й кілька волів захопив у посполитих і відмовився їх повертати. Тому 9 лютого того ж року Павло Полуботок і генеральні старшини через наказного ніжинського полковника дали розпорядження, щоб сотник припинив свої незаконні дії, а волів повернув господарям і зобов'язали його надалі такого не робити та під загрозою покарання, селян «не чепати»³⁵⁹.

Доволі показово склалася в жовтні 1722 р. ситуація навколо с. Березовиця (Прилуцький полк), що належало кривошецькому протопопові М. Трифановському. У священнослужителя на право володіти цим селом малися жалувана грамота, універсал І. Скоропадського та «лист» генерального бунчужного Я. Лизогуба. За його відсутності по справах у Москві один з посполитих М. Трифановського С. Островершенко перейшов у іншу маєність, залишивши по собі власну ділянку землі. Тому протопоп звернувся до Генеральної військової канцелярії з проханням: через втрату «тяглости» свого підданого, змусити того повернутися і далі виконувати «послушенство» з тамошніми людьми, або ж дозволити комусь оселитися на «мужицьких кгрунтах» Островершенка. Сталося так, що на їхнє користування погодився козак. А тому П. Полуботок і генеральні старшини видали наказ: протопопу тими землями володіти вільно, а

³⁵⁹ 1723, лютого 9. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини ніжинському наказному полковникові щодо непритягнення до загальних повинностей підданих київського архієпископа в маєностях Камарівці і Ковчині // Там само. С. 263, 264. № 211.

козаку слід відбувати «підданські тяглості» замість посполитого³⁶⁰.

Отже, документ зафіксував одну з форм потрапляння козака в поземельну залежність від духовної особи, хоча на загальному законодавчому рівні це на той час ще не передбачалося. Адже козак і на далі мав виконувати військову службу. Тобто практика життя час від часу породжувала неадекватні ситуації відповідно до існуючих нормативних актів.

Лише в одному з законодавчих актів П. Полуботка і генеральної старшини більш-менш конкретно йдеться про їхнє ставлення щодо роздач вільних військових сіл. Так, 12 травня 1723 р. вищим керівництвом була розглянута справа і затверджено рішення про перебування у власності вдови значного товариша пана Данила Солонини Параскевії Домонтовичівни колишнього вільного села Коптів (Київський полк). На той час на руках у вдови знаходилося два універсали І. Скоропадського, котрі затвердили с. Коптів за сім'єю Солонин як спадкову маєтність. Однак київський полковник, користуючись тим, що маєтність раніше значилася серед вільних військових, відібрав її і приписав собі «на двір», тобто селяни Коптіва віднині мали прислужувати в його особистому господарстві. П. Полуботка така ситуація здивувала, бо він не очікував, що без його спеціального рішення хтось наважиться без серйозних підстав відбирати чужу власність. Тому за «знатні служби» Д. Солонина вдові було дозволено повернути маєтність з повним правом «по прежнему оной подданское послушенство и повинности от людей посполитих тамошних коптовских отбирати». Київському полковнику ж

³⁶⁰ 1722, жовтня 25. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини прилуцькому наказному полковникові щодо допомоги кролевецькому протопопові Михайлу Трифановському в отриманні зиску з покинутих та відчужених мужицьких ґрунтів в селі Березовиці // Там само. С. 174. № 122.

наказувалось тим селом поступитися і на далі ніякої «трудності й перешкоди» не чинити³⁶¹.

Отже, за правління наказного гетьмана перехід у приватну власність вільних військових сіл вважався цілком законною справою, тим більше якщо на таку малися необхідні документи.

На початку 20-х років, коли все відчутнішим ставало зменшення вільних земель, а панська потреба в робочих руках зростала, загострилася проблема в перерозподілі общинних земель. Все частіше загальні у використанні громад угіддя – пасовиська, лісні ділянки, сіножаті, озера тощо – викликали підвищений інтерес можновладців. У результаті чого, колись порівняно незалежні посполиті, з відчуженням у них «грунтів», потрапляли в поземельну залежність. Однак, як свідчать тогочасні документальні матеріали, за правління П. Полуботка ще існувала певна можливість для общин відстоювати власні володіння, принаймні, через більш-менш об'єктивні розслідування справ і вироки в судових інстанціях. Яскравим підтвердженням цьому, наприклад, може слугувати суперечка між жителями с. Пустогород і державцями Уляною Кандибівною Карпиччиною з синами. Причому обидві сторони одночасно висували звинувачення супротивника в порушенні їхніх законних прав. У решті-решт «супліки» потрапили на розгляд наказного гетьмана та генеральних старшин. Їхній універсал від 27 вересня 1722 р. дає уявлення про процедуру вирішення справи, тогочасні підходи урядовців у ставленні до прав на землю сільських колективів. Отже, жінка У. Карпиччина, дружина полкового осавула артилерії, з синами «супплековали» до вищої влади держави із заявою, мовляв, вони мають універсал І. Скоропадського на підданих жителів с. Пустогород з правом на їхнє «послушенство» за службу її

³⁶¹ 1723, травня 12. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про повернення вдові Данила Солонини Параскевії Домонтовичівні військового села Коптів // Там само. С. 345, 346. № 290.

полкового осавула на колишнього гетьмана. Проте селяни не лише відмовилися виконувати будь-які повинності, але ще й ледь не вбили свого старосту, котрий їм суперечив. В свою чергу, друга сторона подала іншу заяву, в якій зазначила: старшина та його дружина «в загонах» надмірні побори беруть, побої і «тяжесть» чинять. При цьому цікавим є той факт, що для справедливого вирішення справи П. Полуботок і генеральні старшини здійснили два заходи: по-перше, проконсультувалися з бригадиром С. Вельяміновим і, по-друге, «ординували» (організували) слідство «чія в том есть правда, а чія непослушность». Репрезантом від влади – військовим канцеляристом П. Ладинським мали бути опитані представники обох сторін, після чого того зобов'язали на «особливому папері» ретельно описати свідчення й надіслати в Генеральну військову канцелярію, щоб над правопорушниками суд учинити та прийняти «надлежащее решение и сатисфакцию»³⁶².

І хоча документ не містить інформацію про остаточне рішення суду, важливим, безперечно, є ставлення вищої влади до самої ситуації: суперечки за право на село й виконання повинностей. Адже згодом такі проблемні питання будуть, як правило, вирішуватися набагато простіше – на користь державців.

Схожа ситуація в жовтні 1722 р. склалася між уже неодноразово згадуваним значним військовим товаришем Стефаном Міклашевським і козаками та посполитими с. Чорторії (Глухівська сотня). Суперечка виникла за громадські землі, на які почав зазіхати ще батько С. Міклашевського – покійний стародубський полковник Михайло. Як засвідчили отаман І. Малченко «з товариством» козацьким і вїт Я. Матвієвич з

³⁶² 1722, вересня 27. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про доручення військовому канцеляристові Павлу Ладинському розібрати справу між державцею Уляною Кандибівною Карпиччиною та жителями села Пустогород // Там само. С. 150, 151. № 95.

«посполитими людьми», за користування спільними «грунтами», гаями, сіножатями та оранками, обидва державці чинили жителям утиски й образи, намагаючись їх перетворити на своїх підданих, а землі привласнити. З іншого боку, С. Міклашевський доводив, що не він, не його батько «тамошним селянам нежкої обиди и утеснения» не заподіяли, а всі суперечливі землі в різний час були набуті купівлею або через обмін. Для з'ясування істини, як і в попередньому випадку, розпочали слідство. 11 жовтня того ж року П. Полуботок і генеральні старшини направили в село «на розиск» правдивості в супліках колишнього лубенського осавула А. Петровського і товариша Глухівської сотні С. Уманця.

Якщо врахувати той факт, що М. Міклашевський помер в 1706 р., то доводиться констатувати: суперечки за общинні землі могли тривати десятиліттями, а державці користуватися ними з різного видами зловживаннями. Поступово, в міру посилення визиску та залежності посполитих і козаків, значна частина колись суперечливих земель громад, все частіше в той чи інший спосіб потрапляли до рук можновладців, навіть незважаючи на певний супротив старшинської адміністрації. Такі обставини не лише звужували права козацько-посполитських общин на їхні володіння, а й розкладали їх як суспільні інституції, що значною мірою зумовлювалося новими як економічними, так і політичними обставинами розвитку: одночасно відбувався доволі суперечливий процес феодалізації населення, що вів до кріпацтва, і становлення буржуазних поземельних відносин, які потребували формування приватної власності. Останнє особливо яскраво проявляється в пізнішій скупівлі земель купцями та індивідуальними підприємцями.

Вартує також зазначити: розкладу суспільних сільсько-господарських утворень сприяли і внутрішні протиріччя, на ґрунті яких довірені особи громад – старости чи війти все більше турбувалися не про загальні, а власні майнові інтереси.

Про як показовий приклад йдеться в скарзі жителів с. Попівка на свого старосту І. Ковпиненка від 30 жовтня 1722 р. «Он великіє им обиди и тяжисти, – повідомляється в документі, – взятками затеваєт излишними поборов, накладов и вин, також напрасными побоями и другими налогами оних озлобляет...»³⁶³

Отже, на практиці виходило так, що один із селян, якого громада обрала для «справедливого» керівництва нею, поступово сам перетворився у властолюбного та жорстокого управителя-державця, чим порушувалися давні традиційні норми та логістика общини – рівноправність усіх членів при користуванні землею.

Особливо непростими в рішеннях козацької верхівки ставали ті поземельні проблеми, котрі приймалися під наглядом царського уряду чи його установ на території України. Так, восени 1722 р. виникло болюче питання про розшук російських кріпаків, які втекли з підданства своїх поміщиків і у значній кількості оселилися в межах лівобережних полків. Те саме стосувалося і царських драгун і солдатів, які дезертували зі служби. Якщо на той час українські селяни за певних обставин ще мали право вільного переходу від одного пана до іншого, з маєтності в маєтність, то ситуація з російськими кріпаками та рядовими військовослужбовцями була зовсім іншою. Згідно з імперським указом, П. Полуботок спільно з генеральними старшинами 30 вересня 1722 р. видали спеціальний універсал, у якому наказувалося всіх вищезначених осіб відшукувати, складати на них відповідні ретельні реєстри на особливих паперах, а потім відомості відправляти в Глухів і до Малоросійської колегії. В результаті всіх порушників мали повернути на місця їх попереднього перебування.

³⁶³ 1722, жовтня 30. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про доручення військовому товаришеві Олексію Туранському розглянути скаргу жителів села Попівка на зловживання старости Івана Ковпиненка // Там само. С. 177, 178. № 125.

За виконання наказу мали відповідати старшини, отамани, війти та інші міські й сільські урядники, а в першу чергу духовні й цивільні державці³⁶⁴.

Чиновники з Малоросійської колегії, не завжди добре орієнтуючись у місцевому законодавстві, нерідко вдавалися до протиправних дій: то збирали подвійні побори з населення, то козаків записували в селяни і навпаки. Зокрема, 28 березня 1723 р. у Глухові розглядалася справа про помилкове записання урядниками цієї установи посполитих с. Погребки в козаки. Як з'ясувалося, тамтешніх селян на чолі з самозваним отаманом в Малоросійській колегії, всупереч наявним документам, визнали козаками, хоча маєтність знаходилася у власності військового товариша А. Лизогуба. Скориставшись такою слушною нагодою, жителі Погребків і деяких навколишніх сіл, усього близько 40 осіб, відмовилися «належитое, яко державци своему отдавати послушенства», почали розпродувати свої землі й готуватися до переходу в інші місця. П. Полуботок і генеральні старшини своєчасно довідались про такі наміри і своїм універсалом унеможливили їх. Та ще й пригрозили тим, хто хотів купити селянські землі, що вони не лише не зможуть користуватися ними, а й втрачуть гроші, котрі заплатили. Причому було заборонено так чинити і «справжнім» козакам³⁶⁵.

Як бачимо, з боку козацької верхівки чітко простежується намагання розмежувати козацькі й селянські землі, заборонити їхню купівлю-продаж останніх.

³⁶⁴ 1722, вересня 30. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини в N-полк щодо складання реєстрів російських кріпаків, що втекли з підданства російських поміщиків, а також списків російських драгун і солдатів, які дезертували зі служби, і проживають на території полку // Там само. С. 154–156. № 100.

³⁶⁵ 1723, березня 28. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про заборону визнаним Малоросійською колегією та іншим самозваним погребським козакам продавати посполиті ґрунти в Погребках // Там само. С. 317. № 260.

Не все однозначно вирішувалося і стосовно рангових маєтностей. Так, містечко Решетилівка (Полтавський полк) на початку 20-х років значилося як рангове полтавського полковника І. Черняка, а після його смерті перейшло в тимчасове володіння до його вдови Ірини. Вдова могла нею користуватися, згідно універсалу Павла Полуботка і генеральної старшини, «для вспартя осеротелого дому еи» поки не обрали б нового полковника. Проте урядники з Малоросійської колегії самочинно почали вимагати від місцевих жителів виконання загальних «мерских» повинностей, сплачувати нові податки. Посполиті скористалися нагодою і відмовилися виконувати «послушенство» на Ірину Черняк, бо, очевидно, вважали, що їх перепорядкували Малоросійській колегії. В зв'язку з цим було оприлюднено новий універсал Павла Полуботка та генеральної старшини від 2 квітня 1723 р., де в категоричній формі наказувалося щоб решетилівські жителі вдові «всякое послушенство и повиновение без спреки отдавали по прежнему, а ослушних и при упоре будущих подданных» дозволялося «вязенем смиряти». При цьому скасувався визиск запроваджений царською установою, а перед тим відібрані борошно, солод і ін. вимагалось повернути пані полковниковій³⁶⁶.

Отже, до певної міри в деяких поземельних питаннях чітко простежується протистояння козацької верхівки рішенням Малоросійської колегії, а з ним і самостійність правління П. Полуботка.

За правління наказного гетьмана продовжувала існувати земельна власність, приписана до артилерії. На її обслуговування призначалися посполиті з кіньми та возами, якими керував спеціальний отаман артилерійський. В розпорядженні останнього знаходився «дворець», котрий за формою

³⁶⁶ 1723, квітня 2. Глухів. Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про права і привілеї вдови полтавського полковника Івана Черняка Ірині, порушені Малоросійською колегією та решетилівськими жителями // Там само. С. 324–326. № 267.

функціонування, правда, в зменшеному вигляді, нагадував «дворці» володарів булави, бо і тут велося господарство. Наприклад, косилася трава та зберігалось сіно, що забезпечувало утримання коней³⁶⁷.

Причому за угіддя, що належали Військовій артилерії спостерігали на самому вищому рівні. Так, івангородський сотник спільно з місцевими жителями насмілювався «немало степу військового» заорати, на якому здавна сіно заготовлялося для артилерійських коней. Тамтешній отаман Я. Жилочевич про це доповів у Генеральну військову канцелярію, на що 6 грудня 1723 р. отримав відповідне розпорядження для сотника і жителів: «... Сколко степу войскового заняли, того без всякой спреки» поступитися і надалі до нього не цікавитися, адже ще І. Скоропадський наказав, «жеби ниhto в оний не вступал»³⁶⁸.

Таким чином, у керівництві державою Павла Полуботка і, зокрема в аграрних питаннях, було чимало традиційних ознак, але спостерігалася й своя специфіка, пов'язана з суспільними змінами на той час. Насамперед, як нам здається, йому було притаманне поступове відчуття зміцнення власної влади. Адже перші універсали ним підписувалися як чернігівським полковником, а пізніше – в якості полковника та наказного гетьмана «рукою власною». На відміну від усіх своїх попередників – володарів булави, йому доводилося видавати накази, рішення та розпорядження практично виключно в спілці з генеральними старшинами. Вповноважуючи його

³⁶⁷ 1723, січня 8. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини обмачівському, підлипнянському та самбірському дозорцям щодо організації вивезення заготовленого в Біловежському степу сіна у Фастівку на потреби Військової артилерії // Там само. С. 231, 232. № 179.

³⁶⁸ 1723, червня 6. Глухів. Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини івангородському сотникові щодо звільнення самовільно зайнятого ним та іншими жителями сотні степу, належного до військової артилерії // Там само. С. 363. № 309.

владою в країні, царський уряд, як ніколи раніше, чітко не означив повноваження наказного гетьмана та генеральних старшин. Відстоюючи права своїх громадян на землю, П. Полуботок неодноразово рішуче захищав їхні інтереси перед Малоросійською колегією. В поземельній політиці наказний володар булави притримувався чіткого розмежування козацького і селянського володіння, прагнув до обмеження вільних переходів посполитих. Пріоритети старшини для нього завжди були на першому місці.

При всіх суперечностях у діяльності П. Полуботка, М. Василенко вирізняв у ній чимало позитивних рис, зокрема потужне протистояння Малоросійській колегії. Історик зазначив, що наказний гетьман часто не розумів логіку політики Петра I щодо українців, навіть, часом дивувався з неї. П. Полуботка М. Василенко визначив як одного з видатних діячів «Старої України»³⁶⁹.

³⁶⁹ Василенко М. П. Павло Полуботок: З приводу двісталітньої річниці його смерті (29.XII.1724) // Вибрані твори. Т. 1. Київ, 2006. С. 513–542.

Розділ XII.
ДАНИЛО АПОСТОЛ
І ЙОГО ЗАХОДИ РЕАНІМУВАННЯ
КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Після смерті І. Скоропадського, запровадження Петром І Малоросійської (першої) колегії та п'ятирічного безгетьманства імперський уряд Росії вирішив піти на деякі поступки українському населенню. Так, в указі Петра II від 12 травня 1727 р. йшлося «про пожалування милосердя малоросійському народові», а саме скасування всіляких поборів, запроваджених Малоросійською колегією на чолі з бригадиром (з 1726 р. – генерал-майором) С. Вельяміновим, повернення до нормативних пунктів у статтях-угодах Б. Хмельницького, а головне – обнадійливу обіцянку царського уряду поновлення правління володаря булави та старшинської адміністрації³⁷⁰. Причому надалі розгляд українських справ мав здійснювати не Сенат, а Колегія закордонних справ, що деякою мірою фіксувало міждержавний статус «реабілітованої» Гетьманщини³⁷¹. Указ же від 22 липня того року однозначно ствердив: «в Малороссіи гетману и генеральной

³⁷⁰ 1727, мая 12. Именный, объявленный из Верховного тайного совета Сенату. – О сборе с малороссіян доходов, по пунктам гетмана Богдана Хмелницкого, и об отмене положения Военной коллегии о доходах с малороссіян // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. VII. С. 792. № 5073.

³⁷¹ Сборник Императорского Русского исторического общества (Сборник РИО). Т. 63. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726–1730. С. 747. № 352. Журнал Верховного тайного совета.

старшине быть и содержать их по трактату гетмана Б. Хмельницкого»³⁷².

Історики висловлювали різні думки щодо причин цієї акції. Нерідко вони ставали діаметрально протележними. Проте більшість з них пов'язували її з падінням всевладного О. Меншикова³⁷³.

Нового володаря булави було обрано 1 жовтня 1727 р. Ним став миргородський полковник Данило Апостол, влада якого під наглядом царського міністра (резидента) Ф. Наумова поширювалася на всю Лівобережну і частково Правобережну Україну на підставі указу Петра II під назвою «Рішительних пунктів»*, що значно обмежив автономний статус Гетьманщини. Зокрема, в питаннях аграрної політики багато прерогатив перебрав на себе царський уряд і його резидент. Фактично під їхнє управління перейшли масиви українських вотчин, що раніше належали О. Меншикову, а після падіння того опинилися в економічному підпорядкуванні імперської казни. Безпосередньо на утримання Ф. Наумова виділили села та млини, котрими перед цим володів С. Вельямінов. Крім того йому призначили щорічну платню з місцевих зборів у розмірі 2217,3 руб. Д. Апостол персонально (додатково)

³⁷² 1727, июля 22. Именной, объявленный из Верховного тайного совета Сенату. — О бытии в Малороссии гетману и генеральной старшине в управлении Малороссии согласно трактату гетмана Хмельницкого // ПСЗРИ. Т. VII. С. 828–829. № 5127.

³⁷³ Порівн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ, 1993. С. 437, 438; Маркевич М. Історія Малоросії. Т. 1, 2. Київ, 2003. Т. 2. С. 580; Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. С. 399, 400; Джиджора І. З відносин російського правительства до України // Записки НТШ. Т. 61. С. 31, 32; Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ, 1995. С. 525, 526.

* Цю назву слід вважати напівофіційною, поширеною в історичній літературі, адже до ПЗЗРІ документ було зареєстровано під іншою назвою. Про це мова піде нижче.

передав у його розпорядження доходи, що надходили з великого села Середня Буда (Стародубський полк)³⁷⁴. Причому, на першому етапі володар булави проявляв доволі лояльне ставлення до означеної особи, яке потім змінилося на стримано негативне. Так, в універсалі від 26 листопада 1727 р. він зазначив: «...Мы, гетман, усмотрели, иж превосходительный его милость господин Федор Василиевич Наумов, тайный советник и министр, по указу его императорского величества тут в Глухове совокупно с нами резидующий, не может виконтетоваться (задовольниться. – *О. Г.*) теми деревнями, которыми стольник Федор Протасиев и генерал-майор Веляминов прежде владели, а разсуждая, чтоб его превосходительство, яко знатная персона, от лица монаршого к нам присланний, не имел в обиходах своих нужды и скудности, определяем к тим же деревням и село Серединую Буду в прислушание дому его** превосходительства. Того ради абысте, ведаючи о том нашем определении, по объявлении сего універсалу во всем его превосходительству были послушни (селяни. – *О. Г.*) и до дому его превосходительства надлежали с должным повиновением до совершенного утверждения, мети хочем и приказуем»³⁷⁵. Менше ніж через рік гетьманові доповіли: Ф. Наумов надмірно утискує посполитих, наданих йому в «послушенство», ставиться до них як кріпаків.

«Решительні пункти» у кількох положеннях різко на гірше змінили статус Війська Запорозького. Якщо раніше українсько-московські договірні статті в тій чи іншій юридичній формі проголошували рівноправність сторін, то від 22 серпня 1728 р. Гетьманщина фактично не визнавалася договірним суб'єктом, адже за нею вже не було права обговорення умов

³⁷⁴ РДАДА, ф. 124. Посольський приказ. Малоросійські справи, спр. 34 (1727 р.), арк. 1, 2.

** Тобто: тимчасове володіння.

³⁷⁵ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. Т. 1. Київ, 1929. С. 146.

співіснування обох держав, а лише їхнє виконання, згідно волі сюзерена. Власне його імператорська величність вже «соизволяв в Малой России гетмана и всех подданных содержать по прежним правам и вольностям...» Саме так починався пункт 1 документа³⁷⁶. Російський історик Борис Нольде в праці «Україна під протекторатом Росії», видрукованій у Франції 1915 р., зауважив: віднині статус країни став не «питанням права, а політичної доцільності» з боку царської влади³⁷⁷. Водночас вартує наголосити: офіційно цей акт зберіг попередню назву Української держави – «Військо Запорозьке», а гетьмана визнано правителем на обох сторонах Дніпра, тобто Лівобережжя та Правобережжя.

Деякі принципові рішення були прийняті і в сфері поземельних відносин. Частково вони відновили старі підходи в цьому питанні. Так, пункт 8 «Про невідбирання козацьких маєтків» підтвердив давнє право представників військового стану, їхніх вдів і синів та купівлю-продаж власних земель, а також «вислужених» маєтностей. Ним було прописано порядок надання маєтностей «за знатні послуги». Що не набуло конкретизації в попередніх міждержавних статтях-угодах. Якщо раніше пожалування здійснював гетьман на власний розсуд чи за порадою старшин (наявності їхніх «листів»), то тепер вище (перше) право надання здійснювалося безпосередньо імператором, а володар булави й старшини могли подавати сюзеренові лише «свое мнение» з приводу можливої нагороди за послуги. Це стало однією з помітних втрат гетьманських прерогатив, що репрезентували вищу владу України. Ось як про це йдеться в документі: «Имений казацких,

³⁷⁶ Решение учиненное по его императорского величества указу в Верховном Тайном Совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. VIII. С. 75. № 5324. Така була офіційно зареєстрована назва указу.

³⁷⁷ Nolde B. Le Ukraine sous le protectorat Russe. Paris, 1915. С. 27, 28.

за войсковыя службы данных и купленных, и маетностей, которыя кому по правам принадлежат, и после умерших казаков у жен их, покаместь они будут во вдовстве, и у детей мужеска пола да и всякого чина у людей, ни чего, что кому по справедливости надлежит, не отнимать. А ежели гетман с старшиною кого за какие показанные знатныя услуги за достойно почнут его имп. вел. милостью и награждением: и о таких доносить ему гетману его императорскому величеству с впродоставлением своего мнения...»³⁷⁸

Як бачимо, в законодавчому акті дещо по-новому прописано стосовно земельної власності козацьких вдів: утримують її поки вдруге не вийшли заміж. Правда, не зрозумілою ставала їхня доля тоді, коли б жінка знову вийшла б заміж. Якщо раніше володіння спадковими маєтностями передавалися як синам, так і дочкам, то віднині лише по чоловічій лінії. Водночас виникало питання: заборона відчуження землі у «всякого чина у людей» – це був крок до приватної власності?

Згідно пункту 9, імператор зволив надати на гетьманський ранг Гадяцький ключ, як то прописувалося і за попередніх володарів булави. При цьому було наказано повернути всі рангові маєтності, котрі І. Скоропадський роздав різним особам. «И его императорское величество, – наголошено в документі, – соизволяет, ключ Гадицкой с прочими местечками и со всеми доходы отдать ему гетману на булаву, как и прежние гетманы оным владели; и о маетностях, ежели какия еще на булаву надлежали и гетман Скоропадский взял себе и утвердил жалованными грамотами жене своей и детям в собственное владение и монастырям роздал, освидетельствовать, и ежели которыя подлинно належали на булаву ж, и те возвратить»³⁷⁹.

Прикметним у даному випадку є факт скасування верховною владою Росії пожалувань (або підтверджень прав на

³⁷⁸ Решение учиненое по его императорского величества указу... С. 78.

³⁷⁹ Там же. С. 79.

відчуження) рангових маєтностей, навіть на підставі вже існуючих царських грамот. Цілком можливо, що в майбутньому ці землі вже тоді передбачалося повністю перепорядкувати імперському управлінню. Саме так і сталося після смерті Д. Апостола.

Схоже стосувалося усіх рангових володінь, а також земель, що перебували в підпорядкуванні магістратів і ратуш. Їх передбачалося переписати, а незабаром відібрати в генеральних старшин, полковників і інших осіб, які володіли ними як приватними. Причому чимало рангових маєтностей потрапило до вдів і синів старшин у вигляді спадкової власності. Дійшло навіть до того, що зникли з обігу поселення приписані до Військової канцелярії та вищих судових установ. Цим питанням зобов'язали зайнятися Колегію іноземних справ Росії. А в результаті постановили: «... Впредь тех урядовых маєтностей и ратушных сел никому отнюдь не давать, а быть оным при тех урядах всегда неотменно» (пункт 10)³⁸⁰.

Принциповим і, можна сказати доленосним, для українців і росіян виявився пункт 15. У ньому мова йшла про дозвіл купівлі-продажу землі обом сторонам: «Хотя в указе его императорского величества прошлого 1727 г. из Сената отправленном, писано, что в Малой России персонам грунтов, хуторов, мельниц и прочих недвижимых вещей не покупать, и которые купили, тем всем взяв свои деньги, уступить; однакож его императорское величество соизволяя, чтоб продажа во всей Российской империи маєтностей и прочаго недвижимого было свободна, указал: как великороссийским (криме іноземців) в Малой России, так и малороссийскому народу в великороссийских городах всякие недвижимые имения покупать и продавать невозбранно»³⁸¹.

³⁸⁰ Там же.

³⁸¹ Там же. С. 80.

Звичайно, зазначена акція мала проводитися в інтересах, насамперед, царської влади. Адже додавалися нові великі масиви територій, з'являлися поповнення до казни з українців у вигляді різноманітних податків і повинностей. При цьому заборонялося переселення селян з однієї країни в іншу під загрозою грошового штрафу.

У пункті 18 у черговий раз постало питання про монастирські маєтності, проявилось намагання керівництва Росії вирішити його на загальноімперському рівні, тобто заборонити монастирям і взагалі духовним особам будь-яким чином набувати маєтності. Мовляв, на Московщині це вже зроблено. В документі було прописано: «В Малой России монастырям, обретающим попом и всякого духовного чина людям казачих земель, грунтов и никаких угодий не покупать, и казакам и всякого мирского чина людям им не продавать и не закладывать и в поминовение вкладом и никакими сделками не давать и не укреплять. А кто с сего указа у казаков и у иных, что из такого недвижимого имени в монастырь купит или безденежно получит: то от монастырей и от попов и от церковников отбирать безденежно и отдавать казакам наследникам тех имений или кому надлежит...»³⁸². Віднині пожертви монастирям дозволялося робити лише грошима.

Як бачимо, в указі щодо сфери поземельних відносин у Гетьманщині були зроблені акценти по кількох напрямках: по-перше, дещо скореговано правові норми стосовно маєтностей козаків і їхніх спадкоємців; по-друге, відновлення засад рангового землеволодіння; по-третє, скасування (заборона) будь-яких пожалувань духовним особам і монастирям. Останнє, безумовно, здійснювалися в руслі загальноімперських тенденцій і практичних заходів, спрямованих у подальшому на повну секуляризацію церковних земель, що значною мірою завершилося на Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.

³⁸² Там же. С. 81.

У результаті появи «Рішительних пінктів», на думку Андрія Яковліва, «Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту. Тому не дивно, що ця «реформа» цілком негативно відбилася на дальшій боротьбі України за відібранні права та сприяла прискоренню процесу повної інкорпорації України Росією»³⁸³.

Одним із прикметних явищ правління Д. Апостола стало відчуття звуження займанщини, як довільного освоєння земель, і витіснення її «осаджуванням слобід» на землях привласнених можновладцями і духовенством (монастирями). Хоча місцями поняття «вільна земля», а Військо Запорозьке її верховний власник, ще продовжували функціонувати в народній свідомості й діловій документації Гетьманщини. Цьому сприяла часткова малонаселеність на території окремих регіонів. Власне цим широко користувався володар булави, виступаючи в ролі «колонізатора» таких земель. Існування «безземельного класу» в країні, на думку Олени Радакової, забезпечувало активність «осаджування слобід» державцями. Групи обезземелених посполитих формувалися, як із «захожих» людей з Литви, Росії, Білорусі й українського Правобережжя в складі Речі Посполитої, так і місцевих «мігрантів», котрі тільки-но відчувши на собі гніт землевласників, переселялися на ще незаняті місцевості³⁸⁴. Як зазначив Олександр Лазаревський, «захожі» з Литви та Росії найчастіше опинялися в найгіршому становищі, адже вони не мали ні сім'ї, ні оселі, а тому мусили шукати пристановища в слободах можновладців, які з дозволу гетьмана чи місцевого полковника закликали льозних посполитих у них оселятися³⁸⁵.

³⁸³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 165.

³⁸⁴ Радакова Е. Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора // Киевская старина, 1891. Т. 33. Апрель, май, июнь. (№ 4, 5, 6). С. 458, 459.

³⁸⁵ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк. Киев, 1908. С. 61.

Активний процес «осаджування слобід», причому на скуплених землях, Д. Апостол у ролі володаря булави розпочав у 1729 р.

Вартує зазначити, що з початком правління гетьман мусив переглянути питання щодо масової роздачі й захоплення земель, частково обмеживши ці процеси, а місцями і заборонивши їх. Проте загострилася потреба в наділенні вищої категорії старшин ранговими маєтностями, бо ті на той час опинилися в різних руках. Малося це робити за рахунок переважно вільних військових земель, фонд яких дуже скоротився. Безпосередньо зменшилася й кількість рангових маєтностей визначених гетьману на булаву (порівняно з І. Мазепою та І. Скоропадським). Про це переконливо свідчить «Табель, сколько в малороссийских полках во владении состояло подданных, подлежащих на достоинство гетманское», складений у 1764 р. після остаточного скасування інститута гетьманства в Україні³⁸⁶:

Розміри гетьманських маєтків (за кількістю дворів)

Назва полків	Д. Апостол	К. Розумовський
Ніжинський	442	1857
Київський	258	—
Переяславський	1438	991
Гадяцький	3242	860
Стародубський	3522	5395
Прилуцький	—	467
Чернігівський	—	58
Полтавський	111	—
Лубенський	90	—
Усього	9103	9628

³⁸⁶ РДАДА, ф. 13, спр. 52, арк. 29.

Як бачимо з наведених даних, кількість дворів у Д. Апостола та К. Розумовського, порівняно з І. Мазепою й І. Скоропадським, зменшилася приблизно вдвічі. За Д. Апостола вони практично зникли в Прилуцькому та Чернігівському полках, а за К. Розумовського – в Полтавському, Лубенському та Київському. У першого їх чимало збереглося в Стародубському та Гадяцькому полках, у другого – лише в Стародубському, одному з найбільших серед колишніх «вотчин» І. Скоропадського.

Проблема повернення незаконно набутих маєтностей на ранги і магістратам (ратушам) на державному рівні почала вирішуватися на практиці з жовтня 1728 р., коли володар булави прибув з Москви у Глухів і ледь не активізував надання земель наближеним до нього особам, особливо тим, хто мав на них жалувані грамоти та універсали попередників. Проте монарша грамота від 12 квітня 1729 р. призупинила цей процес і фактично започаткувала проведення «Генерального слідства». Воно мало проводитись на чолі з князем Олексієм Шаховським. У ході ревізії його зобов'язали «означенніе отданніе маетности привернуть тудаж, где они были, по прежнему»³⁸⁷.

Процес кількісного зростання маєтків, а в них дворів посполитих, визначених як рангові, особливо прискорився від 1730 р. Жалувана грамота від 26 травня того року визначила «на уряд гетманства»: Гадяцький ключ «зо всеми доходами», 2 волості, 1 містечко, десятки сіл і хуторів, із загальною кількістю 4167 дворів³⁸⁸. А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьману К. Розумовському було надано: «Гадяцький замок» з належними до нього містечками селами та хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами (3268 дворів), «Бакланський палац» (279 дворів) і деякі інші маєтності.

³⁸⁷ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. С. 116.

³⁸⁸ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. С. 172.

Крім того його резиденцією призначено м. Батурин, а також присвоєно чин генерал-фельдмаршала³⁸⁹.

Як бачимо, офіційно пожалувані імперським урядом маєтності на уряд гетьманства становили лише частину (приблизно половину) їхньої наявності в руках двох останніх володарів булави. Форми та джерела поповнення цього фонду могли бути доволі різноманітні. Так, с. Мутик Ніжинського полку «сперва било шляхетское шляхтича Песочинского, а затем гетмана Хмельницкого було свободное войское, а потом владел гетман Самойлович, а ныне владеет гетман Данил Апостол» (1729–1730)³⁹⁰. Отже, в історичному процесі приватний маєток шляхтича перетворився на вільний військовий, а в результаті став гетьманським ранговим, адже переходив від одного володаря булави до іншого.

Водночас формувалося і рангове землеволодіння старшин: від певного спонтанного до чітко й офіційно встановленого. Процес відбувався з ініціативи й під наглядом царської влади, але за безпосереднім керівництвом гетьмана на місця. У своїх «Дневных записках» генеральний підскарбій Яків Маркович зазначив, що уряд Росії указом від 1 лютого 1732 р. наказав приписати до рангів генеральних обозного 400 дворів, суддів – по 300, підскарбія – 300, осавула, бунчужного та хорунжого – по 200, писаря – 140, а писарю судовому – 30, на канцелярію Військову й Судову – по 100 дворів на утримання замість грошової платні³⁹¹.

³⁸⁹ РДАДА, ф. 13, спр. 52, арк. 4 зв.; 1750, июля 24. Именной, данный Колегии иностаринных дел. О назначении малороссийскому гетману резиденции в Батурине // ПСЗРИ. Т. XIII. С. 340. № 9786; 1750, июля 24. Именной, данный Колегии иностаринных дел. О предоставлении малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях иметь место с генерал-фельдмаршалами // Там же. С. 339. № 9785.

³⁹⁰ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. С. 63.

³⁹¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 1. Москва, 1859. С. 385; ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 1–3.

Загалом у Гетьманщині, згідно матеріалів «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр. у 9 з 10 полків (окрім Стародубського), налічувалося усього 1524 маєтки, а в них 65157 дворів, серед них рангових відповідно: 136 і 3948³⁹².

Тоді ж володар булави долучився і до розподілу земельних ділянок з дворами по рангах полковників і інших старшин. «По давним гетманским дачам» замість платні за службу було призначено полковникам: ніжинському – 346 дворів посполитих, Київському – 212, гадяцькому – 335, полтавському – 320, чернігівському – 284, стародубському – 145. Переяславському полковнику на той час дворів не призначали. Полковій і сотенній старшині кожному рангу в середньому приписали від 5 до 35 дворів посполитих³⁹³.

Кількість приписаних до рангів дворів посполитих залежала від заможності їхніх господарів, розмірів полку чи сотні. Причому ці надання не були сталими і періодично змінювалися. Так, згідно ревізії 1731 р. з усіх 5350 рангових дворів, генеральним старшинам (усього 16 осіб) належало 1915 дворів посполитих³⁹⁴. Наступного року їхню кількість збільшили до 2543³⁹⁵. Проте в подальшому серед рангових маєтностей спостерігалася тенденція до скорочення. Причиною цього явища стало, в першу чергу, відчуження їх за різними обставинами, особливо в період міжгетьманства – 1735–1749 рр. Це безпосередньо зафіксувала ревізія 1764 р.³⁹⁶:

³⁹² Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Киев, 1986. С. 26.

³⁹³ РДАДА, ф. 13, спр. 24, арк. 15, 16.

³⁹⁴ Там же, арк. 14–16; ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 102.

³⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 2, 3, 18.

³⁹⁶ РДАДА, ф. 13, спр. 97, арк. 45–53 зв. За іншими даними, усім старшинам у 1764 р. на ранги належало: дворів – 2370, у них хат – 3166, бездвірних хат – 1117, чоловіків – 12 966. – Там же, арк. 14.

На рангах у генеральних старшин	На рангах полковників, полкових і сотенних старшин	Всього
дворів – 1489	дворів – 2145	дворів – 3634
у них хат – 1970	у них хат – 3080	у них хат – 5050
бездвірних хат – 628	бездвірних хат – 1315	бездвірних хат – 1943
чоловіків – 7593	чоловіків – 13451	чоловіків – 21044

Отже, порівняно з 1731 р. кількість дворів приписаних до рангів (а значить і маєтностей) до 1764 р. скоротилася майже в 1,5 рази. При цьому звертає на себе увагу наявність значної чисельності бездвірних хат (близько 30–40%), що свідчило про зубожіння значної частини селян і міщан, адже вони окрім хат, не мали власних дворів, тобто присадибних ділянок.

Водночас вартує зазначити, що серед генеральних старшин на той час опинилися три представники імперського уряду – два в суді й один підскарбій. Саме їм надавалися маєтності на ранги згідно жалуваної грамоти Анни Іванівни від 1 лютого 1732 р. Володар булави прискіпливо поставився до цього факту. Як уособлювач старої генерації вищої влади в козацькій державі, він пильно стежив, щоб росіяни не перетворили ранги на приватну власність, а приписаних до них посполитих на кріпаків.

Схожу позицію Д. Апостол зайняв і стосовно резидента Наумова та бригадира Арсеньєва, який заміщав гетьмана, коли той перебував у Москві й вирішував справи щодо своєї елекції. Користуючись своїм привілейованим становищем, обидва царські сановники намагалися перетворити надані їм на утримання села на власні вотчини*. Володар булави вчинив рішучий супротив обом резидентам імперської влади, які об'єднали свої зусилля у боротьбі проти нього. Незабаром,

* Бригадир Арсеньєв отримав с. Вікторів у Ніжинському полку, котре перебувало тривалий час під сотенним правлінням.

Наумов, відчуваючи свою можливу поразку в цій справі, спробував продати надані йому маєтності бунчуковому товаришеві Фасєву. Гетьман категорично заборонив здійснювати таку продаж-купівлю і в результаті відібрав маєтності у Наумова та Арсеньєва. В 1729 р. вони потрапили до рук князя Шаховського, котрий замінив Наумова³⁹⁷.

Більш-менш визначившись у ставленні до рангового землеволодіння – обмеження його зникнення – володар булави тим не менш час від часу особисто передавав такі маєтності в приватну власність. На думку В. Мякотіна, це робилося в силу заведених старшинських традицій, хоча вже й суперечило нормам «Рішительних пунктів». Така прерогатива належала царському уряду. З одного боку необхідність поновлення та зберігання фонду рангових маєтностей, а на них селян, з другого боку, певні порушення Д. Апостола в цьому питанні, призводили в результаті до хоча і не дуже великих, але тим не менш сталих скорочень такої форми «службового» землеволодіння. Нерідко такі роздачі в середньому не перевищували 10 дворів. Водночас він відбирав рангові маєтності в осіб, які не служили у війську³⁹⁸.

Процес перетворення вільної військової маєтності в рангову й різке погіршення її мешканців у зв'язку з цим зафіксувала скарга посполитих м. Красний колядин на ім'я Данила Апостола*. Зокрема, жителі міста війт Л. Боханенко, С. Кладкович, С. Бурда, Д. Кавун, писали, що вони, як і посполиті вільних військових сіл Галка Корецька, Рабуха та Дмитрівка (Переяславський полк) стали приписаними на ранги різних старшин, а тому мусили виконувати «всякіє необхідиміє тяжести», а саме возили сіно ціле літо до Самбірської кошари, утримували місцеву пошту, забезпечували полкових

³⁹⁷ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. С. 84.

³⁹⁸ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авґсбург, 1948. С. 104, 105.

* Дата не зазначена.

артилеристів харчами та одягом у походах, закупували папір для потреб ратуш тощо. Через усі ці надмірні повинності люди «в крайное пришли разорение» та так, що «удержатись делее от такой тяжести» не стало можливості. А тому просили володаря булави змилостивитися над ними, бо їм нічого не лишиться як «оставивши свои мезерние жилища», кудись «поволочиться»³⁹⁹.

Подібне стосувалося, через схожість ситуації, й земельної власності міст і їхнього керівництва в ратушах і магістратах. Саме описом і відповідним поверненням рангових і магістратських (ратушних) земель і мали займатися складачі «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр. У результаті проведеної ревізії було встановлено, що масове показачення населення, котре відбулося в період Національної революції, фактично припинилося і військовий стан уже становив трохи більше третини (35,8%) жителів Гетьманщини; майже 2/3 селян і міщан опинилися в тій чи іншій залежності від можновладців з обов'язком виконання «послушенства». При цьому підлеглі магістратів і ратуш з їхніми угіддями не досягали навіть 1% (0,8%), а на долю рангових припадала 1/10 частка усіх дворів. 35,2% становили приватно-залежні посполиті. Загалом же на той час маємо такі дані по 8 полках із 10 (окрім Стародубського та Лубенського) про наявність усього: вільних військових маєтностей 226 (20001 двір); магістратських (ратушних) – 23 (439 дворів); рангових – 148 (6173 двори); монастирських – 312 (9644 двори); приватноволодіницьких – 623 маєтності (19776 дворів). А всі разом – 1332 маєтності, в них – 56063 двори.

Проаналізувавши матеріали цієї ревізії, В. М'якотін навів важливі дані про співвідношення деяких категорій дворів у полках. Так, найменшою кількість вільних військових селян і міщан була в Київському та Чернігівському полках – від 7% до 9% усіх дворів посполитих. Дворів залежних від приватних осіб у Чернігівському полку налічувалося до 87%, а в

³⁹⁹ Цит. за: Барвинский В. Назв. соч. С. 292, 293. Док. № 34.

Київському – 81%. Цікаво, що в першому переважало старшинське землеволодіння, а в другому – монастирське. Найбільше вільних військових дворів посполитих існувало в Стародубському та Ніжинському полках. Проте в них значно домінувало приватне й монастирське землеволодіння. А в Прилуцькому та Переяславському полках вільне військове населення становило 29%, у Миргородському 67%, у Полтавському – 81% серед усіх селян і міщан. На території Гадяцького полку майже всі посполиті належали або на ранг гетьману, або приватним особам, а вільних військових не було⁴⁰⁰.

Отже, на початок 30-х років XVIII ст. продовжували існувати два основних фонди для потенційних роздач володаря булави – вільні військові та незаконно привласнені монастирські маєтності, правда останні ще треба було відчужувати (секуляризувати) від церкви.

Як свідчать документальні матеріали, на багато простіше повернення незаконно захоплених маєтностей у попередній статус відбувалося тоді, коли акцію відчуження здійснювала не дуже впливова особа і яка не мала серйозної підтримки в імперських колах. Наприклад, реагуючи на результати «Слідства...», Д. Апостол своїм звичайним універсалом повернув на відповідний ранг половину с. Лелюхівка (Новосанжарівська сотня Полтавського полку), котрою, згідно універсалу І. Скоропадського від 5 травня 1716 р., володів місцевий суддя Г. Буцький. Після його смерті рангова маєтність «непомітно» опинилася в руках вдови судді та її дітей. Володар булави відновив її статус і передав діючому полковому судді В. Зеленському⁴⁰¹. Щоб мати певну уяву про вагомість маєтності, зазначимо: на 1732 р. у селі мешкало 84 посполитих і 30 козаків, які виконували військову службу в Новосанжарівській сотні;

⁴⁰⁰ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Т. 1. Вып. 2. Прага, 1926. С. 199, 200.

⁴⁰¹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. Полтава, 2007. С. 34, 35, 84.

до поселення були приписані 19 хуторів, де жили підсусідки і наймити. Вражає чисельність покинутих хуторів навколо села (через розореність господарів – ?) – 117. Цікавим є те, що в ньому справно функціонували приїжджий двір, шпиталь і шинок⁴⁰².

Вартує зазначити, що на той час у Полтавському полку збереглося ще чимало міст і містечок, котрі згідно з «Слідством...», від самого їхнього початку в Гетьманщині «на жадніе вradi (ранги. – О. Г.) не надлежали и не надлежать и не в чієм не были владении, но под веденієм полковников всякую в государственних войскових и гражданских интересах отбывают повинность», тобто офіційно вони вважалися вільними військовими. Всього їх існувало 14*, а в них дворів: «*городи*» Полтава (607 дворів), Білики (705), Кобеляк (810), Кереберда (499); «*городки*» Старий Санжарів (598), Новий Санжарів (670), Соколка (467), Кишенка (502), Переволочна (313), Маячка (116), Царичанка (480), Китайгород (376), Орель (314) і Великі Будища (643 двори)⁴⁰³.

За правління Д. Апостола бажання козацької старшини співпало з царським законодавством щодо обмежень монастирської земельної власності, а за рахунок неї поповнити фонд власних маєтностей. В результаті володар булави, ґрунтуючись на кількох пунктах, наданих йому імператором у 1728 р., офіційно звернувся до останнього з пропозицією заборонити монастирям набувати нові землі, а на них посполитих. Одним з пояснень доцільності такого заходу стало те, що мовляв, потрапивши в залежність до духовенства, селяни та міщани вільних військових маєтностей переставали виконувати повинності на користь держави та старшинської адміністрації, а також міст і містечок. Нерідко в представників церкви за різних обставин опинялися у залежності й рядові

⁴⁰² Там само. С. 137.

* Назви подані за документом.

⁴⁰³ Там само.

козаки. Уряд Росії, в свою чергу, запровадивши в загальноімперських масштабах політику підкорення духовної влади світській, охоче підтримав таку пропозицію.

А монастирям, звісно, було що втрачати. За нашими підрахунками на підставі «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр., їхні маєтності так розподілялися по полках⁴⁰⁴:

Назва полків	Кількість маєтностей	Кількість дворів
Лубенський	12	1516
Чернігівський	70	2025
Київський	118	4364
Гадяцький	5	215
Прилуцький	12	618
Переяславський	30	1052
Ніжинський	61	?
Полтавський	7	458
Миргородський	2	825
Всього	305	11073

Виходило так, що монастирські маєтності, а в них двори селян і міщан становило близько 20% всіх маєтностей і дворів у 9 лівобережних полках.

Незважаючи на загальну імперську політику і заходи гетьмана, монастирі продовжували в різні способи поповнювати власний земельний фонд аж до 1786 р. – повної секуляризації їхньої землі. Та й Д. Апостол, траплялося, відбирав маєтність, а потім повертав її монастиреві. За нашими підрахунками, в Чернігівському полку лише протягом 1700–1730 рр. володарі булави видали всього 119 універсалів (103 старшинам,

⁴⁰⁴ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. С. 31.

царським вельможам і іншим особам, а монастирям – 16) на угіддя, право «осаджувати» людей на слободах, успадкування тощо. З цього числа І. Мазепа здійснив надань приватним особам 20, монастирям – 1. Скоропадський відповідно 69 і 6; Д. Апостол – 14 і 9. Причому 2/3 становили пожалування у «вічне», «спокійне» і 1/3 тимчасове володіння. Царських грамот у ті роки було видано 12 (приватним особам 11, монастирям 1)⁴⁰⁵.

Показовим прикладом офіційного відступу в цьому відношенні може слугувати універсал Д. Апостола Ніжинському Красноостровському монастирю від 14 листопада 1729 р. з підтвердженням прав на усі маєтки та посполитих на підставі 10 різних пожалувань його попередників, починаючи від 1663 р. Причому законодавчий акт затвердив за обителлю десятки маєтностей у «зупольное владеніє» і це притому, що вже була розпочата кампанія обмеження й відбирання земельної власності монастирів на загальноімперському рівні. До того ж володар булави отримав і відповідну царську жалувану грамоту з цього приводу. «...По силе данной нам високоимператорского величества *жалованной грамоты, имеючи власть всякіе в Малой Россіи воинскіе и гражданскіе устроить порядки*, а хотячи, дабы обители всятіе и православніе церкви Божіе всегда в приличном благолепії и добросостояніи для хвали божой обретались, велели сей наш з войсковою генеральной канцеляріи видати універсал, – пояснив гетьман, – которим як подлуг висшей изображенних антецессоров наших универсалов все ... маєтносты, двори, млины, перевоз и прочіе грунта Назарету благовещенскому нежинскому в зупольное владеніє утверждаем...» До того ж в документі вже йшла мова не лише про «звикле послушенство», а й «подданскую належность» посполитих⁴⁰⁶.

⁴⁰⁵ Там же. С. 32

⁴⁰⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. С. 108.

Загалом же за правління Д. Апостола роздачі земель призвели до того, що їхній основний «вільний» фонд було вичерпано, а К. Розумовський фактично завершив цей процес. Усе частіше вони передавали у власність не цілі міста та села, як це робили їхні попередники, а окремі ділянки й двори, ділили якесь поселення на кількох державців.

Також вартує зазначити, що із зростанням «великоросійської» земельної власності в Гетьманщині все більше загострювалися неприяні взаємини нових можновладців із місцевими. Особливо помітним це стало в стосунках І. Скоропадського та Д. Апостола, які намагалися, правда доволі стримано, протистояти цьому процесові. Старшини, як найактивніші й наділені управлінською владою особи мусили рахуватися з таким явищем, хоча росіяни й привносили в поземельні відносини свої часто незвичні звичаї, мову, кріпосницьке ставлення до посполитих. Все частіше на українських землях з'являлися кріпаки з Росії. І якщо вони тікали від своїх господарів, то володарі булави мусили видавати спеціальні універсали про їхній розшук і повернення на старі місця. Приймавши на помешкання таких втікачів, місцеві посполиті примушувалися до сплати «пожилих денег», проти чого намагався, правда, безуспішно, боротися Д. Апостол⁴⁰⁷.

Одним з позитивних моментів у діяльності Д. Апостола стало намагання убезпечити козацтво від потрапляння в залежність від можновладців і відповідно від втрати власних земельних ділянок і угідь. Якщо раніше, як це було видно з документів, гетьмани в поодиноких випадках змушували козаків відбувати послушенство, то на початку 30-х років таке явище набуло масового характеру. Воно супроводжувалося численними відчуженнями козацьких маєтностей: їх відбирали силоміць старшини, вони втрачалися через борги,

⁴⁰⁷ Крупницький Б. Назв. праця. С. 110.

задешево скуповувалися. Вкрай невдоволений ситуацією з козаками, стародубський полковник Дуров у 1732 р. написав Д. Апостолу, що на той час у сотнях його полку духовенство, цивільні особи, бунчукові і значкові товариші скупили оранки, сінокоси та інші угіддя в козаків, які відбували військову службу, а також мужиків, котрі відбували «тяглу посполиту» повинність. Водночас у багатьох з них відібрано землі за борг або заставу. А тому, як зазначив полковник, козаки «уже не имеют с чего отбывать войсковой службы, так и мужиков в подданство себе, и не желающих, поподворочали; отчего в службе войсковой козачей, також в довольствованіе консистентов (военного постоя) и во всяких денежных и хлебных до скарбу войскового податях и в прочих повинностях знатное учинилось умаленіе». Тобто у скарбницю Війська Запорозького надходило все менше прибутків. А далі в листі констатувалося, що «оставшіеся козаки и посполитіе, отбывая всякіе службы и повинности, в конец разорилися и весьма болш такой тяжести отбывать не могут...»⁴⁰⁸

Деякі неупорядковані на законодавчому рівні й не систематизовані на практиці окремі заходи володаря булави в цьому напрямі не призвели до кардинальних змін, а тому виглядали скоріше як благі наміри.

Ще однією прикметною рисою гетьманування Д. Апостола було те, що помітно почала проявлятися замкнутість соціальних груп. Все рідше посполиті ставали козаками, тобто унеможлиблювався їхній перехід у вільний стан. Якщо, згідно «Рішительних пунктів» 1728 р., селяни мали право вільних переходів з маєтності в маєтність, від одного державця до іншого (п. 13), то в 1733 р. старшина М. Бороздна запропонував чи не вперше заборонити їх. А. Войцехович у

⁴⁰⁸ Цит. за: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне... С. 76.

1738 р. знову запропонував запровадити такий захід. Проте особисто Д. Апостол, на думку О. Єфименко, до самої своєї смерті 17 січня 1734 р. відхиляв такі домагання як суперечливі «правам та вольностям» українського народу⁴⁰⁹.

Смерть Д. Апостола дозволила урядові Анни Іванівни в черговий раз скасувати гетьманство, принаймні відкласти обрання нового володаря булави на багато років. Мотивація такої антиукраїнської акції пояснювалася державними інтересами імперії. «А понеже, – йдеться в грамоті від 31 січня 1734 р., – в избраніи гетмана надлежит нам иметь прилежное и крепкое разсуждение, doby доброй и верной человек к тому знатному уряду изобретен был, от котораго б к нам неверности показано не было, и вам, верным подданным нашим, как при изменах прежних многих гетманов и последняго проклятого изменника Мазепы, не могло произийти каких бедств и разорений...»⁴¹⁰

Незабаром було оприлюднено і указ, згідно якого всі села, роздані Д. Апостолом «разных чинов людям», що суперечили нормативам царського уряду, слід було повернути «по прежнему (п. 17)»⁴¹¹.

Отже, юридично, на підставі «Рішительних пунктів», володарю булави вдалося поновити права та привілеї козаків на власні землі, вироблені в кращих традиціях його попередниками, починаючи від Б. Хмельницького. Водночас селянам гарантувалося право вільних переходів. Однак на практиці

⁴⁰⁹ Єфименко О. Я. Історія України та її народу. Київ, 1992. С. 142.

⁴¹⁰ 1734, генваря 31. Грамота, данная Малороссійскому народу. Об учреждении в Малороссіи, до избранія Гетмана, для управления всех дел, временного правленія из шести персон и об оставленіи Войсковаго Генеральнаго Суда и подскарбіев по прежнему // ПСЗРИ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1830. С. 260. № 6539.

⁴¹¹ 1734, августа 8. Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому. О розданных гетманом Апостолом маетностей // Там же. С. 398. № 6614.

площа їхніх земель невпинно скорочувалася, а вони все частіше потрапляли в залежність від можновладців. Помітно зменшилися потенційні можливості козацько-селянської займанщини. Наразі зросло «осаджування слобід» державцями, котре поступово витісняло вільну заїмку землі. За Д. Апостола було закладено реальне підґрунтя для обмеження пожалувань маєтностями монастирів, що потенційно привело до їхньої секуляризації. Показовими стали деякі відчуження населених пунктів у царських сановників, що певною мірою продемонструвало несприйняття гетьмана їхньої діяльності в Україні.

Розділ XIII.
КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ:
ОСТАННЯ БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ ТА ЗЕМЛЮ

Тільки через 15 років після смерті Д. Апостола імперський уряд Росії пішов на угоду з козацькою старшиною і дозволив їй обрати нового і, як виявиться, останнього гетьмана України. Ним став брат фаворита Єлизавети Петрівни Олексія Розумовського – Кирило. Його було обрано володарем булави в лютому 1750 р. на козацькій раді в Глухові. Перебіг тих подій доволі ретельно описано в обширній історичній літературі, а тому зосередимося головним чином на його діяльності в сфері поземельних відносин у Гетьманщині⁴¹².

Підґрунтя для чергової елекції в Україні готувалося і продумувалося заздалегідь, як з боку царської влади, так і з боку старшинської адміністрації. Ще 16 жовтня 1749 р. було оприлюднено іменний указ з цього приводу⁴¹³. В законодавчому акті зазначено, що ще в указі імператриці Сенату від 5 травня 1747 р. було прийнято рішення про вибори гетьмана «попрежнему», але не відправили в Україну нікого, щоб здійснити

⁴¹² Васильчиков А. А. Семейство Розумовских. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880; Разумовская М. Разумовские при царском дворе. Главы из истории России 1740–1815 / перевод с немецкого. Санкт-Петербург, 2004; Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): У 2 частинах. Ч. 1. Київ, 2008.

⁴¹³ 1749, октября 16. Именной, данный Коллегии иностраннных дел. Об отправлении графа Гендрихова в Малороссию для выбора гетмана, и о бытии Малоросии по всем делам в ведении Коллегии иностраннных дел // ПСЗРИ. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1830. С. 144. № 9676.

такий захід. Тому в указі 1649 р. конкретно давалося доручення: «гетманскаго вибору учинить, и Малую Россію по всем делам» передати, як було перед цим, Колегії іноземних справ.

Вартує звернути увагу на той факт, що хоча Кирило народився в сім'ї рядового козака Григорія Розума в с. Лемеші на Чернігівщині, прожив тут чимало років* і добре пізнав козацько-селянське життя, однак 1742 р. відірвався від нього, переїхавши до царського двору. В 1743–1745 р. він здійснив «освітні» мандри до Німеччини, Франції та Італії, після чого все більше схилявся до елітного побутування, а ставши володарем булави намагався проводити порівняно самостійну внутрішню політику, що нерідко викликало невдоволення в царських сановників і особисто імператриці. Призначивши йому резиденцію в Батурині, Єлизавета Петрівна забажала відновлення цього зруйнованого та спаленого міста, а «при заложеніи онаго учинить освященіе по церковному обыкновенію»⁴¹⁴. Багато дослідників вважає, що велика заслуга у відновленні Батурина належить саме К. Розумовському. Крім того, завдячуючи його наполегливим проханням, 13 січня 1752 р. побачив світ спеціальний указ, який заборонив поширення холопства* на українській території⁴¹⁵.

Прикметно, що одним з перших поземельних реформвань зазнали гетьманські господарства. Їх було поділено на дев'ять «округів», що представляли собою в понятійному розумінні «волості». Фактично вони замінили попередні «ста-

* За одними даними з 1728, за іншими 1724 р.

⁴¹⁴ 1750, июля 24. Именной, данный Колегии иностранных дел. О назначении малороссийскому гетману резиденции в Батурине // Там же. С. 340. №9786.

* Фактично кріпацтва з подушним податком.

⁴¹⁵ 1752, января 13. Сенатский, в подтверждение прежде состоявшихся указов. О неукреплении в холопство малороссиян // Там же. С. 585. № 9925.

роства». Таким чином оформилися порівняно великі напівсамостійні економічні одиниці (волості): Бакланська, Батуринська, Биківська, Гадяцька, Карлівська, Почепська, Ропська, Шептаківська та Яготинська. Як бачимо, більша половина з них у тій чи іншій формі вже існували серед рангових володінь «на булаву». Більш-менш виокремлене господарське функціонування кожної з волостей забезпечував спеціальний управляючий, який стежив за вирощуванням хліба, станом і розплідненням худоби, розвитком бджільництва тощо. Також він забезпечував своєчасне і в належних обсягах збирання податків як грошима, так і натурою. Надлишок продуктів він реалізовував через торгівлю. Загальне ж керівництво таким господарством здійснювала особливо довірена особа завдяки новоствореної «Канцелярії економії». На той час її діяльність очолив відомий в Росії фахівець і наставник К. Розумовського Григорій Теплов. По кілька разів на місяць працівники канцелярії документально звітувалися перед володарем булави (нерідко через Теплового) про становище господарства та його проблеми⁴¹⁶. Причому гетьманські маєтності (точніше: посполиті в них) в силу попередніх указів і розпоряджень царського уряду звільнялися від всіляких податків і повинностей на користь держави в цілому. Як правило, служба старшин, які долучилися до господарств володаря булави не оплачувалася, а вважалася почесним обов'язком, що зближував їх з правителем. Правда, час від часу в тій чи іншій формі К. Розумовський знаходив спосіб віддячити своїм «помічникам», найчастіше бунчуковим і військовим товаришам⁴¹⁷.

Через майже критичне скорочення земельного фонду, в діяльності К. Розумовського від самого початку намітилося кілька напрямів при роздачі маєтностей, насамперед за рахунок

⁴¹⁶ ЦДІАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 1481, арк. 1, 5–7.

⁴¹⁷ Лазаревський А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 251.

вільних військових сіл і містечок, власності міст, а також, незважаючи ні на які заборони, земель рангових посполитих. Неабияк ускладнювала вирішення цих питань і до кінця невизначена позиція царського уряду. Так, ще в 1749 р., згідно з Сенатським указом, одне з престижних рангових володінь у Чернігівському полку було пожалувано Троїцькому монастирю⁴¹⁸. А в 1751 р. персонально священику передали «грунти» за помин душі⁴¹⁹. Тому недарма духовенство через своїх депутатів у Катериненську комісію поставила запит про можливість «всем духовнаго малороссійскаго чина людем по прежнему иметь вольность и свободу козачіе и прочіе грунты, земли и угодія покупать и на помяновеніе себе и в уклады на церкви принимать»⁴²⁰. Правда, в цьому проханні йому категорично було відмовлено. Тому і надалі гонитва священиків за землю поціновувалася як порушення закону, зокрема від 1728 р.

Схоже ставлення вище керівництво Росії проголошувало і стосовно відчуження власності міст. Тим не менш 18 травня 1765 р. новий правитель Лівобережної України граф Румянцев констатував, що ратушні (магістратські) села майже всі роздані приватним особам, хоча це і заборонено робити указом 1728 р. А тому Катерина II доручила йому вивчити ситуацію на місцях, розібратися «в сем казусе» та неодмінно «негоцировать о возврате оных»⁴²¹.

Особливо великі й часті пожалування здійснював володар булави з фонду вільних військових маєтностей, обдаровуючи насамперед різних військових товаришів і їхніх вдів, а також наближених осіб. Наприклад, дещо збідніла вдова бунчукового

⁴¹⁸ Обзорение Румянцевской описи Малороссии / Изд. А. М. Лазаревский. Вып. 2. Полки Киевский и Нежинский. Чернигов, 1867. С. 205.

⁴¹⁹ Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. Полк Стародубский. Чернигов, 1875. С. 784.

⁴²⁰ Сборник РИО. Т. 43. Санкт-Петербург, 1885. С. 70, 101, 108, 112 і ін.

⁴²¹ Там же. Т. 10. Санкт-Петербург, 1872. С. 11.

товариша Івана Савича – Анастасія 1751 р. пожалілася гетьману, що залишилася без будь-яких маєтностей і «имея детей немало в крайнем бедствии находится, якож де по чужим дворам таскается». А тому попросила «захисту». У відповідь, 16 листопада того ж року К. Розумовський, враховуючи служби та заслуги її колишнього чоловіка виділив жінці «в спокойное и беспрепятственное владение ея з детьми» с. Довгалівка (Срібрянська сотня Прилуцького полку) де налічувалося 16 «дворников* з бездворними хатами». При селі були й різні угіддя⁴²².

25 січня 1752 р. до гетьмана звернувся київський полковний осавул М. Шут з проханням надати йому якісь угіддя. У відповідь К. Розумовський видав універсал 30 січня того ж року, в якому зокрема зазначив, що нагороджує полкового осавула М. Шута «за предков и самого в Войску Запорожском верно ронячие войсковие службы из свободних войскових посполитих дворами». А саме в Київському полку в містечку Гоголів 20 дворами «в ряд с одной какой стороны со всеми к ним принадлежащими грунтами и другими посполитскими угодиями в вечное и потомственное ему и наследникам его владение»⁴²³. Приблизно тоді ж у Прилуцькому полку у двох вільних військових селах Харитонівці (Срібрянська сотня) та Галці (Красноколядинська сотня) він пожалував «за служби» в збройних силах бунчукового товариша Я. Тарновського 67 дворами⁴²⁴.

Схоже володар булави чинив протягом усіх 50-х років. Причому він підтверджував достовірність своїх універсалів не лише власним підписом, а й «печатю національною малороссийскою»⁴²⁵. В тому ж році, коли володар булави довідався,

* Маються на увазі селяни, які мали хати без присадибних ділянок.

⁴²² Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Публ. І. Ситого // Сіверянський літопис. 1998. № 6. № 122.

⁴²³ Там само. С. 64. № 124.

⁴²⁴ Там само. С. 65. № 125.

⁴²⁵ Там само. С. 69, 70. № 130; С. 72, 73. № 132.

що його «дражайшая матушка» Наталія Демянівна потребує робітників для домашнього господарства, то призначив їй на допомогу посполитих с. Носівка та с. Кобижча (Київський полк) з усіма їхніми угіддями⁴²⁶. 17 січня 1752 р. він пожалував містечко Бориспіль з вільними посполитими своєму шурину, бунчуковому товаришу Є. Дарагану «у вічне володіння»⁴²⁷. Того ж року від гетьмана як «нагороду» генеральний осавул Якубович отримав 44 двори в селах Олексинці, Яцини та Скибинці (Прилуцький полк)⁴²⁸.

Саме самотійність у роздачі маєтностей, а також призначення на ранги полковників і помітні прояви національної свідомості почали викликати крайнє незадоволення в імператриці вже в березні 1754 р. Це проявилось зокрема в забороні довільного призначення старшин на вищі посади в полках і спілкуванні з іноземними сановниками, посиленні контролю за розподілом фінансів у Гетьманщині. Від тоді К. Розумовського зобов'язали надсилати до Санкт-Петербургу розгорнуті звіти про прибутки та втрати в державі. Того ж року були ліквідовані всі внутрішні митниці, що на практиці означало скасування й до того прозорого кордону між Росією й Україною.

29 червня 1754 р. К. Розумовський видав універсал, що забороняв перетворювати козаків на посполитих, зрозуміло, переважно через відчуження в них землі. Він невдоволено писав, що старшини українських полків, усупереч численним розпорядженням імператриці, використовують козаків для повсякденних приватних робіт у своїх господарствах, особливо під час жнив і косовиці. Крім того, козаків примушують перевозити великі обсяги припасів з різних місць, а також деревину для будівництва домів і хуторів можновладців. У зв'язку з чим, наголосив гетьман, козаки розорилися, залишають свої

⁴²⁶ Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 142.

⁴²⁷ Васильчиков А. А. Навз. соч. С. 156, 157.

⁴²⁸ Лазаревский А. М. Описание строй Малороссии. Т. 3. Киев, 1901. С. 381, 389.

оселі та тікають у слобідські полки, а то й за кордон. Зменшення їхньої кількості призводить до нечуваного безладдя та «викорінення» козаків⁴²⁹.

Проте роздача земель гетьманом тривала і в 60-х роках. І, звичайно, він не міг залишити поза увагою свого наставника Г. Теплова, котрий на той час став уже статським радником. А тому поблизу м. Батурин із земель, «яко из собственных своих» (насправді визначених «на булаву») сановнику була виділена значна територія для будівництва будинку та ведення господарства. Причому володар булави наказав своїм старшинам, щоб за володіння не було ніяких суперечок і перешкод, адже їхньому господарю дозволено ними користуватися «вечнопотомственно с такою свободою, что и уступит либо продат и каким либо образом от себя за кого утвердит тот свой дом с землею волен». При цьому в залежність до Теплова потрапили і місцеві козаки, що також порушило тогочасне законодавство та й власні розпорядження К. Розумовського. Отже в даному випадку зіграли роль особисті взаємини між сановником і гетьманом. Зокрема К. Розумовський зазначив: «Еже ли под тем уступленным от нас вечно ему и наследникам его местом какия либо пляцы, или грунты козачие были, то оными всеми какия бы ни нашлись в старинных описях козачили ему господину Теплову владет тут же вечно и безпрепятственно, потому что мы имея власт и из оных роздачу делат в силе данного нам за собственноручным подписанием Ея Императорскаго Величества указа в 1750 году июля 24 дня...» (універсал від 3 грудня 1760 р.)⁴³⁰. І це при тому, що під керівництвом сановника в господарстві К. Розумовського існував цілий комплекс невирішених проблем і негараздів. Так, ще в 1752 р. «Економічна канцелярія гетманських

⁴²⁹ Універсал гетмана Разумовского о прекращении старшинских насилий (1754) / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. № 7/8 (Июль–Август). Отд. 2. Документы, известия и заметки. С. 1–2.

⁴³⁰ Гетьманські універсали з колекції... С. 69, 70. № 130.

володінь» доповіла господарю: в Почепській волості його піддані, користуючись «грунтами» як власними, продають їх таємно козакам і старшинам, а це суперечить правам «малоросійським».

Вже в першій половині 50-х років російський канцлер звертав увагу імператриці на порушення поземельних нормативів К. Розумовським. А тому 16 березня 1754 р. Єлизавета Петрівна видала відповідне розпорядження: «...Понеже не безызвестно, что гетман целые города, также и деревни в вечное и потомственное владение собою без указа роздает, отчего уменьшается число козаков, для лучшего смотрения и пресечения всех таких не порядков определить при гетмане министром из генералитета, с ведома и совету котораго б гетман во всех тамошних делах поступал по прежнему»⁴³¹.

Отже, фактично відтоді розпочалася активна боротьба між К. Розумовським і царським урядом за українські землі.

Всупереч усім попереднім постановам з Москви та Санкт-Петербургу володар булави фактично від початку правління розпочав особисті змагання за підкорення своїй владі Києва, незважаючи на його давню магдебургію. Зокрема в його «Інструкції» військовому канцеляристу Григорію Губчицю від 8 травня 1751 р., яку посланець передав у Москві сановникам, ставилося кілька проблемних питань для необхідного перегляду. Багато з них стосувалося поземельних відносин в Україні. А саме: 1) про передачу Києва від магістрату до відання гетьмана; 2) про статус населених пунктів, які належали раніше вищим «великоросійським» чинам; 3) про «виведення» гризунів з українських територій, які масово роздавав царський уряд для їхнього поселення тощо⁴³².

Невдоволеність політикою царської влади серед українських можновладців поступово ставала все виразнішою,

⁴³¹ Васильчиков А. А. Назв. соч. С. 158.

⁴³² Тисяча років української суспільно-політичної думки: В 9 т. Т. IV. Кн. 2. Середина XVIII ст. Київ, 2001. С. 283–289.

ширилася серед різних верств суспільства. На одному з громадських зібрань вже відверто промовлялося про нищення козацтва та втрату права на власні землі*. Зокрема, було зазначено, що в минулі часи козацтво славилось, бо мало особливі вольності й прерогативи, отримувало, хоч і невелике, жалування. А нині, при новому гетьманові, не тільки такого не існує, але й службу військову відбуває на власний кошт, годує кілька регулярних полків, що призвело до такого зубожіння, що й десята частина козаків не може справляти свої обов'язки. Для того щоб оборонити їхні маєтності, на думку доповідача, слід відновити козацькі вольності – скасувати податки; надати, хоч і невелику, платню; потрапивших у поземельну залежність, повернути в попередній стан. А далі було наголошено: козацькі маєтки та угіддя, за давніми звичаями та правами, не повинні використовуватися на чужу користь, адже нині вони частково відійшли до слободських полків, віддані під будівництво фортифікаційної Української лінії, захоплені іноземцями, прийшлим людом і розкольниками, які оселившись, уже вважають їх своєю спадщиною⁴³³. Такі різкі випадки проти вищої влади в країні призвели до гострого конфлікту М. Скоропадського з гетьманом.

Непродумана, а нерідко й зухвала, роздача маєтностей К. Розумовським, у кінці 50-х – на початку 60-х років зумовила не лише скорочення рангових, вільних військових і міських маєтностей, а й спричинила загальне погіршення майнового та економічного становища в регіоні. І це незважаючи на те, що володар булави намагався адміністративно протидіяти цим явищам, але у більшості випадків безуспішно, адже сам порушував встановлені правила. Через певні негаразди,

* Цей виступ під назвою “Речь о поправлении состояния Малороссии” традиційно приписують генеральному підскарбію в 1741–1758 р. Михайлу Скоропадському.

⁴³³ Лазаревський А. Люди строй Малороссии. Семья Скоропадских (1674–1758 гг.) // Исторический вестник. 1880. № 2. С. 710–734.

наприклад, у рангових володіннях, він у 1759 р. своїм орде-ром наказав усі доходи з них після смерті господаря через спеціальних уповноважених кожні чверть року передавати в «Канцелярію малоросійського скарбу». Наступного, 1760, року гетьман знову поставив це питання перед генеральним підскарбієм Гудовичем, який доповів тоді в Полкову чернігівську канцелярію, що «...В Малой Россіи по разним указам и определениям, також и по прежним обикновениям імеются определенные на ранги... деревни, сенокосы, пехотные земли и другіе угодія, но в случае ис тех чиновников чіей смерти остаются оные деревни без надсмотренія, а иногда в напрасном (незаконном. — *О. Г.*) владеніи посторонними и где те приходи с тех деревень деваются, известие весьма малое сискуется, а иногда те доходи и в партикулярном употребленіи бить могут»⁴³⁴.

Вартує зазначити, що боротьба за рангові маєтності й доходи від них ще 30 вересня 1749 р. розпочалася між Генеральною військовою Канцелярією й Комісією економії в Глухові, тобто вповноваженою від царського уряду установою та гетьманськими управлінцями. Зокрема, перша доводила, що відповідно указу про неї, саме їй належить право розпорядження всіма ранговими маєтностями, а не Комісії економії⁴³⁵.

«Генеральна відомість про рангові маєтності» 1764 р. зафіксувала занепад цього виду володінь і зuboжіння безпосередніх виробників у них. Так, згідно документа, серед володільців налічувалося в 9 полках (окрім Прилуцького) 48 осіб, вони мали в своєму розпорядженні 116 маєтностей, а в них 2791 двір, 3776 хат, а хат без ділянок — 1826⁴³⁶.

В процесі їхнього скорочення, так само, як і общинних вільних військових, ратушних та магістратських, їм на заміну

⁴³⁴ Барвинский В. А. Назв. соч. С. 100, 101.

⁴³⁵ Там же. С. 103.

⁴³⁶ Там же. С. 116.

з'являлися приватні маєтності, що поступово формували нові більш сталі поземельні відносини. Зацікавлена в останніх генеральна старшина, 1759 р. звернулася до володаря булави з суплікою, в якій на підставі 12 розділу, 14 артикула; 3 розділу, артикула 38 і 9 розділу Литовського Статуту намагалася довести, що селяни не мають права покидати своїх володільців і переходити з одного маєтку до іншого. Таких втікачів пропонувалося повертати на попередні місця проживання, а тих хто їх приймав штрафувати. Ось як про це писали генеральні обозний Семен Кочубей, писар Андрій Безбородко, осавул Петро Валкевич, хорунжий Микола Ханенко, а з ними й полтавський полковник Андрій Горленко: «А нине в Малой Россіи многіе, виступя с управильованных прав, с разних владеній посполітіе подданіе владелческіе бегают с мест своих с женами, детьми і пожитками, а другіе владелци такихих чужого владенія подданных принимают к себе в подданство в отменность прав, да те ж бегающіе с места на место посполітіе, не имея нигде постоянного і твердаго житія, не точию от надлежащих владелцам повинностей, но от податей народных і всяких Е. И. В. должностей прочь отбивают, а прочіе обиватели, на своих мастах оставшіеся, за тех беглецов несут все с крайнею тяжестію, паче же те ж шатающіеся переходци, беглецы, сискуя способами такими побегамі, приближением к границам бегают тайно і в чужіе государства...»⁴³⁷

Про щось схоже писав і ментор гетьмана Г. Теплов. На його думку, вільні переходи призводять до «внутрішнього» власного розорення посполитих та й для всього українського народу, а при цьому «бідні» поміщики час від часу зубожіють, а багаті ще дужче міцніють. У свою чергу бігли мужики, не відчуваючи своєї погибелі, перетворюються на п'яниць, ледацюг і жебраків, а потім помирають від голоду в цілому

⁴³⁷ Прошение старшин, поданое на имя гетмана в 1759 г. // Там же. С. 266–268. Док. 11.

благодатній країні. В утечах селянин хоче байдикувати та знайти зручності жувати свій хліб без праці⁴³⁸.

Цілком очевидно, що на всі такі міркування володар булави мав відповісти відповідним чином. Тому 22 квітня 1760 р. ним оприлюднено універсал, якщо і не про повну заборону переходів, то, принаймні, їхню значну обмеженість. Зокрема, в ньому констатувалося, що згідно імперського указу від 18 серпня 1749 р. українцям дозволено вільно переміщатися з місця на місце. Проте Генеральний суд, посиляючись на розділ 12, артикул 14 Литовського Статуту, відстоює іншу позицію, а саме: утікачів з жінками та їхніми пожитками необхідно повертати можновладцям. Нажаль, констатував далі К. Розумовський, у царському наказі нічого не говориться про майно біглих селян: чи слід відбирати його дідицям, чи воно має залишитися в господарів. Враховуючи неоднозначність ситуації, гетьман розпорядився, щоб по всій «Малій Росії» посполитий люд при переході з однієї панської маєтності в якусь іншу не смів забирати ним нажитого добра і тим самим не завдавав збитків своїм володільцям. Від тих же, хто прийме втікачів без письмового дозволу необхідно вимагати слушного вдоволення та винагороди в силу українських прав. Водночас і панство попереджалося, що воно не може силоміць перешкоджати вільним переходам і при необхідності зобов'язане видавати письмові дозволи. В разі небажання пана чинити таке добровільно, селянин міг звернутися в найближчу інстанцію, де йому повинні були видати відповідний письмовий дозвіл. Копії універсалу були розіслали в усі полки та Військовий генеральний суд⁴³⁹.

⁴³⁸ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1857. С. 194–196.

⁴³⁹ Універсал гетьмана Розумовського об обмеженні права перехода крестьян (1760 г.) / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. 1885. № 7. С. 477–482.

Безперечно, такі половинчасті заходи з боку К. Розумовського не могли зупинити процес закріпачення селян, що розпочався ще до нього.

До схожого заходу вдалася і вища влада в Росії. В указі від 10 грудня 1763 р., прикриваючись ніби милістю за ради «добра і спокою» українським посполитим підтвердили право на вільний перехід, але заборонили приймати їх без письмового дозволу від попереднього пана, а також передбачалося «по их желаніям в даче отпусков не удерживать под штрафом»⁴⁴⁰. Проте вже 4 травня 1764 р. Малоросійська колегія (друга) прийняла постанову, що зобов'язала можновладців протягом доби сповіщати про прибулих до них втікачів, а місцевий уряд був повинен під конвоєм відправляти їх на попереднє місце проживання за рахунок осіб, які надали їм притулок. Це була відповідна реакція імперського керівництва на прохання володаря булави та українських старшин.

Про ситуацію в українському суспільстві під егідою царата в останній рік правління К. Розумовського значною мірою довідуємося з «Прошения малороссийского шляхетства и старшины в месте с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году»⁴⁴¹. Це унікальний «програмний» документ, який не лише настоював, але й неабияк налякав Катерину II своїм змістом-проханнями, а фактично політичними вимогами. Насамперед, у ньому ставилось питання про повернення традиційних прав українців, започаткованих Богданом Хмельницьким і великим князем Олексієм Михайловичем: щоб вольності даровані

⁴⁴⁰ 1763, декабря 10. Именной О бытіи малоросійському посполитому народу на поселеніи, в земледельчестве и работы по их желаніям спокойно, без всякой высылки и стеснения, и о поступленіи в переходы их с места на место, в дань письменных отпусков и в прочем по малоросійским правам, в книге Статута изображенным // ПСЗРИ. Т. XVI. Санкт-Петербург, 1830. С. 454–457. № 11987.

⁴⁴¹ Киевская старина, 1883. № 6. С. 317–345.

гетьману, шляхті, духовному чину, війську, міщанству і всьому народові на вічні часи дотримувалися та зберігалися без всякого порушення, як вони написані й підписані були (п. 1). Отже, робився «делікатний» натяк про недотримання царатом попередніх домовленостей, порушення міждержавних угод. У пункті 3 йшлося про повернення шляхті всіх втрачених нею земель, маєтків і угідь, про їхнє оберігання «вічне й без порушень». Ставилося питання про незаконність надань маєтностей іноземцям і «прибулим людям», а також розкольникам, відвід національних територій під поселення Нової Сербії. А це, в свою чергу, вимагало перегляду дуже багатьох царських указів і відповідно перерозподілу земель. Відвертий супротив імперському законодавству проявився в пункті 5 стосовно пожалувань іноземцям сіл і чинів у межах Гетьманщини та «виведення» з її території грузинів. Зокрема зазначалося: на підставі права «малоросійського» (а поклик робився на Книги Статуту, розділ 3, артикул 12) і актів попередніх гетьманів ніхто з іноземців і пришлих людей не має ніякого права на отримання чинів і нагородження селами й землями, а всі такі «авантажі» повинні отримувати лише природні знатні й заслужені «малоросійські люди». При цьому зауважувалося, що за правління К. Розумовського* («вже декілька років») надаються чини та села означеним особам, тобто не українцям. Правда, як відомо з першоджерел, це не відповідало дійсності: такі надання здійснювалися ще за Б. Хмельницького й Олексія Михайловича. Висувалося прохання-рекомендація, щоб усі «нагороди та авантажі» залишалися назавжди при корінних «малоросіянах». Гетьман і старшини в розпачі заявили, що прибулі серби, греки, волохи й інші іноземці намагаються господарювати, а між тим не знають ні прав, ані звичаїв українських. Безпосередньо грузини, згідно указу 1739 р., отримали без згоди місцевого населення міста, містечка і

* В документі не зазначено, але під такими роздачами малися на увазі переважно зловживання царського уряду.

села, а в них 5 тис. дворів. Отже, пропонувалося закордоних людей виселити, залишити лише «значних» для імператриці, а землі що вони набули повернути в попередній статус.

Одним з вагомих виявилось питання про вольності духовного чину. За дещо перебільшеним твердженням прохачів, духовні чини в «Малоросії» майже в усьому зі шляхтою рівними правами й привілеями користуються. Вони вільно обиралися духовними та світськими людьми навіть у найзначніші чини, наприклад у Київську митрополію, на Чернігівську архієпископію та інші архієрейства й найголовніші архимандрії. В зв'язку з цим у Катерини II «уклінно» випрошувалося: 1) підтвердити українському духовенству всі попередні права, звичаї та привілеї, за виключенням хіба вільної купівлі й набуття іншими способами земель і сіл. Що було підтверджено «Рішучими пунктами» Д. Апостола; 2) дозволити вільне, за колишніми звичаями, обрання на Київську митрополію й архієрейства за участі місцевих духовних і світських осіб, але при «пошануванні» (згоди) кандидатури імператрицею, а потім посвячення Синоду (п. 6). Як відомо, ці права на вільні вибори були скасовані ще Петром I у середині 80-х років XVII ст.

Не менш принциповим у вирішенні виглядав пункт 8 стосовно «вольностей» козацтва. У ньому в черговий раз було наголошено, що запорозькі та городові (лівобережні) козаки здавна мають особливі привілеї й вольності: добровільно обирати володаря булави та старшину; мати власний військовий суд; виконувати лише одну повинність – військову службу на державу; не сплачувати податків; не працювати на панів; не відбувати постоїв тощо. Такі привілеї поширювалися й на козацьких дружин, удів та дітей. Нині ж, жалілися прохачі, козаки обкладені половинними податками порівняно з мужиками при утриманні провіантом і фуражем 6 драгунських полків разом з їхніми генералами, котрі в дворах влаштовують постої, беруть козацьких коней без оплати, а їх особисто примушують будувати фортеці, канали, шанці, оборонні лінії,

засіки та ін. А тому було сформульоване прохання, щоб імператриця підтвердила *всі їхні колишні привілеї й вольності*. А саме, щоб вони, крім військової служби нічого не виконували та не сплачували, а за ними визнавали право спадковості на землю й угіддя. Гетьман і старини забажали повернення їм земель, на яких заснували Нову Сербію й Українську лінію, заселених однодворцями. Також вони прагнули узаконення займанщини як свого природнього права, вільної риболовлі, мисливства, продажу вина, меда та пива.

Багато з означених порушень було офіційно узаконено в різний час царським урядом, а тому сподівання, що Катерина II їх скасує, слід вважати від самого початку марними. Особливо дратувало її те, що гетьман і старшини території під Новою Сербією й Українською лінією вимагали звільнити, як належні Війську Запорозькому.

Не могла адекватно сприймати Катерина II й зміст пункту 8 про виплату боргів «малоросійському» народові. Адже йшлося не лише про утримання 6 драгунських полків, царського генералітету, військової аптеки та глухівського гарнізону, а й закидалося те, що власне Україна несла весь тягар російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і її наслідків у вигляді постойв на квартирах, постачанні провіанту й фуражу, вилученні підвід, коней і волів, до яких змушували як посполитих, так і козаків, навіть старшин і шляхтичів. При цьому все це робилося без оплати, а за квитанції та без них. Те саме робилося і в ході пруської війни, що саме тоді тривала. Все це призвело до великого виснаження населення Гетьманщини, а безпосередньо козаки та селяни дійшли до крайнього зубожіння й бідності. Саме тому прохачі, покладаючись переважно на «материнське» милосердя Катерини II, сподівалися на достовірні розрахунки і повернення боргів, щоб «поліпшити злиденне життя багатьох тисяч людей».

Не забули гетьман і старшини про вольності міщан, надані ще за польських королів і підтверджені царями та володарями

булави. Тому попросили закріпити за міщанством всі його попередні привілеї й вольності, мовляв, щоб ті міста, які судилися за Магдебурзьким правом, нехай і далі так чинять, а інші міста і містечка побутували відповідно своїм звичаям, під управлінням володарів і урядників (п. 13).

В пункті 13 було заявлено клопотання про оплату служби старшин грошима, бо наділення маєтностями не завжди відповідало ранговій посаді. Очевидно, це було пов'язано з новими явищами в товарно-грошових відносинах.

Щодо посполитих пропонувалося кілька принципово нових нормативів. По-перше, обґрунтовувалася думка, щоб селянам надалі назавжди заборонити переходи, адже ними «наповнюються» польські місця, слобідські полки та «великоросійські» слободи, а при цьому розорюється панство. По-друге, дозволялося можновладцям повертати своїх втікачів разом з «пожитками». По-третє, переходи селян з маєтності в маєтність могли здійснюватися тільки з дозволу їхнього господаря. По-четверте, заборонити «різного стану мужикам» вписуватися в козаки, адже через це в «Малій Росії» ніколи ніякого постійного благополуччя і добрих порядків годі було б і чекати» (п. 18).

Отже, в руслі загальноімперських тенденцій гетьман і старшини готували підґрунтя для поступового юридичного закріпачення українського селянства, що і було завершено «одним розчерком пера» Катериною II в травні 1783 р.⁴⁴²

На нашу думку, поява «Прошення...» стало відчайдушним суспільно-політичним кроком і гетьмана і старшин, щоб

⁴⁴² 1783, 3 мая. Именной, данный Сенату. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородской... О сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых именій в губерніях малороссійских и о распространении на оныя губерний права выкупать недвижимыя именія ближайшим родственникам по общим государственным узаконениям // ПСЗРИ. Т. XXI. Санкт-Петербург, 1830. № 15724. С. 907–911.

не лише зміцнити своє становище, але й повернути «старі часи» за Б. Хмельницького. Також він виявився останнім. Адже ще напередодні ширилися чутки про можливе усунення К. Розумовського від влади через його надмірне бажання зробити її спадковою. Володар булави знав про це, а тому прагнув, очевидно, випередити негативні для себе події. 17 (28) квітня 1764 р. граф Сольмс – прусський посол у Росії сповістив свого короля листом про таке: гетьман «принадлежит к числу недовольных, потому что в настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести в положение близко сходное с положением частного человека». При цьому в Європі велися розмови навіть про підготовку залоту при дворі імператриці. Далі прусський дипломат зауважив, що така ситуація склалася через прохання володаря булави зробити його владу спадковою за родиною Розумовських і повернути Україні всіх «старовинних прав», тобто перетворити свою країну на суверенну та незалежну від Росії державу. За що імператриця ледь не передала його до суду.

Граф Сольмс доводив, що ще в квітні того року в гетьмана почали відбирати «все принадлежащие ему права и власть, которые переходят в руки [чиновников] малороссийской коллегии; он же сохранит, однако, пожизненно все почести и доходы, присвоенные его прежней должности, так что лишается он только труда, а оставляет за собой все удобства, которыми пользовался»⁴⁴³.

Зрозуміло, що іноземний посол до кінця не усвідомив карколомності ситуації й не міг передбачити її наслідків для українців. Катерина II безапеляційно усунула К. Розумовського від влади країною й остаточно скасувала інститут гетьманства та ще й додала в акцію властивого їй єзуїтства. Так, в указі від 10 листопада 1764 р. було заявлено, що здійснено «всемилоостивіше звільнення» графа Розумовського з чину

⁴⁴³ Сборник РИО. Т. 22. Санкт-Петербург, 1878. С. 247, 248.

гетьманського, на його прохання. А тому наказувалося для належного управління в Малій Росії заснувати Малоросійську колегію на чолі з графом П. Румянцевим. Для управління країною, з метою загравання з старшинами і полегшення політичного удару, в колегію призначили двох «великоросіян» – генерал-майора Бранта, полковника князя П. Мещерського та «малоросіян» – генеральних обозного Кочубея, писаря Туманського, осавула Журавку, хорунжого Апостола. Нижчих канцелярських службовців мав призначити Румянцев, на свій розсуд⁴⁴⁴.

А вже через кілька днів Катерина II видала генерал-губернатору таємну настанову, як саме треба надалі управляти українцями. Насамперед, слід було використовувати духовенство у відвертанні через страх Божий від протестів «пороків і злодіянь» щодо вищої влади. Тим більше це треба робити, наголошувалося в настанові, бо становище монастирських і духовних маєтків остаточно не вирішено і місцеве духовенство самовільно ними користується та володіє (п. 2). В пунктах 1 і 3 імператриця жалілася, що не має точних даних про кількість населення по станам для урядового обрахування. А особливо не подобалося їй, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой «провінції з різними плодами» в державну казну не поступає жодних прибутків. А за самими «умовними пунктами» (!) Б. Хмельницького прибутки беззаперечно слід отримувати. Імператриця висловила бажання провести нову ревізію, щоб усунути всі «привласнені» народом «самовільні привілеї».

У пункті 4 Катерина II закликала, щоб усіма можливими способами покласти край переходам землеробів. Далі вона констатувала: український народ є розореним, військо, на утримання якого він призначений, в такому поганому стані, що

⁴⁴⁴ 1764, ноября 10. Именной, данный Сенату. Об учреждении в Малороссии, вместо Гетманского правления, Малороссийской коллегии // ПСЗРИ. Т. XVI. Санкт-Петербург, 1830. С. 961–962. № 12277.

ледве чи варте воно такої назви; багато просторих земель, записаних на військовий уряд (тобто: рангових) тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їхні вотчини перетворені. А тому порадила П. Румянцеву в справах управління українцями «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст»⁴⁴⁵.

Таким чином, у 1764 р. з ліквідацією інституту гетьманства на законодавчому рівні була унеможливлена боротьба українських правителів за землю, їхній самовільний перерозподіл і пожалування маєтностей. Ці прерогативи головно перебрали на себе Малоросійська колегія й генерал-губернатор. Того ж року щодо «Малої Росії» як однієї з «провінцій імперії» було визначено курс на повну русифікацію, щоб українці «обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки в лісі». При цьому ставилося невідкладне завдання: про зникнення навіть споминів щодо «старих часів» і назви гетьман назавжди... Таку настанову Катерина II дала князю О. Вяземському при вступі того на посаду генерал-прокурора⁴⁴⁶.

⁴⁴⁵ Бумаги императрицы Екатерины II. Т. 1. Санкт-Петербург, 1871. С. 376–382.

⁴⁴⁶ ПСЗРИ. Т. XVI. № 12277.

ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (замість післямови)

Надання землі в різний спосіб і її відчуження, боротьба за неї... Саме вони багато в чому визначали розвиток поземельних відносин як в Україні, так і в цивілізованих державах світу. Причому наша країна особливо багато спільних рис у цьому процесі мала з іншими частинами Європи. Безпосередньо на неї впливала політика Росії, Речі Посполитої, де до речі буде нагадати існували власні гетьмани, Швеції, Туреччині і т. д. Прикметною ознакою правління українських володарів булави стало те, що воно відбувалося в умовах практично постійних війн або збройних конфліктів, а це понад 100 років, які неабияк виснажували й нищили людські ресурси та економічний потенціал українців, завдавали потужних втрат місцевій природі. Доволі часто призвідником таких негативних явищ ставав царський уряд Російської держави (імперії), насамперед, його провокаційні заходи стосовно козацької верхівки, котрі призводили до міжстаршинських збройних уособиць.

Завдяки аналізу аграрної політики володарів булави значною мірою вдалося простежити еволюцію найголовніших явищ та території Гетьманщини: зміни у відносинах між окремими станами та їхньому ставленні до землі; поступове зростання визиску посполитих і рядових козаків; тенденції до закріпачення селян; внутрішньополітичні й господарські засади пануючої верхівки суспільства, включаючи до неї й вище духівництво; супротив населення проти обмеження його володільницьких прав; боротьбу, то явну, то приховану,

із засиллям царських сановників тощо. При цьому звертають на себе особливу увагу ті разючі зрушення (часто негативні відносно безпосередніх виробників), які сталися у видах і формах земельної власності від Б. Хмельницького до К. Розумовського. Зрозуміло, що все це не могло не змінювати соціальну свідомість різних верств і прошарків жителів України, а в окремих випадках спричиняти збройні виступи «низів» проти вищої влади та «своїх» панів.

Як доводять сучасні історики, «Присмерк Гетьманщини» (вираз В. Горобця) найпомітніше почав проявлятися в період реформувань Петра I, цього «ката від природи». Як зазначив О. Пушкін, його закони були жорстокі, примхливі і здається, написані батою, ніби вирвалися у нетерпеливого, самовладного поміщика. Яскравим прикладом тому стала опозиційна діяльність П. Полуботка, що завершилася поразкою його прихильників – старшин. Незабаром багато їхніх провідних місць у національному уряді посіли пихаті царські сановники. Ще двічі після загибелі П. Полуботка відновлювався автономний устрій, при Д. Апостолові й К. Розумовському, але, по-перше, він був помітно обмеженішим, ніж раніше, а, по-друге, його запровадження більше нагадувало збіг випадкових обставин, ніж історичну закономірність. Крім того, трагічна поразка наказного володаря булави спричинила ще більше зухвальства й підозрілості з боку імперців стосовно старшин і широких верств українців. У результаті відчутнішим стало відмежування рядового козацтва від поспільства, а соціальна еліта, прагнучи більше привілеїв для себе, долучилася до процесу царського централізму. Водночас «малоросійські» посполиті все активніше набирали ознак вкрай поневоленого «великоросійського» селянства. Тут доречно буде зауважити про петровські розпорядження щодо повернення російських втікачів на попередні місця їхнього проживання і відповідні заходи П. Полуботка, спрямовані на виконання царських вимог. В історичній перспективі це, безумовно,

дало потужний поштовх козацькій верхівці прагнути до подібних порядків у взаєминах з власними селянами. Проте, захищаючи всілякі інтереси старшини, насамперед, права на земельну власність, П. Полуботок тим не менш відстоював і її державницькі позиції.

Відновлюючи гетьманський уряд на чолі з Д. Апостолом, у Москві та Санкт-Петербурзі менше всього хотіли повернути Військо Запорозьке до статусу «старіх часів». Однак правління Д. Апостола вартує поціновувати як своєрідний компроміс між давніми формами та новими політичними обставинами. Зрозуміло, що на спадкоємців Петра I продовжували впливати наслідки його реформувань, це, з одного боку, а, з іншого боку, в «тихій атмосфері» (вираз Б. Крупницького) продовжувалася напівприхована, але настійлива, боротьба послідовників збереження української державності, з її традиційними правами та привілеями на особисту земельну власність. При цьому особливо негативно сприймалася місцевими жителями антинародна діяльність Малоросійської колегії, котра намагалася втручатися в усі форми побутування і, зокрема, поземельні відносини, що викликало у володаря булави рішучий протест і численні скарги в Москву та Санкт-Петербург. Вартує також зазначити: попервах активні заходи Д. Апостола пізніше стали менш наполегливими, а часом у його діяльності проявлялася і значна апатія через безвихідність становища (контролювання резидента, таємні розслідування з боку вищих органів влади, цілеспрямоване проведення «Слідства про маєтності» тощо). Послабляло гетьманське правління періодичні змовляння опозиційних полковників, їхні анархічні вчинки. Не однозначно старшини сприймали, наприклад, вимогу повернення на ранг маєтностей які вони вже привласнили, більше того перетворили на спадкові. Саме через це переважно і розпочалося «Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр. Хоча в результаті воно не дало бажаного результату. Адже чіткого і повного реєстру щодо

необхідного повернення певних землеволодінь так і не вдалося зробити. Таке сталося не без особистого небажання гетьмана, адже він власноруч порушував нормативи встановлені «Рішучими пунктами» щодо пожалувань і відчужень рангових, міських, монастирських і козацьких земель (пункт 8, 10). У питаннях про статус селян, Д. Апостол був типовим прибічником державців: прагнув їхньої станової замкнутості та неможливості записуватися в козаки, правда, ще при збереженні обмеженого вільного переходу з місця на місце, від одного пана до іншого.

В умовах посилення соціального визиску та політичної нестабільності, йдучи на спротив утискам царських сановників, Д. Апостола доводилося боронити самоуправління й економічний добробут міст, національні автономні права магістратів, ратуш і цехів, відстоювати земельні ділянки міщан. Адже з тогочасних законодавчих актів відомі конкретні факти, коли володар булави та старшини вищих рангів допомагали жителям міст у майнових суперечках з державцями, середнього рівня старшиною та військовими товаришами. В цьому контексті після 1728 р. з'явилися навіть універсали проти полковничих зловживань.

Не без впливу загальноімперського законодавства, похитнулася економічна й майнова спроможність українських монастирів. У цілому соціальна еліта Гетьманщини позитивно сприйняла цей процес, пішла на угоду з царським урядом. Адже старшини, як великі власники, були занепокоєні непомірним зростанням кількості маєтків і залежних селян у духовенства, яке стало для них серйозним конкурентом у багатьох аспектах ведення господарства. Водночас володар булави підтверджував права обителів на маєтки, котрі вони набули до появи «Рішительних пунктів». Як сміливий крок у поновленні одного з пріоритетів національної автономії, вартує поцінувати спробу володаря булави відновити повноважну Київську митрополію.

Не менш актуальним для українців стали його енергійні практичні заходи стосовно ліквідації великих латифундій, що опинилися в руках царських сановників, особливо О. Меншикова та генералів-правителів. Він ратував за відібрання земель у всякого роду чужинців, а їх самих виселення, власно «притихшив» свавілля російських вояків.

Отже, як зазначав Б. Крупницький, Д. Апостол «захист інтересів автономної гетьманської держави, її прав і привілеїв ставив на перше місце і залишав усі інші інтереси далеко за собою»⁴⁴⁷. На нашу думку, така заява історика звучить дещо категорично, хоча і не позбавлена сенсу.

Повторне відновлення гетьманства за царювання Єлизавети Петрівни лише за «особливі услуги природнього козака» О. Розумовського на законодавчому рівні мало що змінило в становищі українців, адже між сторонами не було укладено жодного державного договору. Хіба що проголошення загальних запевнень імператриці про повернення до «старих часів і порядків», які існували за Б. Хмельницького, породили марні сподівання козацької старшини на чолі з володарем булави на можливе відродження повнокровної національної автономії. Їхньому групуванню навколо самостійницької ідеї, як відомо, було покладено край офіційною примхою Катерини II і лише одним її указом.

Правда, до того на практиці К. Розумовський, трактуючи на свій розсуд відновлення гетьманства, спромігся проводити власну внутрішню політику. Так, він кількісно посилив склад Генеральної ради та суду, реанімував повноваження фактично всіх законодавчих і виконавчих установ, скасувавши інородний російський «суд по формі», а головне відмінив більшість імперських нормативів, що обмежували економіку і розвиток господарства в Україні. Перебравши на себе права, що набагато переважали за встановлені ще за І. Скоропадського, володар булави відчув себе повновладним господарем у країні,

⁴⁴⁷ Крупницький Б. Назв. праця. С. 183.

чим викликав серйозні підозри й невдоволення при дворі. Тому відповідні заходи з боку останнього не забарилися. 1754 р. цілком несподівано для К. Розумовського був скасований, і до того прозорий, кордон між Україною та Росією. Можливо це співпадиння, але саме так імперський уряд відзначив столітній «ювілей» об'єднання двох держав. 1756 р. українське населення вчергове було перепорядковано жорстким і чванькуватим чиновникам у Сенаті. Проте і за таких несприятливих суспільно-політичних умов, володар булави спромігся на початку 60-х років юридично зрівняти в правах представників всіх станів. Це стосувалося як кримінальних і цивільних судів, так і межових (поземельних) справ. Значну досконалість цієї судової реформи підтверджує той факт, що її система продовжувала діяти аж до 1842 р. (з невеликими перервами).

Коли ж в Україні замість гетьмана з'явився новий правитель – генерал-губернатор, то він запровадив таку політику на місцях, що викликав «сокровенну ненависть» жителів до росіян і ностальгічне тужіння за правами та вольностями періоду Гетьманщини. Особисто Румянцев визнавав: українці не розуміють намірів цариці, а тому їх не сприймають, вважають, що вони порушують законні права і людську гідність.

Звичайно, все це не могло не дратувати Катерину II. За її вказівками 1775 р. було захоплено і зруйновано Запорозьку Січ, а 1781 р. замість своєрідного полкового та сотенного устрою, запроваджено поділ України на губернії з російськими органами управління.

Значною мірою постраждала старшина і рядове козацтво, які практично втратили свої політичні права. Правда, першу було зрівняно в статусі з російським дворянством (1785). Рядових же козаків у 1783 р. перетворили на царські регулярні карабінерські полки, чим фактично ліквідували традиційні збройні сили України та відчутно послабили їхні можливості вести самостійне господарство.

Значних реформувань і утисків зазнало українське духовенство та монастирі. Поступово священиків, які не мали паarafій, долучили до податкових станів. Царський уряд поетапно перетворив Синод на зразок міністерства з релігійних справ, а церковну владу підпорядкував світським адміністративним органам. Безпосередньо Синод почав призначати керівництво Київської митрополії, причому здебільше з росіян. Секуляризація монастирських земель, проведена за наказом Катерини II, призвела до закриття кількох обителей, котрі безпосередньо були пов'язані з історією козацтва, наприклад, Києво-Межегірську Спасо-Преображенську. Інші ж перивели на загальноімперське становище.

В схожій ситуації після реформ 80-х рр. опинилося й міщанство, яке змусили жити за загальноросійським законодавством. Нові царські інституції в містах спрямували життя городян у відповідне русло, правда, з певним збереженням елементів національного самоврядування.

Найбільш постраждалим станом у процесі ліквідації української автономії слід визнати багатомільйонне селянство, яке поступово було перетворено на кріпаків (1783). Руйнація й зубожіння сільських громад, скасування норм займанщини, деформація прав на успадкування землі з паралельною забороною вільних переходів – все це зумовило внутрішній розвиток поземельних відносин у країні під безпосереднім впливом і втручанням імперського уряду Росії.

Саме таким чином було інкорпоровано Гетьманщину царатом, а її жителів кинуто до «тюрми народів».

Монографія

Олександр Гуржій

**Політика українських гетьманів
у сфері поземельних відносин
(1648–1764)**

Комп'ютерна верстка – *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 28.04.2025 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 11,53. Обл.-вид. арк. 14,9.

Наклад 300 прим. Зам. 10. 2025 р.

Редакційно-видавничий відділ
Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р